

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський державний університет

С. В. Олійник
С. В. Трубчанінов

**Україна в період між
двома світовими війнами**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Кам'янець-Подільський
Оіюм
2006

УДК 94 "1917-1938"

ББК 63.3 (2 Ук)

О 70

Рецензенти:

Морозов А.Г., доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства (м.Черкаси);

Щетников В.П., кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Схвалено до друку

Радою історичного факультету

Кам'янець-Подільського державного університету

(протокол №2 від 24 жовтня 2006 р.)

Олійник С.В., Трубочанінов С.В.

О 70 Україна в період між двома світовими війнами: Конспект лекцій. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – 192 с.
ISBN 966-7975-79-7

Посібник містить конспекти лекцій для студентів історичного факультету. З'ясовуються важливі і малодосліджені проблеми курсу історії України. Налогошується на різних поглядах вчених з окремих питань.

УДК 94 "1917-1938"

ББК 63.3 (2 Ук)

ЗМІСТ

Від авторів	4
<i>Лекція 1–2. Боротьба за українську державність у добу Центральної Ради</i>	5
<i>Лекція 3. Українська держава гетьмана П.Скоропадського</i>	31
<i>Лекція 4. Селянський повстанський рух у Наддніпрянській Україні в 1918–1919 роках</i>	49
<i>Лекція 5. Махновський рух (1917–1921 рр.)</i>	63
<i>Лекція 6. Військова інтервенція Антанти на Півдні України (1918–1919 рр.)</i>	86
<i>Лекція 7. Українсько-польська війна 1918–1919 років</i>	98
<i>Лекція 8. Крим у 1917–1920 роках</i>	112
<i>Лекція 9. Зимові походи армії УНР</i>	133
<i>Лекція 10. Селянство і влада в роки НЕПу</i>	148
<i>Лекція 11. Політика коренізації в УСРР. Українізація</i>	163
<i>Лекція 12. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму</i>	178
<i>Лекція 13. Кримська АСРР у 20–30-тих роках</i>	185
Рекомендована література	190

ISBN 966-7975-79-7

© Олійник С.В., Трубочанінов С.В., 2006

ВІД АВТОРІВ

Пропонований навчальний посібник містить конспекти лекцій для студентів історичного факультету, які розкривають основні процеси, що відбувалися в Україні в період між двома світовими війнами. У наш час, коли в суспільстві йдуть запеклі дискусії про українську модель держави, необхідність вибору власного шляху побудови нової держави європейського зразка, буде особливо корисним звернутися до історичного досвіду.

Не випадково, автори лекцій акцентували увагу на важливих і у той же час малодосліджених проблемах даного курсу історії України. Зокрема, фактично вперше за весь час незалежності України висвітлюються події, що відбувалися в Криму, на Півдні та Сході України. Автори спробували заглянути в глибину формування проблем, які сьогодні «отруюють» взаємини з сусідніми державами (Придністровська проблема, що була запрограмована в далекому 1924 р.; історична оцінка польсько-українського конфлікту 1918–1919 років тощо) та всередині суспільства (проблема місця селянства і робітничого класу у період формування тоталітарної держави).

Через обмежений об'єм посібника автори не змогли відтворити всю палітру історичного буття українського народу в 1917–1938 рр. Проблема голодомору 30-х, історія західноукраїнських земель та ін. питання, які мають солідну історіографію, винесені на самостійне опрацювання.

При викладі матеріалу автори наголошують на різних поглядах вчених з окремих питань.

Тексти лекцій 4 («Селянський повстанський рух у Наддніпрянській Україні в 1918–1919 роках») і 7 («Українсько-польська війна 1918–1919 років») підготовлено кандидатом історичних наук С.В.Олійником; тексти лекцій 5 («Махновський рух (1917–1921 рр.)») і 6 («Військова інтервенція Антанти на Півдні України (1918–1919 рр.)») написано кандидатом історичних наук С.В.Трубчаніновим. Тексти інших лекцій підготовлено спільно.

ЛЕКЦІЯ 1–2

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

• Початок Української революції. • I-й та II-й Універсали Центральної Ради. Виступ полуботківців. • Проголошення УНР. • Курс більшовиків на повалення Центральної Ради. Війна Радянської Росії проти УНР. • IV-й Універсал. Переговори в Бресті. • Падіння радянської влади. Донецько-Криворізька радянська республіка.

Початок Української революції. На початку 1917 р. Російська імперія знаходилась на межі знесилення. 23 лютого (8 березня) 1917 р., в результаті тимчасових перебоїв з хлібом, почались виступи у Петрограді, які переросли в революцію, що привела до повалення монархії. Члени Державної Думи утворили зі свого складу Тимчасовий уряд, який очолив голова Всеросійського Союзу земств і міст князь Г.Львов.

Вже 28 лютого (1 березня) про революцію в Петрограді дізналися видні діячі Товариства Українських Поступовців (ТУП) (Штейнгель, Дмитро Дорошенко, Ніковський та ін.), які відразу почали радитись щодо подальшої роботи. Самодержавний режим на Україні був ліквідований через кілька днів. Скрізь виникали органи місцевої влади, які формували губернські, міські та повітові управи, і активісти місцевих організацій Земського союзу, Союзу міст та ін. В містах виникали Ради робітничих і солдатських депутатів. Ні очолюваний кадетами Тимчасовий уряд, ні есеро-меншовицькі Ради не мали чіткої програми вирішення національного питання.

3(16) березня на зборах в Українському клубі в Києві, де були представлені члени ТУПу, було вирішено заснувати загальноукраїнську організацію, яка дістала назву Центральна Рада (або Українська Центральна Рада). 4(17) березня на зібранні з'явилися також представники УСДРП, громадських організацій, профспілок, які підтримали ідею утворення всеукраїнської загальногромадської організації та координаційного центру. Тому днем утворення Центральної Ради загальноприйнято вважати 4 березня.

7(20) березня відбулися вибори голови (обрано заочно Михайла Грушевського, який лише 13(26) березня повернувся до Києва), його заступників (від УСДРП – Дмитро Антонович, від ТУП – Дмитро Дорошенко), секретаря, скарбника, членів Ради.

Навесні 1917 р. відновили свою діяльність «старі» політичні партії та виникають нові партії і громадські організації:

- ТУП, що висловлювався за автономію України. Пізніше ТУП переіменовано в Союз автономістів-федералістів (голова Союзу – Сергій Єфремов), ще пізніше – в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ);

- Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), лідерами якої були Володимир Винниченко та Симон Петлюра;

- Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) на чолі з Миколою Ковалевським;

- Український військовий клуб імені гетьмана Полуботка, який очолив відомий український діяч поручник Микола Міхновський.

19 березня (1 квітня) в Києві організовано маніфестацію, в якій, за свідченням Д.Дорошенка, брало участь близько 100 тис. чоловік. Під час маніфестації М.Грушевський висунув гасло автономії України.

Важливою подією стало проведення Українського національного конгресу 19–21 квітня 1917 р. У доповідях на конгресі були подані основні начерки проектів про державний устрій: «Державне право і федеративні змагання на Україні» (Д.Дорошенко), «Федералізм та домагання демократичної республіки» (О.Шульгин), «Права національних меншостей та їх забезпечення» (Ф.Матушевський), «Автономія України в федеративній республіці» (М.Ткаченко), «Про спроби утворення автономного ладу на Україні» (Ф.Крижанівський), «Про територію автономної України» (В.Садовський). У документах, прийнятих конгресом, вказувалося, що національно-територіальна автономія України – сучасна реальна потреба українського народу, узгоджена з історичною традицією.

У Наказі Українській Центральній Раді 21 квітня першим параграфом стояло завдання: здійснити автономію України у Федеративній Демократичній Російській Республіці, забезпечивши права національних меншин на території України.

Національний конгрес визнав Центральну Раду як революційний парламент та обрав новий її склад із 118 осіб. Керівництво Центральної Ради було обрано у такому складі: М.Грушевський – голова, В.Винниченко і С.Єфремов – заступники.

Конгрес надав право Центральній Раді кооптувати нових членів.

На шостих загальних зборах Центральної Ради 5–9 серпня було видано 798 мандатів. Всього ж восени 1917 р. Центральна Рада, за даними окремих дослідників, нараховувала 822, або навіть 848 членів. Центральна Рада обрала виконавчий орган – Комітет (згодом його названо Малою Радою).

I-й та II-й Універсали Центральної Ради. Виступ полуботківців. 5–8 (13–21) травня відбувся Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який висловився за негайне оголошення «принципу національно-територіальної автономії України».

Наприкінці травня Центральна Рада вислала до Петрограду делегацію на чолі з В.Винниченко, М.Ковалевським, С.Єфремовим – лідерами найвпливовіших українських партій. Делегація домагалася українізації війська, адміністрації, шкільництва, а також щоб Тимчасовий Уряд висловив своє принципове ставлення до можливості надання автономії України.

На переговорах, що проводилися з Тимчасовим урядом у Петрограді в травні 1917 р., стояло питання автономії України, її кордонів. На думку української делегації, до складу автономної України мали увійти дев'ять губерній, де українці склали більшість, а також Хотинський і частина Аккерманського повіту Бессарабії, східна частина Холмщини, західні райони Обл. війська Донського, Чорноморської, Ставропольської і Курської губерній. Уряд ніяк не погоджувався визнати українськими Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. В.Винниченко, описуючи обговорення спірних питань, з обуренням зазначав: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулися Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї думки, від однієї уяви, що донецький та херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантію, про свою

науку, про високі Установчі збори, почали вимахувати руками, розхристалися і виявили всю суть свого руського гладкого жадного націоналізму».

У відповідь на відмову Тимчасового уряду Центральна Рада видала свій Перший Універсал, ухвалений 10(23) червня та проголошений на Другому Військовому з'їзді.

Універсал Української Центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Соїм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Сеймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української.

Всі ці домагання наші Центральне російське правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад. Так само не схотіло признати комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі. І через те ми, Українська Центральна рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя. Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною радою. Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та немає й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної ради.

Народе український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним, народом як рівний з рівним.

В термін «автономія» лідери національної революції вкладали досить широкий зміст. За уявленням М.Грушевського, автономія «більш-менш» наближалася до державної незалежності.

15(28) червня створено Генеральний Секретаріат у складі голови (В.Винниченко), 7 генеральних секретарів (Христофор Барановський – фінанси, С.Єфремов – міжнародні справи, С.Петлюра – військові справи, Борис Мартос – земельні справи, Володимир Садовський – судові справи, Іван Стешенко – освіта, Микола Стасюк – продовольчі справи) і генерального писаря (Павло Христюк).

Прийняття I-го Універсалу змусило Тимчасовий уряд вислати до Києва свою делегацію в складі міністрів Терещенка та Церетелі. Пізніше до них приєднався міністр юстиції Керенський. З українського боку участь в переговорах брали: М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра. Результатом стало визнання Центральної Ради крайовим органом управління на Україні.

16 липня 1917 р. Тимчасовий уряд був змушений санкціонувати діяльність органів законодавчої і виконавчої влади в Україні. Остаточне ж вирішення українського питання відкладалося до Установчих зборів. Делегація України, що знаходилась у Петрограді, подала на затвердження уряду «Статут найвищого управління Україною». В Статуті не було окреслено територію, що входила в поняття «Україна». М.Грушевський, пояснюючи цей факт, писав, що це робилося з огляду на позицію Тимчасового уряду, який не радив розширювати територію України поза «безперечно національну область». Разом з тим, представники Тимчасового уряду пропонували: для того, щоб «надати Україні певні закруглені форми, географічну і економічну цілісність», включити в її межі Бессарабію, щоб не утворювати з неї окремої автономії. УЦР відмовлялась від включення до автономної України неукраїнських територій, ставлячи навіть питання про виявлення волі місцевого населення.

Другий Універсал 3(16) липня 1917 р. означав компроміс, що був

досягнутий у взаєминах Центральної Ради з Тимчасовим урядом. Центральна Рада заявила, що приймає заклик Тимчасового уряду до єднання. Вона має заново виділити зі свого складу окремих відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат. Склад Генсекретаріату мав затверджувати Тимчасовий уряд. Генсекретаріат мав повноваження найвищого «крайового органу управління».

Було досягнуто домовленість про комплектування українських військових частин. Для цього Центральна Рада повинна була мати своїх представників при військовому міністерстві, Генеральному штабі і Верховному головнокомандуючому.

Тимчасовий уряд підписав замість Статуту «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового правительства на Україні». В ній місцеве управління покладалося на Генеральний секретаріат, визнаний за Тимчасовий український уряд. Його повноваження поширювалося на територію всього п'яти губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської (за винятком Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів). Інші губернії або їх частини могли визнати над собою владу уряду в тому разі, коли б на те була згода їх земських установ.

Весною 1917 р. розпочалося стихійне формування українських військових частин. Ще 12(25) березня відбулися перші збори в приміщенні Київського комерційного інституту, під час яких обговорювалось питання про формування українського війська. На зборах 16(29) березня, почесним головою яких був комендант Київського гарнізону, було вирішено утворити Український військовий клуб. Статут цього клубу, який дістав ім'я гетьмана Полуботка, незабаром розробив відомий український діяч, поручник Микола Міхновський. Цей клуб почав ширити заклики щодо виділення із тилкових частин українців та формування українських полків і підрозділів.

За ініціативою клубу ім.Полуботка 18 квітня (1 травня) на Сирецькому полі в Києві відбулося українське військове свято, учасники якого оголосили себе 1-м українським полком ім.Б.Хмельницького. Центральна Рада заслухала доповідь Винниченка про створення полку, було вирішено утворити Військовий комітет при ЦР (очолив С.Петлюра, М.Міхновський став лише одним з 18-ти його членів та помітної

ролі не відігравав). Процес створення українських частин охопив і інші міста України.

30 березня (12 квітня) у Чернігові почав формуватися український піхотний полк, який прийняв ім'я гетьмана Петра Дорошенка. Але незабаром, через виразно самостійницький характер, цей полк було розпущено. Основна маса чернігівців 25 квітня (8 травня) прибула до Києва, щоб далі слідувати на фронт. Проте, за ініціативою Клубу ім.Полуботка, вони приєднали до себе на пересильному пункті інших солдатів та оголосили себе полком ім. гетьмана Полуботка. Вони заявляли, що не покинуть Києва, поки Тимчасовий уряд не висловиться за автономію України і не затвердить Центральної Ради.

Полк ім.Полуботка скоро став налічувати близько 4–5 тис. осіб. Коли 3(16) липня почався збройний виступ проти Тимчасового уряду в Петрограді, у полку виникла ініціативна група (прапорщики Майстренко та Кващенко, військовослужбовець Осадчий та ін.), яка розробила план виступу проти Тимчасового уряду на Україні. Крім Києва, планувалося здійснити повстання в Житомирі (силами полку ім.Сагайдачного), Звенигородці (силами Вільного Козацтва), в Полтаві, Умані та інших містах. Ініціатори повстання хотіли фактом повстання змусити Центральну Раду взяти владу в Україні в свої руки.

В ніч з 4 на 5 (з 17 на 18) липня полуботківці почали займати державні установи Києва та роззброювати окремі військові частини. Але великого повстання не вийшло. За наказом Центральної Ради командир полку ім.Б.Хмельницького полковник Капкан, разом з частинами Київського військового округу (кірасирами, юнкерами, школою прапорщиків), взяв участь у витісненні полуботківців з міста та їх роззброєнні.

Під час подій 5–9 (18–22) липня загинуло близько 7 полуботківців та ще 10 було важко поранено. Було досягнуто домовленості про відправку полуботківців на фронт. 14 (27) липня на фронт виїхав штаб на чолі з начальником полку Романенком, а через деякий час весь полк. Близько 2500 полуботківців відразу було кинуте в наступ, багато з них загинуло. Після цих подій М.Міхновський, якого вважали одним з ініціаторів виступу, був відправлений з Києва на Румунський фронт.

Проголошення УНР. Восени загострилися взаємини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, що вилилося у постанову міністерства юстиції про притягнення до кримінальної відповідальності провідних українських діячів. 21 жовтня, пояснюючи позицію Генерального Секретаріату учасникам III Всеукраїнського військового з'їзду, В.Винниченко зауважив, що члени Генсекретаріату не є чиновниками Тимчасового уряду, вони обрані УЦР і тому підзвітні тільки їй. В.Винниченко сказав: «народні інтереси якраз тепер вимагають того, щоб Генеральний Секретаріат міцно взяв до своїх рук владу на Україні, і було б гріхом, коли б він цієї влади не взяв». Голова українського уряду також заявив, що Генеральний Секретаріат не погоджується з тим, що декілька українських губерній «відірвано» від Києва, а також зажадав передачі до рук Секретаріату і військової влади.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. більшовики силами Червоної гвардії, солдатів резервних частин, що розташовувались в Петрограді та матросів Балтійського флоту повалили Тимчасовий уряд і захопили владу. Оголосивши декрети про мир і землю, більшовицька Рада народних комісарів заявляла, що визнає рішення майбутніх Установчих зборів стосовно майбутнього державного устрою Росії.

Першу вістку про петроградський переворот було отримано в Києві вже 25 жовтня. У ніч на 26 жовтня відбулося екстрене закрите засідання Малої Ради за участю представників київських революційних організацій. «Для всіх присутніх було ясно, – пригадував учасник цього зібрання, – що треба реагувати на події в столиці негайним взяттям влади у Києві і в Україні Центральною Радою». Було обрано Крайовий комітет по охороні революції в Україні, якому «підчиняються в порядку охорони революції всі органи влади означеної території». Відомий дослідник В.Солдатенко наголошує, що «Раді вдалося об'єднати широкі демократичні елементи, в тому числі большевиків». У той же час, Центральна Рада рішуче порвала з «Тимчасовою інструкцією для Генерального Секретаріату». Центральна Рада засудила більшовицький переворот у відозві до громадян України від 27 жовтня (9 листопада).

28 жовтня політичну ситуацію у зв'язку з переворотом у Петрограді обговорив III Всеукраїнський військовий з'їзд. Після бурхливої дискусії він оголосив: «...центральна коаліційна влада, в складі якої мають

силу буржуазні елементи [мова йде про Тимчасовий уряд], не може вважатися виразником волі і заступником інтересів трудової демократії, а через це виступ большевиків не можемо лічити вчинком антидемократичним. І вживемо всіх заходів, щоб війська з України, а також Українські військові одиниці з фронту, не посилались для боротьби з представниками інтересів трудового народу».

Відбиваючи настрої есерівської більшості делегатів, з'їзд ухвалив три взаємопов'язані документи: «Про проголошення Української демократичної Республіки», про «Українські Установчі Збори» та «Громадська і військова власть – Центральній Раді».

Сучасний дослідник Д.Яневський з цього приводу стверджує: «III Всеукраїнський військовий з'їзд, за яким стояли вояки лише трьох «повністю» українізованих дивізій, семи – «частково» та шести таких, що «перебували у стадії завершення означеного процесу», фактично висловився на підтримку більшовицького збройного заклоту та за негайне проголошення самостійного державного існування України. Право, закон, політичний прагматизм у черговий раз поступилися місцем ейфорії «революційної доцільності». Українська революція раз і назавжди втратила можливість стати головним центром антибільшовицької боротьби в той момент, коли влада більшовиків ще не набула ознак реальності загальноросійського масштабу».

29–31 жовтня (11–13 листопада) 1917 року у Києві дійшло до зіткнення військ штабу Київського військового округу, що далі підтримував Тимчасовий уряд, та більшовицьких військових частин і червоногвардійців, а також українського полку, сформованого з делегатів III Всеукраїнського Військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Генеральний Секретаріат звернувся з вимогою «негайно припинити напад один на одного» та визнати його владу і цілковито виконувати його розпорядження.

Під час цих подій Центральна Рада вирішує прийняти ряд радикальних рішень: про передачу поміщицьких і державних земель селянським комітетам, поширити повноваження Генсекретаріату на відмежовані в серпні території Півдня та Сходу України. На засіданні Малої Ради ввечері 6(19) листопада М.Грушевський заявив, що потрібно негайно проголосити утворення Української держави.

7 (20) листопада екстрене засідання Малої Ради. 42 голосами «за» («всі українці і євреї» – записано у протоколі), при 5 таких, що утрималися (у т.ч. два члени РСДРП і два російських есери), прийняли текст III Універсалу.

8 листопада текст Універсалу було надруковано в центральних київських газетах. Українську Народну Республіку було урочисто проголошено на площі перед пам'ятником Б.Хмельницькому в Києві.

Як відзначають дослідники, в тексті Універсалу було охоплено три чинники, які складають поняття держави: населення, влада і територія.

III Універсал проголошував утворення Української Народної Республіки (УНР), яка протє зберігала єдність з Російською Республікою. Було оголошено широку програму демократичних реформ: скасовано право власності поміщицьких і нетрудових господарств на землю, встановлювався восьмигодинний робочий день, забезпечувались свободи друку, віросповідання, страйків, скасовувалась смертна кара тощо.

Згідно III Універсалу Україну проголошено Українською Народною Республікою в складі Російської Республіки. Її територія складалася із губерній, заселених в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). В універсалі зазначалося, що остаточно визначення кордонів УНР «щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів».

Центральна Рада зобов'язувалась розпочати мирні переговори. Універсал закінчувався закличком: «Громадяне! Іменем Народної Української Республіки в Федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах». В Універсалі було визначено терміни виборів до Українських Установчих Зборів та день їх скликання.

Курс більшовиків на повалення Центральної Ради. Війна Радянської Росії проти УНР. Після проголошення Третього Універсалу більшовики спробували нав'язати лідерам Центральної Ради вигідні для себе умови. 9 листопада Генсекретаріат спробував знайти компромісну середину у взаєминах з більшовицьким урядом, зробивши при цьому такі застереження: «правительство народних комісарів Петрограда не являється правительством, визнаним навіть більшою частиною населення держави... таким правительством в Російській державі може бути тільки однорідне, соціалістичне міністерство». Створити такий уряд, на думку Генсекретаріату, необхідно було спільними силами обласних урядів України, Кавказу, Кубані та ін. разом з центральними органами всеросійської революційної демократії.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися вже після захоплення влади в Петрограді більшовиками, довели велику перевагу демократичних партій серед виборців. Зокрема, на Україні українські соціалістичні партії (УПСР та УСДРП) набрали близько 75% голосів, в той же час більшовики – ледве 10%. Це й не дивно, бо, як згадував в 1926 р. один з лідерів більшовиків в Україні Володимир Затонський: «Більшовицька партія хребтом своїм мала пролетаріат російський, або зрусифікований». Більшовики досягли відносного успіху лише в деяких містах (в Києві за них голосувало 16,8% виборців, котрі взяли участь у голосуванні, у Житомирі – 10,3%, у Харкові – 27%, у Катеринославі – 26,4%, в Одесі – 28,6%). Тоді більшовиками було взято курс на збройне повалення Центральної Ради.

У ряді міст України виникли ревкоми, які об'єднували представників усіх соціалістичних партій (у т.ч. українських). Ревкоми усунули від влади представників Тимчасового уряду. Багато з них визнали владу Центральної Ради. У деяких містах боротьба за владу набрала великої гостроти. Так, у Вінниці частини 2-го гвардійського корпусу зі зброєю в руках підтримали більшовиків. З Вінниці гвардійці вирушили на Київ, проте по дорозі вони були роззброєні військами 1-го українського корпусу П.Скоропадського та вислані за межі України. Після роззброєння 30 листопада (13 грудня) 1917 р. український уряд вислав більшовицькі частини (3-й та 5-й авіапарки, понтонний батальйон, запасна гірська батарея та ін.), які готували повстання в Києві.

Про взаємини Центральної Ради і більшовицького керівництва в Петрограді дають уяву переговори по телеграфу члена ЦК УСДРП М.Порша і члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С.Бакинського з представником РНК Й.Сталіним 17(30) листопада 1917 р.

Порш спершу заявив, що «партія, як і вся Центральна рада, думає, що центральну владу має бути утворено всією організованою демократією держави та що центральний уряд має бути соціалістичний. На Україні вищою крайовою владою є Центральна Українська рада, а формою урядування на Україні є Українська Народна Республіка в федеративнім зв'язку з загальнодержавним організмом Росії». Порш запитав про те, як ставиться центральний комітет більшовиків до дій Центральної Ради і «в якому становищі знаходиться справа об'єднання всієї демократії в однім центральнім органі».

Сталін повідомив, що він уповноважений від уряду народних комісарів. Погляди на національне питання центральної влади, обраної II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів, у викладі Сталіна були наступні: «признання за кожною нацією права на повне самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави. Воля нації означається через національні Установчі збори... Влада в Україні, як і інших областях, має бути в руках усієї суми робітничих, солдатських і селянських депутатів, включаючи сюди й організації Ради».

На запитання Сталіна про становище в Києві більшовик Бакинський відповів: «Влада в руках Центральної ради, яка не вважає можливим передати її на місцях радам робітничих і солдатських депутатів... домагаємося негайного скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, виходячи з погляду, що влада до Українських Установчих зборів не може оставатися в руках Української Центральної ради...». Сталін заявив про підтримку ідеї скликання крайового з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Порш намагався переконати Сталіна, що заяви більшовиків про те, що Центральна рада є недемократична, суперечать фактичному становищу й політиці Ради, бо «кадети вийшли з неї давно, в її складі є всі соціалістичні партії України, від трудовиків починаючи».

Спроба більшовиків під час з'їзду Рад робітничих, солдатських і

селянських депутатів, що відбувся в Києві 4–6 (17–19) грудня 1917 р., «плавно» перебрати владу, зазнала невдачі. На з'їзді були присутніми близько 2,5 тис. делегатів, з них більшовиків – трохи більше сотні.

Рада Народних Комісарів Радянської Росії 4(17) грудня надіслала українському урядові підписаний Леніним і Троцьким ультиматум, який з одночасним «визнанням» УНР містив вимоги, що означали втручання у внутрішні справи України. Вимагалось, наприклад, допустити на Україну більшовицькі збройні частини. Раднарком відмовився визнавати Центральну Раду «повноважним представником трудящих і експлуатованих мас Української республіки». Для того, щоб бути визнаною Раднаркомом, Центральній Раді необхідно було визнати «радянську владу в Україні», що фактично означало її саморозпуск.

Делегати з'їзду Рад висловили довір'я Центральній Раді. З'їзд кваліфікував ультиматум РНК як замах проти УНР, що загрожував «розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія», звернувся з відозвою до народів Росії та прийняв резолюцію про підтримку Центральної Ради. Генеральний Секретаріат 5(18) грудня відкинув ультиматум та вирішив, у відповідь на нього, припинити транспортування хліба на північ і негайно ввести власну грошову одиницю.

Раднарком Радянської Росії використав відхилення ультиматуму від 4(17) грудня 1917 р. як привід до війни, перейшовши до відкритих дій проти УНР.

7 грудня 127 делегатів від 47 місцевих рад робітничих і солдатських депутатів, які залишили засідання I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, виїхали до Харкова. 9 грудня делегати III з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів 43 голосами проти 11 ухвалили рішення про об'єднання з київськими делегатами і проголосили себе I з'їздом Рад робітничих та солдатських депутатів України «при участі частини селянських депутатів». Переважна більшість делегатів була членами Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків).

12(25) грудня у Харкові на з'їзді Рад було проголошено «Республіку Рад» (офіційно ж зберігалася назва «УНР»). Цей з'їзд назвати всеукраїнським можна було з великою натяжкою, адже на ньому було представлено лише 82 Ради (переважно зі сходу України), а кількість

делегатів не перевищувала 300. Одним з рішень з'їзду було проголошення УНР «федеративною частиною Російської Республіки».

На Харківському з'їзді обрано Центральний Виконавчий Комітет Рад України, який оголошувався вищою державною владою в республіці на період між з'їздами Рад. Головою ЦВК став український лівий соціал-демократ (пізніше більшовик) Юхим Медведєв.

17(30) грудня створено «робітничо-селянський уряд» – Народний секретаріат (до березня 1918 р. уряд не мав голови): німкеня Євгенія Бош (внутрішні справи), росіянин Федір Сергєєв (Артем) (торгівля і промисловість), євреї: Сергій Бакинський (міжнародні справи) і Єммануїл Лугановський (продовольчі справи), фламандець Володимир Ауссем (фінанси), українці: Володимир Затонський (освіта), Микола Скрипник (праця), Євген Терлецький (земельні справи), Василь Шахрай (військові справи), Володимир Люксембург (юстиція), Георгій Лапчинський (керуючий справами Народного секретаріату). Один (Терлецький) був лівим українським есером, всі інші – більшовиками. На початку 1918 р. В.Затонський був призначений на посаду Народного секретаря УНР при уряді Росії. Але особливих повноважень він не мав і впливати на політику російського уряду не міг.

Одним з перших розпоряджень Народного секретаріату був декрет про скасування заборони на вивіз хліба з України в Росію. Услід за цим він видав постанову про недійсність рішень Генерального Секретаріату. Народний секретаріат не мав підтримки серед українського населення. В.Шахрай бідкався, що йому, як «військовому міністру» приходиться роззброювати всі українізовані частини в Харкові, тому що вони не хочуть іти за ним на захист радянської влади.

На початку січня 1918 р. російська радянська армія (загони червоногвардійців і матросів) чисельністю від 35 тис. до 60 тис. бійців рушила в Україну.

Центральна Рада не була готова до війни, вона мала у своєму розпорядженні незначні військові формування (близько 15 тис. гайдамаків на Лівобережжі, що безпосередньо протистояли наступу більшовиків), які очолювали: С.Петлюра (Гайдамацький кіш Слобідської України), Євген Коновалець (курінь Січових Стрільців), Удовиченко, Сальський та ін., добровільні загони (Вільне козацтво і т.п.).

Керівництво Центральної Ради недооцінило необхідність створення міцної національної армії (від командування 1-м українським корпусом було усунуто генерала П.Скоропадського, безпідставно заізолюваного в намаганнях здійснити військовий переворот). В умовах наступу російських більшовицьких військ велика частина населення зберігала нейтралітет. Село вичікувало, хто візьме гору. Лідери Центральної Ради не змогли повести за собою широкі маси.

Головні удари червоних були скеровані через Бахмач на Київ, а також з Воронежа і Курська на Харків. Загальне керівництво здійснював Володимир Антонов-Овсієнко. Окремими загонами командували: Муравйов, Берзін, Знаменський, Єгоров, Кудинський.

Особливо одіозною фігурою був лівий есер, колишній підполковник царської армії Михайло Муравйов. Антонов-Овсієнко пізніше згадував, що загоны Муравйова «грабували і злочинно поводитись, вважаючи всякого білоручку вартого приниження, а Україну – територією ворожої держави. По Харкову роз'їздив броньовик, на якому красувався лозунг «Смерть українцям!». Муравйов віддав наказ: «...нещадно знищувати в Києві всіх офіцерів та юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Муравйов хизувався своїми «подвигами» при взятті Києва: «Ми йдемо вогнем і мечем встановлювати Радянську владу. Я зайняв місто, бив по палацах і церквах... бив, нікого не милуючи! 28 січня Дума (Києва) просила миру. У відповідь я наказав душити їх газами. Сотні генералів, а може й тисячі, були безжалюдно вбиті... Так ми мстилися. Ми могли зупинити гнів помсти, однак ми не робили цього, тому що наш лозунг – бути безпощадними!»

Пізніше Антонов-Овсієнко так говорив про Муравйова: «неврівноважений, амбіційний, хворий жорстокістю». Фелікс Дзержинський додає: «найзаклятий ворог не зміг би принести стільки лиха, скільки він (Муравйов) приніс своїми страшними розстрілами, наданням солдатам права грабувати міста і села». Всі ці негативні оцінки діяльності Муравйова з'явилися лише після того, як він у липні підняв заколот проти більшовиків на Східному фронті!

Військові операції проводилися вздовж залізниць. Ініціатива належала більшовикам. Робітничий клас здебільшого підтримував більшовиків та утворював загоны Червоної гвардії, в яких нараховувалось понад 100 тис. осіб. Уже 15 січня російські радянські війська зайняли Харків та важливий транспортний вузол – місто Куп'янськ. В багатьох містах відбулись повстання збільшовизованих солдатів та червоногвардійців (Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Херсон та ін.). В Катери-

нославі та Олександрівську велику роль у встановленні радянської влади зіграли загоны з Росії.

Впродовж січня більшовицькі війська зайняли Лівобережжя. Центральна Рада не змогла організувати дієвого опору.

Кілька сотень молоді (студенти, гімназисти, курсанти військової школи) виступили назустріч ворогові на станцію Крути під Ніжином. Невелике угруповання, яке складалося зі Студентської сотні, загону 1-ї військової школи ім.Б.Хмельницького та підрозділу з куреня «Смерті», налічувало близько 420 чоловік, які мали на озброєнні до 10 кулеметів і одну гармату. 16(29) січня більшовики захопили станцію, втративши близько 300 чол. Український загін відступив, втративши убитими в бою близько 30 чоловік, пораненими – понад 80. 34 студенти і гімназисти потрапили в полон. 27 з них було розстріляно петроградськими червоногвардійцями за наказом командира загону Єгорова, 7 – відправлено до Харкова (підрозділи зроблено за Я.Гинченком).

Наприкінці січня в Києві вибухнуло більшовицьке повстання, центром якого став завод «Арсенал» (було придушено 4 лютого). 26 січня (8 лютого) війська на чолі з Муравйовим вступили в Київ, після того, як кілька днів застрелювали з гармат центральну частину міста. Незадовго до цього Центральна Рада виїхала до Житомира, а потім – до Коростеня.

IV-й Універсал. Переговори в Бресті. Ситуація ускладнювалася шаленими темпами. В умовах розвалу фронту лідери Центральної Ради позбулися ілюзій щодо можливості перетворення Росії в демократичну федеративну республіку. Першорядною проблемою стало відокремлення від режиму більшовицької диктатури в Росії.

26 грудня на засіданні Генерального Секретаріату В.Винниченко заявив: «коли справді більшовиками буде оповіщена священна війна, задля нас найкраще – проголосити самостійність. Ми не можемо воювати, одночасно ведучи війну з большевиками, разом з ними воювати з німцями. Але тут приходиться рахуватися з тим, що великоруські промислові круги, видно, з'єднуються з більшовиками, але не допустять відділення України... так само не з нами підуть і національні меншості на Україні». Надзвичайно гостра дискусія розколола уряд принаймні на три групи: власне «самостійників» (Шаповал, Поплавко, Золотарьов); категоричних її противників (Шульгин, Ткаченко, Піль-

кевич, Зарудний); «болото» (Порш, Антонович, Стешенко, Єщенко, Ковалевський, Сидоренко, Коліух, Ганіцький, Абрамович).

З листопада 1917 р. у Брест-Литовську йшли переговори між Радянською Росією та Німеччиною і її союзниками. 2(15) грудня 1917 р. між ними було підписано перемир'я. Генеральний Секретаріат вже 22 листопада (5 грудня) вирішив направити делегацію для ведення переговорів про перемир'я. В Бресті відбулась неофіційна зустріч української делегації з представниками Німеччини та Австро-Угорщини. 11(24) грудня Генеральний Секретаріат звернувся з нотою до всіх воюючих і нейтральних країн, в якій говорилось, що УНР «стає на шлях самостійних міжнародних стосунків до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власті в Росії», та було висловлено негативне відношення до переговорів в Бресті, в зв'язку з претензіями делегації РНК Радянської Росії представляти всю Росію. У відповідь повноважні представники країн Четверного союзу запросили делегацію УНР до участі в переговорах.

19 грудня (1 січня 1918 р.) Генеральний Секретаріат звернувся з нотою до урядів республік, утворених на території Росії, в якій наголошувалося на необхідності «негайного погодження своєї діяльності щодо мирових переговорів, які ведуться тепер у Бресті-Литовському».

Генеральний Секретаріат нагадав про викладену в ноті від 11 грудня умову: «Мир від імені цілої Росії може бути заключений тільки тим правительством (при тому федеративним), яке було б визнано всіма республіками й державно-організованими краями Росії. А як би таке правительтво в найближчим часі не було сконструйоване, – то тільки об'єднаним представництвом цих республік та країв». У зв'язку з цим, Генеральний Секретаріат запросив уряди всіх інших республік Росії прислати негайно свої делегації на мирну нараду в Берестя, «направляючи при тім означені делегації через Київ».

Українська Народна Республіка заявляла, що прямує до «миру загального, до миру, який відповідає інтересам всіх демократій всіх держав, незалежно від їхнього політичного значіння і кількості їх громадян». Нота була підписана головою Генсекретаріату В.Винниченком та генеральним секретарем у міжнародних справах О.Шульгиним.

28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) почались переговори про мир.

Українську делегацію, яка прибула лише наступного дня, очолив Всеволод Голубович. Представники Росії змушені були визнати самостійне становище делегації УНР. Делегація Народного секретаріату увійшла до складу російської делегації.

30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) у Брест-Литовську країни Четверного союзу в особі міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Черніна на підставі пункту VII ноти Генерального Секретаріату УНР від 11 грудня 1917 р. (УНР, представлена Генсекретаріатом, заявляла, що самостійно виступає в міжнародних справах і має право брати участь у всіх мирних переговорах) оголосили про «визнання української делегації правомочним представництвом самостійної Української Народної Республіки. Формальне ж признание чотирма союзними державами Української Народної Республіки самостійною державою буде зазначено в мирному договорі». Нарком зовнішніх справ, керівник делегації Радянської Росії на переговорах Л.Троцький теж заявив про визнання УНР «в тих географічних межах і в тих державних формах, які відповідають справжній волі українського народу».

На пленумі Малої Ради 6(19) січня 1918 р. його учасники дізналися, що фракція УПСР уже два дні обговорює проект IV-го Універсалу про державну незалежність. 11(24) січня в ході «безперервного засідання» вдалося узгодити текст Універсалу. Необхідність цього акту була обґрунтована у короткій вступній промові М.Грушевського. Він наголосив, що Установчі збори, призначені на 9 січня III Універсалом, не змогли зібратися тому, «що останніми днями виникли всілякі заколоти», «відкладання Установчих зборів не можна довше терпіти», «щоб дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну, Українська Центральна рада постановила не відкладати до Установчих зборів ті справи і... видати оцей Універсал».

Засідання Малої Ради, на якому було затверджено IV Універсал, почалося 9(22) січня. Тому цю дату часто вважають за день прийняття Універсалу. В ніч на 12(25) січня М.Грушевський оголосив Універсал: «Народе України. Твою силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка».

На початку Універсалу обґрунтовувалася необхідність його прийняття, вказувалося, що «петроградське правительство... веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою».

Самостійна Україна оголошувала про бажання жити в згоді й приязні з усіма сусідніми державами. Влада в УНР мала належати тільки народові України, «іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів».

Уряд отримав розпорядження вести розпочаті переговори про мир з Центральними державами «й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокої й згоді». Крім того, Урядові наказувалося «твердо й рішуче взятися до боротьби» проти «так званих «більшовиків» та інших нападників».

Водночас з Універсалом Мала Рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію». У ньому проголошувалося, що кожна з націй має право на влаштування свого національного життя.

Українська делегація під час переговорів у Брест-Литовську домогалася, щоб вирішувалось і питання про включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя. М.Грушевський вважав, що у разі, коли б Австро-Угорщина не пішла на поступки, необхідно було поставити питання про створення з усіх українських земель в Австро-Угорщині окремого коронного краю з найширшою автономією. Представники Австро-Угорщини спочатку були різко проти, але потім погодилися на утворення коронного краю – було укладено відповідну таємну угоду (за це УНР мала поставити до 1 липня 1 млн. т хліба).

Пізніше делегацію УНР в Бресті очолив Олександр Севрюк. 27 січня (9 лютого) 1918 р. договір між УНР і державами німецького блоку було підписано. УНР зобов'язувалась на протязі першої половини 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину.

Німеччина та Австро-Угорщина дали згоду на передачу більшої частини Холмщини і Підляшшя до складу УНР. З Австро-Угорщиною кордон залишався таким, як за Російської імперії. З майбутньою Польщею кордон мав проходити по лінії Тарноград–Білгорай–Красностав–Мельник–Кам'янець–Литовський–Пружани–Вигонівське озеро. Ця лінія в основному відповідала західним етнографічним межах розселення українців. Проте 4 березня 1918 р. на вимогу польських кіл в окремому протоколі було визнано, що лінія майбутнього кордону може проходити далі на схід. Під загрозою опинилися плани керівництва УНР про включення до складу України Холмщини і Підляшшя.

Падіння радянської влади. Донецько-Криворізька Радянська Республіка. Делегація УНР в Бресті оголосила, що Центральна Рада перебуває у важкому становищі та вимагає негайної допомоги. Німеччина та її союзники звернулися до радянської сторони з ультимативними вимогами. Росія зобов'язана була відвести свої війська з території України, припинити всяку діяльність проти уряду УНР. Раднарком продовжував таємно підтримувати Народний секретаріат.

Чисельність німецьких та австро-угорських військ, а також загонів Центральної Ради, що перейшли в наступ, сягала 450 тисяч чоловік. Їм протистояло всього близько 25 тисяч червоногвардійців, об'єднаних в кілька «армій».

1 березня радянські сили без бою залишили Київ. Наступного дня сюди увійшли підрозділи УНР. Через тиждень до міста прибув уряд Центральної Ради. 3 березня РСФСР уклала в Бресті мирний договір з Німеччиною та її союзниками, проте всупереч йому надавала підтримку радянським силам, використовуючи самопроголошені Донецько-Криворізьку, Одеську і Донську республіки. В квітні німецькі та австро-угорські війська завершили окупацію Донбасу та півдня України, радянську владу в Україні було повалено.

Донецько-Криворізька республіка була найбільшим із сепаратних утворень більшовиків. Ще в квітні 1917 р. обласна конференція Рад робітничих депутатів Донецького вугільного басейну, Криворізького рудного району, Катеринославської і Харківської губерній створила об'єднаний обласний комітет Рад робітничих депутатів Донецько-

Криворізького басейну на чолі з Б.Магідовим. Місцем перебування облкому став Харків. Обкомітет вороже віднісся до проголошення УНР. Вже 17(30) листопада 1917 р. на засіданні обласного комітету меншовик Рубінштейн і есер Голубовський виступили за вільне самовизначення областей та проти спроб Центральної Ради «анексувати» промислові південно-східні райони. Їх підтримав більшовик Артем (Ф.Сергеев), який запропонував «створити незалежну від Київського центру самоврядну автономну донецьку область».

5(18) грудня 1917 р. Юзівська рада робітничих і солдатських депутатів прийняла таку резолюцію: «III Універсал у зв'язку з усією практичною політикою теперішніх вождів Ради зводиться до невизнання уряду Рад, боротьби із Радвладою і насильницького – без попереднього опитування населення – нав'язування місцевостей, що не обирали Ради і протестують проти політики Ради. Юзівська рада робітничих і солдатських депутатів заявляє, що теперішня Рада [мається на увазі УЦР] не заслуговує довіри трудових робітничих і селянських мас, що рада протестує також проти віддачі частини Донецького басейну... що його розчленовування за якою-небудь історичною чи іншою ознаками неприпустиме».

З листа голови Луганського комітету РСДРП(б) К.Ворошилова в більшовицьку газету «Правда» (опубліковано 5 грудня 1917 р.): «Наші «українці» крім ЦУРади і Києва нічого і нікого не визнають, а нас розглядають як елемент, що забрався в «чужу хату», що підлягає вигнанню. Наших доморослих українізаторів не бентежить, що наша партія по місту на виборах в Установчі Збори одержала з 23000 – 11345 ч., а «українці» тільки 2122... Українці в нас хочуть будь-що-будь українізувати місто і всі його установи... Але біда в тому, що всі робітники, українського і неукраїнського походження, чітко висловлюються проти українізації і приходиться нашим шовіністам прибігати до всякого роду хитрощів і т.п.».

На конференції РСДРП(б) Дон-Кривбасу 6(19) грудня 1917 р. більшовицький лідер Донбасу Артема заявив: «Українське питання, оскільки воно життєве і важливе для широких кіл, виражається головним чином у наступному: дрібна буржуазія, яка бореться «за шлункві інтереси», щоб прилаштувати на державні посади своїх синків, не

бачить себе зв'язаною якими-небудь російськими кордонами. Бідна Галичина є для них бажаним шматком, а про Донецький басейн і говорити нічого».

Прагнення до автономії Донбасу не суперечило активній підтримці групою Артема створення Всеукраїнського радянського уряду. I Всеукраїнський з'їзд Рад 12(25) грудня 1917 р. прийняв спеціальну резолюцію з приводу Донбасу: «З'їзд протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівництва козацької й української буржуазних республік, що прагнуть поділити між собою Донецький басейн, і буде домагатися єдності Донбасу в межах Радянської республіки».

Харківська обласна конференція РСДРП(б), яка проходила 31 грудня – 1 січня (13–14 січня) 1918 р., прийняла резолюцію, запропоновану С.Орджонікідзе: «Центральною владою на Україні є ЦВК Рад України і його Народний Секретаріат... пропонуємо відкинути геть всякі організаційні прагнення і працювати в тісному контакті».

Але лідери Дон-Кривбасу не полишали своїх планів по створенню республіки з територій Катеринославської, Харківської губерній і частини Донської області, «пов'язаних між собою в економічному відношенні».

27 січня (9 лютого) 1918 р. почав роботу IV обласний з'їзд Рад (74 делегати, з них 48 – більшовики). На з'їзді розгорнулася дискусія про принципи самовизначення – економічний чи національний. Член радянського уряду України М.Скрипник доводив: «Ставити в основу організації влади економічний принцип правильно, але не можна майбутнє переносити в сьогодні. Насамперед право націй на самовизначення... Виділення Донецького басейну означало б підрив Радвлади. Автономія необхідна, але як частини, що входить до складу Української федерації... пропоную резолюцію: Донецький басейн і Криворізький район складають автономну область Південно-Російської Української Республіки як частини Всеросійської Федерації Радянських Республік».

У той же час, делегати із запалом відстоювали протилежну позицію. Скрипник змушений був поступитися і зняв свою резолюцію. 29 січня (11 лютого) з'їзд 50 голосами проти 24 прийняв резолюцію, складену на основі виступу Васильченка: «...Донецький і Криворізький

басейни як область, що має і тепер свою визначену економіко-господарську фізіономію, повинні мати свої органи економічного і політичного самоврядування, єдиними органами влади... Радянської Республіки. Виходячи з цих міркувань, обласний з'їзд Рад обирає обласний комітет з 11 чоловік і доручає йому утворити раднарком республіки». Стосовно ЦВК Рад України – було вирішено вважати його «органом, паралельним облкомітету».

Так виникла незалежна Донецько-Криворізька Республіка.

1(14) лютого був сформований раднарком у складі: голова і комісар народного господарства – Артем, комісар в справах управління – Васильченко, з фінансів – Межлаук, у військових справах – М.Рухимович, праці – Б.Магідов, освіти – М.Жаков, суду – В.Філов, держконтролю – Б.Каменський.

6(19) лютого в «Донецком пролетарии» опублікована Декларація Раднаркому ДКР, що обґрунтовувала пріоритет економічної доцільності при створенні республік. В одній з газет з'явилася саркастична замітка з цього приводу, де були слова: «...хай живе інтернаціо... пробачте, Інтерсолевуглесклорудна республіка!».

Російський раднарком спробував використати новонароджену ДКР як бар'єр на шляху німецького наступу. Але, оскільки німці на це не зважали, 16 лютого (1 березня) Ленін написав надзвичайному уповноваженому РНК на Україні Орджонікідзе: «Що стосується Донецької Республіки, передайте товаришам Васильченко, Жакову й іншим, що як би вони не умудрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все рівно буде включена в Україну і німці будуть її завойовувати».

18 лютого (3 березня) у Харків прийшов лист із Секретаріату ЦК РСДРП(б): «Шановні товариші!.. Вітаємо вас за ту послідовну лінію, що ви провели при формуванні РНК».

7 березня ЦВК Рад України випустив Декларацію, що закликала до створення військово-політичного союзу всіх «південноросійських» Радянських республік: Донецько-Криворізької, Кримської, Донської, Одеської для організації спільної відсічі ворогам. 16 березня був опублікований «Декрет воєнних дій», що встановлював «єдність воєнних дій і керівництва революційних збройних сил». На Всеукраїн-

ському з'їзді Рад у Катеринославі Артем підтримав ідею об'єднання, але група керівників ДКР (М.Жаков, В.Філов, С.Васильченко) виступили різко проти, продовжуючи відстоювати «економічний принцип федерації» і незалежне існування ДКР. 29 березня вони вийшли з уряду ДКР.

6 квітня 1918 р. в газеті «Вісті Півдня» опубліковано відозву РНК ДКР за підписами Артема, Рухимовича, Межлаука, Магідова: «Київський уряд Ради вторгся в межі нашої Донецько-Криворізької Республіки, у той же час він пропонує Уряду Федеративної Російської Республіки припинити братовбивчу війну і почати переговори про демократичний мир... Ми, Уряд Республіки, заявляємо: Ніякого миру без визнання нашої Республіки обома сторонами бути не може...».

У відозві вказувалося, що східні границі України, встановлені свого часу Тимчасовим урядом, і є західним кордоном ДКР. А тому «домогання Київського уряду на захоплення нашої території нічим, крім грабіжницьких прагнень Київського уряду пояснені бути не можуть».

Через кілька днів Раднарком ДКР евакуювався в Луганськ, де з березня існував власний обласний Раднарком на чолі з Ю.Лутовиним. 13 квітня в «Луганському Революційному віснику» було опубліковано список членів об'єданого РНК: голова і нарком іноземних справ – Артем, фінансів – Межлаук, військових справ – Рухимович, праці – Магідов, контролю – Каменський, продовольства – Алексєєв, комісар по управлінню – Якимович, юстиції – Черв'яков, освіти – Істомін, землеробства – Ханзон (есер), державного піклування – Молдавський, громадського майна – Пузирев, профспілок – Котов, пошти і телеграфу – Осипович, керуючий справами – Повзнер (меншовик), заступник голови, комісар без портфеля – Лутовин.

Слабкі червоногвардійські загони, переформовані в Донецьку Робітничу армію під командуванням Геккера (потім Баранова і Круссера), навіть об'єднавшись з луганськими загонами Ворошилова, не змогли стримати німецького наступу і були витиснуті з України. Донбаська Червона гвардія на чолі з К.Ворошиловим на потягах увірвалася до російського Царицина. Там вона перейшла під командування Й.Сталіна, який отримав вірних союзників. У майбутньому К.Ворошилов увійде в ядро сталінської групи у керівництві РКП(б).

Таким чином, перша у ХХ ст. спроба українського народу створити власну державу нашоувхнула на великі труднощі. Скоординовані дії російських радянських військ та місцевих більшовиків поставили національно-демократичну революцію перед загрозою поразки. Найвищий момент українського державотворення стався в один із найтяжчих періодів історії України. Історичне рішення Центральної Ради про розрив з імперським центром мало далекоідучі наслідки. З'явилося гасло, що могло об'єднати національно-демократичні сили.

УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО

- Німецько-українські взаємини. • Гетьманський переворот.
- Становлення режиму Скоропадського. • Зовнішня політика гетьманату. • Внутрішня політика. • Новий курс.

Німецько-українські взаємини. Навесні 1918 р. Німеччина зазнала на Західному фронті стратегічного неуспіху. Невдалий наступ у Пікардії та Фландрії, у якому брали участь значні німецькі сили, виснажив її армію. Не вистачало стратегічної сировини для промисловості (кольорових металів, марганцю, пального, мастил тощо). Країна стояла перед продовольчою катастрофою – населення отримувало щодня 1250 грамів хліба-сурогату і 62 грами сурогату жирів із розрахунку на 1 людину. У такому ж становищі перебували і німецькі союзники.

Німецький експедиційний корпус, спрямований до України, мав встановити контроль над найбільшими транспортними комунікаціями, містами, фарватером і прибережною смугою Дніпра та чорноморськими портами. Мета перебування німців в Україні полягала не лише у ліквідації одного з фронтів і демобілізації мільйонного війська супротивника та послабленні російської могутності за рахунок посилення української самостійності, але, головним чином, в отриманні дієвого джерела постачання сировини й продовольства.

23 квітня у Києві відбулася нарада, на якій генерал Гренер, посли і військові аташе Німеччини та Австро-Угорщини барон Мумм фон Шварценштайн, граф Йозеф Форгач та ін. погодилися з тим, що подальша співпраця із соціалістичною Центральною Радою неможлива. Мотивувалось це тим, що київський уряд не має ні сили, ні авторитету, ні здатних до управління партій. Пропонувалося «вирішити питання виключно військовою силою».

Оскільки усунення силою українського уряду могло стати початком повномасштабної партизанської війни, було ухвалено звернутися до уряду УНР з низкою вимог ультимативного характеру: скасування всіх

актів, які обмежували свободу торгівлі, передусім продовольством і сировиною для індустрії, а також усіх експортних обмежень; запровадження спільного митного контролю; відновлення приватної власності на землю і виплати селянами вартості отриманих у результаті перерозподілу земельних наділів; відмови від створення українських регулярних військових частин; усунення з державних установ всіх «неблагонадійних елементів»; розпуску земельних комітетів; запровадження на території України німецьких і австрійських військових законів тощо.

Увечері 24 квітня в штабі німецькими збройними силами в Україні генерал Гренер представив колишньому командувачу І Українського корпусу генералові Скоропадському проект угоди між ними. Під час зустрічі було домовлено, що німецька сторона фактично підтримає переворот, який готувався генералом і групою його прибічників. Умовою підтримки були: підтвердження українською стороною Брест-Литовської угоди, розпуск УЦР і організація наступних виборів після «припинення стану анархії», передача в юрисдикцію військово-польових судів Центральних держав усіх злочинів, спрямованих проти їх військ. Генерал Скоропадський мав виконати умови, висунуті до УЦР німецькими та австро-угорськими дипломатами. Він мусив також визнати мирову угоду між УНР та Німеччиною, «врегулювати валюту», відновити судовий апарат, вільну торгівлю та «контроль» над вивозом продовольства, передачею переважного права продажу харчових «надлишків» Німеччині, а також їх продажем німецьким воякам на «індивідуальній» основі. П'ятий пункт угоди передбачав, що сейм мусить бути зібраний лише тоді, коли «не буде перешкод на це з боку німецької влади». Німці зобов'язалися триматися нейтралітету в день перевороту і не допустити «великих безпорядків» на вулицях Києва.

Німецькі представники в Україні до українців і українських політичних діячів ставилися з ледве прикритим презирством. По суті, йшлося про «військову комбінацію, вигідну у даний момент».

Помилка багатьох політичних кіл в Україні полягала в тому, що вони були переконані в перемозі Німеччини у війні і розраховували на німецьку допомогу до сформування нової української армії. Вони також вважали, що Німеччина з геополітичних міркувань зацікавлена в існуванні України як самостійної держави.

Гетьманський переворот. Скоропадський пізніше писав: «Одна з головних моїх помилок, викликана тим, що моя поява на посаді гетьмана відбулася не зовсім планомірно, а майже несподівано для мене самого, була та, що перед тим, як взяти владу до рук, я не мав людей, з якими б порозумівся, які поділяли би мої переконання, людей, які довіряли би мені, а я їм цілком. Це сталося тому, що я не йшов свідомо до гетьманства, до якого мене висунули події, що швидко розвивалися».

Д.Донцов так охарактеризував П.Скоропадського: «На тлі сірої стандартності і безбарвності демо-соціалістичного провідництва, П.Скоропадський був індивідуальністю. Далі, він посідав прикмети, яких бракувало центрально-радянцям: мав у собі живчик владолюбства і звичку командування. Мав фах, що найбільше був тоді потрібний для правителя України – був військовим. Нарешті, мав політичну відвагу, бо стаючи гетьманом самостійної України він зраджував собі всю ту російсько-монархічну касту, до якої належав...».

25 квітня один з найближчих радників П.Скоропадського Гіжицький представив шефові юриста О.Палтова. Скоропадський розповів йому план майбутніх дій та цілі, вказав йому на основні думки, які хотів провести в своєму зверненні до народу. Через півтори години Палтов повернувся з цілком готовою основою Грамоти. В ніч з 28 на 29 квітня Скоропадському принесли перші відбитки Грамоти. Він вперше підписався «Павло Скоропадський» українською і ліг спати.

О.Палтов підготував і проект Законів про тимчасовий державний устрій України, які правили за Основний закон впродовж всього терміну існування гетьманського режиму.

Сам Гетьман оцінював свою законотворчість на конституційному ґрунті не дуже високо. Розповідаючи про один з ключових, з його точки зору, моментів – порядок призначення уряду (голова ради міністрів призначається гетьманом і представляє йому списки міністрів), Павло Скоропадський пізніше стверджував, що він зробив велику помилку.

Пізніші дослідники та мемуаристи оцінювали творчість Гетьмана та його співробітника на конституційному ґрунті інакше і по-різному. Більшість вчених і мемуаристів, головним чином соціалістичної орієнтації, доводили нелегітимність нового режиму. Один із активних ненависни-

ків режиму П.Скоропадського, – М.Шаповал писав: «Росіян, жидів і зрусифікованих малоросіян, якими були наповнені міста, казив сам факт української державности, якою б вона не була. І от вони задумали факт знищення української державности при допомозі німецького війська, що було тоді на Україні».

26 квітня фельдмаршал Айхгорн дістав згоду імператора Вільгельма II на заміну українського уряду. Автором плану державного перевороту в Україні виступив генерал Гренер. Сам же П.Скоропадський тим часом все більше і більше переконував себе у необхідності здійснення перевороту.

26 квітня за наказом німців розформовано єдину боєздатну українську дивізію («синьожупанників»). 28 квітня під час засідання Малої Ради німецький загін заарештував керуючого Міністерством закордонних справ; розшукувались, з метою арешту, ще троє міністрів.

29 квітня Центральна Рада зібралась на своє чергове засідання (яке виявилось останнім), щоб ухвалити Конституцію УНР. В цей же день в Києві зібрався «Хліборобський конгрес» (Всеукраїнський з'їзд землевласників), який нараховував 6 432 представників від 8-ми українських губерній. Всього на з'їзді було близько 8 000 учасників, переважно селян.

Генерал М.Омелянович-Павленко у своїх споминах так описав події, що відбувалися у відомому киянам цирку Шанцера: «народу повно, дуже повно, але все-ж таки можна було проштовхнутися. Всередині самі дядьки. Повно їх і в льожах. На сцені президія. Посередині партеру імпровізована трибуна. Промовці кидають в масу слухачів картини розрухи... Якби у відповідь на промови ораторів, збоку доноситься: «Гетьмана нам треба!» – «Гетьмана і Гетьмана!» – лунає по залі... Вліво, у льожі, показується у казацьких строях блискуча група. Займають місця. По залі шепотять: «Генерал Скоропадський». Промовець називає кандидатом на гетьманську булаву генерала Скоропадського. Зібрання підхоплює цю кандидатуру, по будівлі голосніше лунає: «Слава Гетьману Скоропадському!». Президія кидається до льожі, де сидить генерал, і запрошує його до президіального столу. При появі гетьмана на сцені збори улаштовують йому овацію. В короткій

промові Скоропадський дякує зборам й просить вірити, що його сили й хист будуть скеровані на добро українського національного діла».

Проголошений гетьманом Павло Скоропадський підписав «Грамоту до всього українського народу», де повідомлялося про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів, проголошувалося право приватної власності. Одночасно вийшли закони «Про тимчасовий державний устрій України». Замість УНР постала Українська Держава. Вся влада зосереджувалася в руках гетьмана.

Того ж дня в Соборі св.Софії єпископ Нікодим миропомазав гетьмана, а на Софійському майдані було відслужено молебень.

Близько 2 години ночі, діючи за наказом П.Скоропадського, його прихильники захопили ключовий район міста (Липки), де розташовувалися військове міністерство, міністерство внутрішніх справ і державний банк. Гетьман переїхав в автомобілі з Хрещатика (квартира Безаків) до будинку на Інститутській вулиці, який і став його офіційною резиденцією.

«В день перевороту всі десь позникали, – не без сарказму писав М.Шаповал. – А коли хто й блукав перед очима, то удавав, що всі події його рішуче не стосуються, «не обходять». Зустрінеш якогось «голову», «члена президії», «члена це-ка», просто члена, а він ні гу-гу: питається, чому ніхто не робить «заходів», не дає «вказівок», а сам не хоче догадатись, що то він повинен робити заходи і давати вказівки». «Мені було дивно, – зауважував він, – чому президія Центральної Ради так пасивно ставиться до справи. Я й досі не знаю дійсної причини цієї пасивності, але дозволяю собі думати, що причина одна скрізь – покинутість. Ані М.С.Грушевський, ні С.Веселовський і М.Шраг, ні Єремійів, Чечель, Постоловський, Левченко не могли зорієнтуватися в ситуації і не мали опори ніде. Організації не було взагалі. Індивідуалізм, самотність, апатія, змореність...».

Сучасний дослідник Д.Яневський підкреслює той факт, що коли з'їзд хліборобів-власників, похапцем зібраний за два тижні до призначеної дати відкриття Українських Установчих Зборів, активно обирав собі на Гетьмана всієї України П.Скоропадського – а відбувалося це в трьох кварталах від резиденції УЦР, «Мала Рада не сказала навіть одного слова з приводу подій, влада пішла собі мовчки, без протесту,

ображено, але мабуть з зітханням полегкості: «Слава Богу», мовляв – нарешті скінчився полон на громадській службі». На сторінках споминів М.Шаповала можна знайти і повну трагічного сарказму згадку про прем'єра В.Голубовича, який шукав людину, яка могла б передати січовим стрільцям наказ заарештувати П.Скоропадського і розігнати його з'їзд. Інший мемуарист, Б.Мартос, розповідав, що міністр внутрішніх справ М.Ткаченко на його, Мартоса, запитання: «що ви думаєте робити із з'їздом хліборобів-власників?», відповів: «Нічого! Хай з'їздяться».

Становлення режиму Скоропадського. Дії генерала П.Скоропадського були надзвичайно вороже зустрінуті всіма без винятку українськими політичними партіями.

Першим отаманом – головою Ради міністрів був призначений М.Устимович, людина мало відома у Києві. Він намагався залучити до праці видатних українських діячів, але сформувати кабінет міністрів він так і не зміг. 30-го квітня гетьман призначив головою Ради міністрів М.Василенка, широковідомого у Києві наукового і громадського діяча, професора історії України та права, члена кадетської партії.

У кабінеті, сформованому М.Василенком, не було соціалістів, але були відомі діячі з цілої України. Дванадцять міністрів були українцями за походженням, кабінеті міністрів було тільки четверо не українців (члени партії кадетів: поляк А.Ржепецький – міністр фінансів, єврей С.Гутник – міністр торгівлі; два росіяни: Ю.Вагнер – міністр праці, Г.Афанасьєв – державний контролер).

Прагматична і поміркована УПСФ на своєму з'їзді, який щойно закінчився, ухвалила резолюцію про «рішуче» негативне ставлення до гетьманської грамоти, яко державної конституції, вважаючи її за «абсолютистичну й антидемократичну». При цьому, УПСФ рекомендувала своєму провідному членові Д.Дорошенку вступити до новоутвореного Кабінету на посаду міністра закордонних справ, а на зустрічі з генералом Гренером 2 травня передала останньому вироблений та підписаний провідними партійцями С.Єфремовим та О.Шульгиним проект нової Конституції України, наголошуючи при цьому на необхідності введення в дію конституції УНР 29 квітня.

У своїх спогадах Д.Дорошенко писав про свою першу розмову з М.Василенком, коли домовлявся з ним про вступ до кабінету. М.Василенко казав, що «треба, щоб і при новому курсі політика держави зосталася національно-українською; треба, щоб нові форми української держави були заповнені національним змістом».

Як пригадував сам П.Скоропадський, через декілька днів після проголошення гетьманства до нього на прийом з'явилася представницька делегація «об'єднаних українських партій», яка заявила, що «готова підтримувати нового керівника держави за умови, по-перше, що він «ясно висловить» своє ставлення до інституту гетьманства, тобто дасть відповідь на запитання, що собою являє персона Гетьмана – «президента республіки або щось більше». По-друге, перед П.Скоропадським було висунуто вимогу точно визначити термін скликання Сойму як Установчих зборів.

Після того, як двом головам гетьманського кабінету міністрів не вдалось сформувати повноцінну Раду міністрів, кабінет очолив полтавський поміщик Федір Лизогуб.

Український історик Т.Горнікевич, який опрацював документи з німецьких архівів, зазначив, що українські соціалісти виставили Гетьманові такі умови входження до його уряду: ухвалення Конституції, розробленої УЦР, надання більшості місць в новому уряді представникам українських соціалістичних політичних партій, передачу соціалістам портфелів прем'єра, міністра закордонних справ, землеробства, освіти. За декілька днів до згаданого візиту делегація українських соціалістичних партій відвідала німецького головнокомандувача в Україні. Мета зустрічі – обговорення можливості і умов входження їх представників до уряду Лизогуба.

Відповідь була лаконічною: гетьман заявив, що цілком стоїть на платформі своєї Грамоти, «в якій все оголошено», і що він ніколи добровільно від неї не відійде. «Для кожного було ясно, – пояснив він свою позицію, – що це були б за Установчі збори, в такий короткий термін обрані, і наскільки, при тогочасних умовах, це зібрання відбивало б справжні думки народонаселення. Разом з тим, одна назва Установчих зборів, так чи інакше, імпонувала би масам і надала б рішенням цієї скороспілої установи вигляду законності, освяченого в

очах профанів буцімто свідомою волею народу». «Погодитися на роль президента, – сказав також П.Скоропадський, – я вважаю згубним для всієї країни, краще було не починати всієї справи. Країна може бути врятована тільки диктаторською владою, тільки волею однієї особи можна повернути у нас порядок, вирішити аграрне питання і провести ті демократичні реформи, які так необхідні країні».

Позиція бойкоту, що її зайняли всі українські політичні партії по відношенню до перевороту (пряма відмова лівих від участі в уряді та хитання соціалістів-федералістів) призвели до того, що Скоропадський і німецьке командування почали шукати підтримки серед російських політичних партій.

Впродовж перших місяців перебування при владі було сформовано правні підвалини функціонування режиму. За перші три місяці було ухвалено понад 250 законів, в т.ч. про громадянство, вибори до міських і сільських громад, про сенат, низку законів щодо адміністративних проблем тощо. Спеціальною комісією при Міністерстві внутрішніх справ восени 1918 р. було підготовлено і новий закон по виборах до Союму, який ґрунтувався на засаді загального виборчого права. Вибори планувалося провести 15 лютого 1919 р., у зв'язку з чим було підготовлено проект поділу країни на 251 виборчий округ.

Було підготовлено й видано ще один надзвичайно важливий конституційний документ – «Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби та перебування поза межами держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України». Сучасники вважали, що безпосередніми причинами видання цього документа були вбивство есерами командувача окупаційною армією фельдмаршала Айхгорна і запланований на вересень візит Скоропадського до Берліна. 2 вересня, в день від'їзду до Берліна, П.Скоропадський повідомив на засіданні Ради міністрів, що він особисто призначає Верховним правителем Ф.Лизогуба. Гетьман звернувся до уряду з проханням «призначити від себе осіб» до Верховної колегії. Верховними правителями були обрані військовий міністр Рогоза (від уряду) та Носенко (від Сенату).

О.Палтов на основі «Проекту Основного закону Російської імперії 1905 р.» розробив проект конституції, за яким Україну передбачалося

проголосити спадковою конституційною монархією на чолі з королем П.Скоропадським. Однак Павло Петрович не підтримав проект і вніс до нього ряд суттєвих змін. Він виступив проти проголошення України конституційною монархією, адже питання державного устрою повинен був визначити Сойм. Скоропадський вважав, що гетьманат вказує на збереження українських традицій. До того ж, він «брав усю повноту влади в Україні тимчасово».

Зовнішня політика гетьманату. Режим Скоропадського, перебуваючи під впливом центральних держав, не мав змоги вести самостійну зовнішню політику.

Подорожі до Берліна голови кабінету міністрів Ф.Лизогуба та самого гетьмана (4–17 вересня 1918 р.) сприяли зміцненню відносин Німеччини та України, викликали низку прихильних до України відгуків в німецькій пресі. У той же час, не такими «безхмарними» були відносини з Австро-Угорщиною, яка відмовилася ратифікувати Брестський договір, анулювала під впливом Польщі таємні статті договору відносно утворення коронного краю зі Східної Галичини та Буковини й намагалася відступити Холмщину Польщі.

Велися переговори з нейтральними державами – Швейцарією, Іспанією, Данією, Швецією, Нідерландами, Норвегією, Італією, Персією. Але Німеччина та Австро-Угорщина рішуче заперотестували, коли влітку 1918 року Українська держава захотіла встановити відносини з державами Антанти – Францією та Великобританією.

Російсько-українські переговори розпочалися 23 травня 1918 р. у Києві. Для російської сторони переговори були вимушеним заходом, до якого їх зобов'язував Брестський мир. Основними завданнями російської делегації, очолюваної Християном Раковським і Дмитром Мануїльським було не встановлення добросусідських відносин з Україною, а тільки заключення перемир'я для зупинення німецького наступу, та, по можливості, проведення роботи щодо прискорення нового більшовицького наступу на Україну.

Вже на початку переговорів з'ясувалися різні позиції сторін. Так, Раковський під час обговорення тексту протоколу про визнання повноважень сторін, заявив, що Україна не є самостійною державою.

Завдяки наполегливості української делегації (її очолював генеральний суддя С.Шелухін) наприкінці травня сторони перейшли до вироблення тексту договору про умови перемир'я. 12 червня 1918 р. він був підписаний. Бойові операції припинилися на весь час ведення мирних переговорів. Договір регламентував економічні стосунки та становище громадян кожної з країн на території іншої та між ними.

14 червня сторони перейшли до обговорення питання про кордони. Ще в травні 1918 р. на переговорах між українсько-німецькою і російською військовими делегаціями в Курську була визначена демаркаційна лінія, яка проходила через Сураж–Унечу–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів–Рильськ–Суджу–Куп'янськ. Але українська сторона не вважала цю лінію своїм кордоном.

Спираючись на міжнародні норми, С.Шелухін запропонував як загальний застосовувати етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність. Х.Раковський вважав необхідним дотримуватися принципу самовизначення населення тих чи інших територій. Після тривалої дискусії сторони дійшли компромісу.

Більшовицький уряд посилав на спірні території загани червоноармійців, які шляхом терору, часто під загрозою зброї домагалися від населення прийняття резолюцій про приєднання до Росії. З метою зтягування переговорів російська делегація запропонувала свою лінію кордону, але таку, на яку не могла згодитись українська сторона.

В одному з інтерв'ю Х.Раковський відверто зізнався, що радянській владі необхідно будь-що втриматися до повстання пролетаріату на заході. Члени російської мирної делегації встановили зв'язки з представниками опозиційного гетьманату Національного Союзу. Радянська делегація вела пропаганду ідей більшовизму і допомагала у створенні підпільних організацій.

Скориставшись фактом визнання Україною держави Всевеликого Війська Донського та проведенням переговорів про встановлення українсько-донського кордону, Х.Раковський спочатку тимчасово припинив участь російських представників в роботі комісії «до вирішення принципового питання про визнання Донської республіки», а потім оголосив перерву, яка фактично означала кінець переговорам.

Уряд П.Скоропадського зайняв жорстку позицію з питання про анексію Румунією Бессарабії. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко вважав, що потрібно «настоювати на приналежності політично-автономній Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість Бессарабії».

11 травня 1918 р. було видано наказ «Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії». У ноті гетьманського уряду від 5 червня і ноті-відповіді королівського уряду від 19 червня 1918 р. були окреслені позиції обох сторін. Українська Державна не визнавала анексії і прав Румунії на Бессарабію. В свою чергу, королівський уряд намагався всіляко обґрунтувати правомірність приєднання Бессарабії. Не зумівши досягти дипломатичним шляхом згоди румунської сторони на перегляд бессарабського питання, уряд гетьмана П.Скоропадського перейшов до економічних санкцій. Однак «митна війна» тривала недовго. Наприкінці літа 1918 р. до Києва приїхала румунська місія, яка обговорила з представником гетьманського уряду питання про кордони між Українською Державою і Румунією.

Восени Румунія зосередила на правому березі Дністра прикордонні війська і створила там ряд митних пунктів, що свідчило про фактичне перенесення нею сюди свого державного кордону. А після виведення в листопаді 1918 р. австро-німецьких військ з північної частини Хотинщини і Північної Буковини, румуни захопили ці суто українські землі. 10 грудня 1918 р. румунський король ліквідував Сфатул Церій, а Бессарабію оголосив провінцією королівства.

За Брестською угодою до України відійшли Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії, де переважно більшість склали українці. За гетьманату до Української Держави були приєднані Брест-Литовський повіт Гродненської губернії і Гомельський повіт. Пінський і Брест-Литовський повіти мали увійти до Волинської, Мозирський і Річицький – до Київської, Гомельський – до Чернігівської губерній. Але 7 червня 1918 р. Рада Міністрів прийняла рішення про виділення цих територій в окрему адміністративну одиницю – Поліське староство.

Коли у травні 1918 р. на території Облaсті Війська Донського виникла держава Всевеликого Війська Донського між Україною і Доном розпочалися переговори про взаємне визнання та встановлення кор-

дону. Переговори тривали майже на два місяці. З боку Дону їх очолили міністри торгівлі В.Лебедєв та посол в Україні генерал А.Черачукін, а з української міністр закордонних справ Д.Дорошенко. Політичні обставини змушували обидва уряди квапитися з укладенням договору. З'ясування донсько-українського кордону та укладення договору дозволяли отаману П.Краснову вивільнити частину сил для відкритої боротьби з більшовиками, а також отримати необхідну матеріальну допомогу від Української Держави. Зі свого боку український уряд самим фактом з'ясування південно-східного кордону намагався вплинути на хід переговорів з радянською делегацією. Причини економічного характеру теж робили дуже потрібним договір з Доном.

Після довгих дебатів було вирішено, що державний кордон буде визначатися «старою адміністративною межею, яка ділила Україну від колишньої Облaсті Війська Донського, тобто межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній», з невеликим відхиленням у районі Маріуполя, де сторони визнали за потрібне приєднання до України певної території на Схід, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста й порту з їх околицями».

Згідно договору в тимчасовому користуванні донського уряду залишались станції залізниць Чертково–Ліски і Ліски–Поварино. Окремий пункт стосувався становища українського населення на території Всевеликого Війська Донського. В договорі зазначалось, що воно «...дістає всі права щодо своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадяни, які належать до козацького стану». 18 вересня між двома урядами була укладена окрема угода стосовно господарського життя Таганрозького промислового району. Керівництво ним мала здійснювати центральна донсько-українська комісія, яка знаходилась в Харкові. Партнери мали в ній паритет голосів.

Дослідники припускають, що після відвідин Берліна і зустрічей з кайзером такий непересічний воєначальник, як П.Скоропадський, остаточно утвердився в переконанні неминучості військової поразки країн Четверного союзу. Як професійний військовий, він був свідомий того, що наступ, який німецькі війська розпочали на Західному фронті 27 травня на р.Ен, захлинувся. В боях на Марні в липні 1918 р. стра-

тегічна ініціатива остаточно перейшла до країн Антанти. 14 серпня, через тиждень після «найчорнішого, – за висловом Людендорфа, – дня німецької армії», берлінський уряд прийняв рішення добиватися укладання мирової угоди. 26 вересня розпочався загальний наступ Антанти. Союзники прорвали стратегічну лінію оборони – лінію Зігфріда, відкинули німецькі війська на лінію Антверпен–Маас. 29 вересня перемир'я з Антантою уклала Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, 3 листопада капітулювала Австро-Угорщина. 8 листопада у Комп'єнському лісі маршал Фош продиктував німцям умови перемир'я. 11 листопада Перша світова війна офіційно закінчилася.

Зовнішньополітичний розрахунок гетьмана, за його власним визнанням, полягав у тому, що Антанта потребувала уряду, з яким вона могла б розмовляти. «Антанті потрібно переконання, що наша політика не є політика Німеччини, а наша особиста [політика] задля блага країни. Нарешті, Антанті необхідно мати переконання, що ми зможемо надати їй комерційні вигоди та сплатити наші борги. Ми цим вимогам відповідаємо, – вважав П.Скоропадський, – і тому я не маю сумніву ні на хвилину, що Антанта визнає справу, яку ми зробили, і вона не пропаде». «Країни Антанти, – зі свого боку, – вважав керівник його зовнішньополітичного відомства, – вже махнули рукою на збільшену Росію і перенесли свої погляди на молоду Україну, сподіваючись, що вона, коли не продовжуватиме зачіпної боротьби з центральними державами, то принаймні держатиме фронт і цим в'язатиме значну частину австро-німецьких військ».

Політичний розрахунок гетьмана ґрунтувався на тому, що Україна була чи не єдиним прикладом стабільності на теренах колишньої Російської імперії. Він вважав, що Антанта мала підтримати режим гетьманату. «Ми підводились уже на власні ноги і стали би міцно, дотягни ми тільки до весни, коли у нас була б готова армія... Я вважав, що в цьому випадку всі інтереси Антанти підтримати нас, і це відновить рівновагу до того часу, як я буду здатен сам ходити на власних ногах. Ця неправильна думка лягла в основу всіх наших заходів».

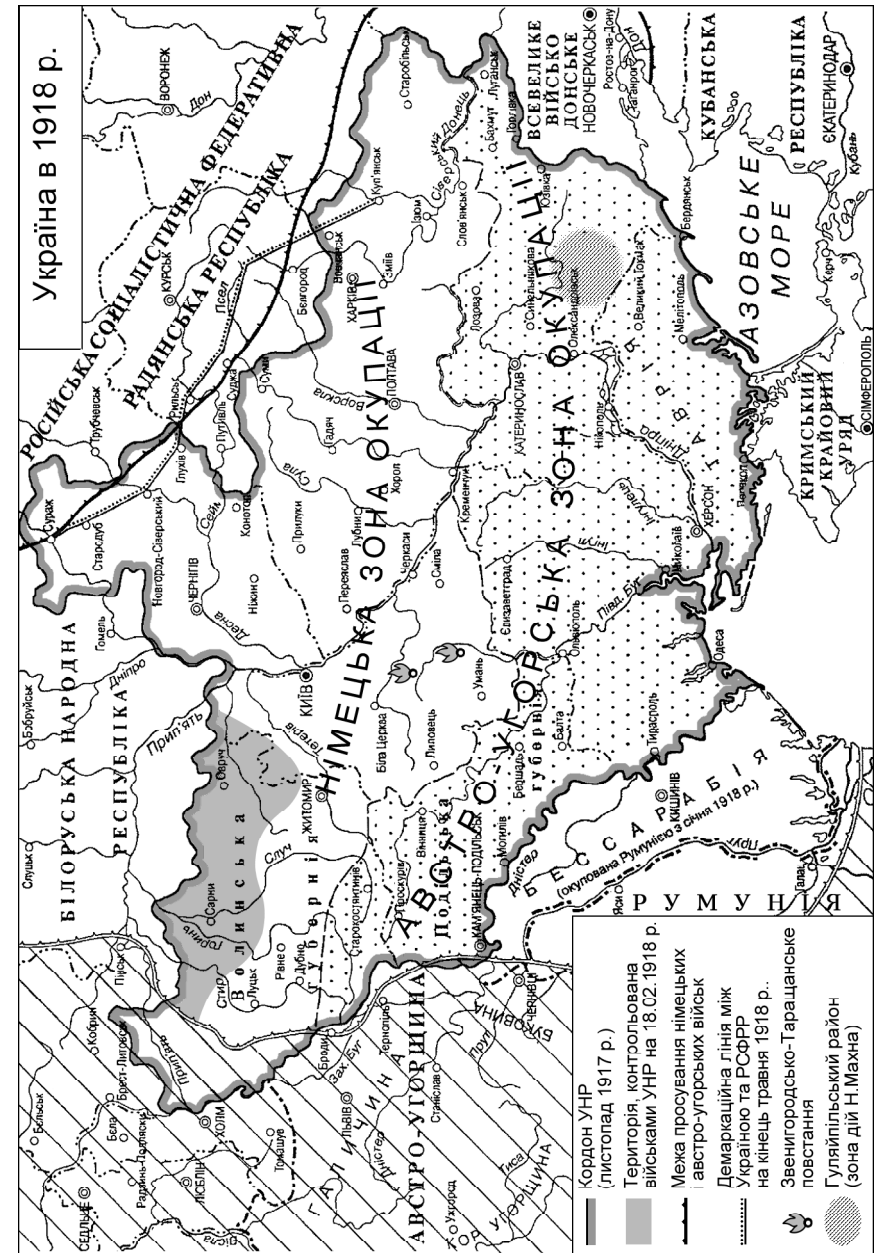
Внутрішня політика. Законодавство Центральної Ради було скасоване. Величезне значення для уряду гетьмана мало вирішення

земельного питання. Ухвалений 31 січня 1918 р., закон Центральної Ради про встановлення норми землеволодіння в 25 десятин і конфіскацію більших володінь був скасований «Грамотою» гетьмана 29 квітня. Непевність становища селян та поміщиків викликала незадоволення з обох боків, ексцеси та скарги.

Для підготовки матеріалів для нового земельного закону й залягодження конфліктів між землевласниками і селянами було створено земельні комісії – губернські та повітові. У жовтні засновано Вищу земельну комісію, очолену самим Гетьманом. На початку листопада затверджено проект реформи земельних справ. Усі великі земельні мастки мали бути примусово викуплені державою з допомогою Державного земельного банку і розподілені між селянами не більше як по 25 десятин в одні руки. Тільки господарства, які мали культурне значення, обслуговували цукроварні, вирощували племінну худобу тощо, могли мати по 200 десятини.

Проте в ході реалізації заходів продовольчої політики гетьманський уряд не досяг поставлених завдань: не забезпечив поставки центральним державам обумовлених Брестськими угодами обсягів продовольства, не зміг організувати заготівлю і постачання харчів населенню України, не забезпечив надходження та реалізації достатньої кількості сільськогосподарської продукції для поліпшення фінансового становища країни. Дослідник В.Лозовий називає такі причини: по-перше, пропоміщицька аграрно-продовольча політика гетьманського уряду. Селяни намагалися знищити урожай на приватновласницьких полях, оскільки він мав дістатись землевласникам. Таким чином частину збіжжя було втрачено. По-друге – державна монополія, політика твердих цін, фактичне вилучення “надлишків” продовольства без еквівалентного обміну, створили ситуацію незацікавленості товаровиробників у здачі сільськогосподарської продукції. По-третє – масові ревізії і конфіскації хліба німецькими та австрійськими військовими структурами, допущені при цьому репресії та зловживання, на тлі продовольчих труднощів у самій Україні, викликали обурення селян, які обмежували посіви і приховували збіжжя.

Проілюструємо це наступним прикладом. Щоб створити юридичні підстави для вилучення зерна у селян, 15 липня 1918 р. Рада міністрів

ухвалює постанову “Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави”. Згідно неї весь хліб, за винятком запасів для харчування і господарських потреб власника, поступає в розпорядження Української Держави. Зерно у виробників могли відчужувати лише державні продовольчі органи. У випадку несвоєчасної здачі збіжжя з власника утримується 30% від вартості, а при реквізиції прихованого зерна власнику оплачується лише половина ціни. Ця постанова була особливо волаючою для режиму, який основою своєї політики декларував непорушність права приватної власності. Нею були незадоволені як селяни, так і поміщики.

У промисловості були заборонені страйки. Гетьманська адміністрація прагнула змусити робітників працювати більш інтенсивно: встановлювався 12-годинний робочий день.

Робились спроби удосконалити держапарат. Переформовувалися військові частини, що залишились з часів Центральної Ради, створювалися нові. В жовтні гетьман своїм Універсалом відновив козацтво, як окремий стан, в Чернігівській і Полтавській губерніях та на Слобожанщині.

Більшими були досягнення у освітній галузі. Міністерство народної освіти (М.Василенко, П.Стебницький, В.Науменко) зустрічало увесь час опозицію в своїй праці. Початкові школи легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені відповідними вчителями. Тому велику увагу зверталась на організацію навчання української мови в учительських семінаріях.

Складніша була справа з українізацією середніх шкіл. Щоб уникати конфліктів з батьками, вважалося за доцільніше засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. Протягом літа 1918 р. відкрито 84 українських гімназій не тільки по містах, але й по деяких селах, восени їх було близько 150.

6-го жовтня 1918 р. урочисто відкрито в Києві перший Державний український університет, а 22-го жовтня – Український державний університет у Кам'янці-Подільському. Передбачалося відкриття українських університетів і в інших містах. Тоді ж «Просвіта» та земство заснували в Полтаві Історично-філологічний факультет.

Було засновано Державний Український Архів, в якому мали бути

зосереджені документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду; засновано Національну галерею мистецтв, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, яка зростала з надзвичайною швидкістю.

24 листопада 1918 р. утворено Українську Академію Наук (перший президент — Володимир Вернадський).

Новий курс. Восени 1918 р. в Україні почав реалізовуватися принципово новий зовнішньополітичний курс. «Головним завданням зовнішньої української політики, – писав міністр закордонних справ, – уявлялося мені і в цьому напрямку я старався працювати – визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців, а поки що – використовувати їх вплив і оружну допомогу для об'єднання всієї української території. Щодо першого завдання, то його при тодішніх обставинах можна було досягти лиш скріпленням внутрішньої організації нашої держави і сформуванням власної військової сили».

«Не маючи власної армії й опущений Українським Національним Союзом, – зауважує Т.Горнікевич, – Гетьман був поставлений перед альтернативою вибору між двома лихами: загрозою хаосу з причини відходу австро-німецьких військ з України в половині листопада того року і співпрацею з Добровольчею армією Денікіна, який тепер користувався допомогою Антанти». Гетьман обрав другий шлях.

З листопада на залізничній станції Скороходово, розташованій між Харковом та Полтавою, П.Скоропадський зустрівся з керівником Дону П.Красновим. Генерали підписали фактично союзницьку угоду, яка юридично зафіксувала прагнення сторін «виступити в справі утворення Всеросійської Федерації, якої кінцевою метою буде утворення Великої Росії». Підписання такого документу означало для гетьманату спробу зберегти бодай частину суверенітету в умовах, коли головні дійові особи – Німеччина з одного боку, Антанта – з іншого, не мали політичного інтересу зберігати чи, тим більше, захищати суверенітет української держави.

Як підкреслює В.Верига, «Гетьман не зробив нічого нового, а пішов усталеною дорожкою Центральної Ради». Грамота про федерацію стала інструментом, який соціалісти використали, мобілізуючи анти-

гетьманське повстання. З пропагандистських міркувань українські соціалісти тлумачили цю зустріч як спробу відновити «єдиноне ділимую».

На думку Д.Яневського, реалізація угоди Скоропадського—Краснова дозволила б, по-перше, політичне існування автономної Української держави у складі федеративної Росії, відновила би нормальні стосунки з країнами-переможцями в Першій світовій війні, по-друге, значно обмежила б вплив українських національних соціалістів на подальші події. К.Бондаренко вважає, що підписання Акту про федеративні стосунки з Росією було «єдино можливим кроком в ситуації, що склалася».

Угода двох генералів була надзвичайно вороже зустрінута політичними опонентами гетьмана. На думку Д.Яневського, для українських соціалістів ця декларація була неприйнятною принаймні з двох принципів міркувань. По-перше, її реалізація призвела б до створення потужного, впливового, підтриманого Антантою антибільшовицького фронту без їхньої участі. По-друге, вона мала би своїм наслідком усунення українського національно-політичного табору із політичного життя і України, і Росії – адже реалізувати свої амбіції українським соціалістам було б неможливо хоча б з огляду на брак реальних ресурсів, необхідних для ведення політичної боротьби.

За 10 днів Рада міністрів ухвалила постанову про заснування представництв при Добровольчій, Донській та Південній арміях для погодження їх дій із українськими збройними силами в боротьбі проти більшовиків. 14 листопада П.Скоропадський оприлюднив відповідний нормативний акт.

«Я не приховую, що я хочу лише широко децентралізовану Росію, я бажаю, щоб жила Україна і українська національність, я бажаю, щоби в цьому найтіснішому союзі областей і держав Україна обіймала достойне місце і щоби всі ці області і держави злилися б в одному потужному організмі, названому Велика Росія, як рівні з рівним», – в таких словах пояснив нащадкам свою позицію сам П.Скоропадський.

ЛЕКЦІЯ 4

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1918–1919 РОКАХ

• **Передумови, причини, ідеологія та характеристика селянського повстанського руху в 1918–1919 рр.** • **Повстанський рух в останній період Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського.** • **Розгортання повстанства в часи Директорії УНР.**

Передумови, причини, ідеологія та характеристика селянського повстанського руху в 1918–1919 рр.* Лютнева революція 1917 р. в Росії, повалення самодержавства призвели до розгортання національно-визвольного руху, радикальних змін соціально-економічного, національно-політичного характеру. Одразу ж на території України розпочались селянські рухи, в основі яких було аграрне питання. Його невіршеність змусили шукати розв'язання спочатку Тимчасовий уряд, потім українські уряди і більшовиків.

Сутність земельної проблеми в Україні полягала в тому, що частина селян не мала у своїй власності або користуванні достатніх земельних площ, урожай з яких забезпечував би селянській сім'ї принаймні мінімальних умов для нормального життя. Витоки земельного голоду слід шукати в минулому Російської імперії. Реформа 1861 р. призвела до того, що у селян після ліквідації кріпосного права опинилося землі менше, ніж до реформи.

Серед селян міцно встановилося поняття, що усіляка земля, котра не може бути оброблена особистою працею, повинна відчужуватися у поміщиків на користь безземельних і малоземельних селян. Ще урядовці Тимчасового уряду констатували, що пояснення зазначеним категоріям селян про непорушність приватних господарств, котрі не обробляються особистою працею, «викликає роздратування та хвилювання селянських умів». Критерієм права на будь-яку власність,

* В цій лекції ми лише побічно торкаємося повстанського руху під проводом Н.Махна.

зокрема на урожай, селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням соціальної справедливості, поміщик, який не працював, не повинен і отримувати прибутки. Тому коли у 1917 р. з'явилась нагода заволодіти землею, селяни цим скористались сповна.

Каталізатором радикалізації села стала Перша світова війна (нестача робочих рук на селі, мобілізації, занепад сільськогосподарського виробництва). З початком революційних подій, процесом розкладу армії, чимало селян самовільно поверталось додому, часто із зброєю в руках.

У таких умовах, обраний Центральною Радою курс на поглиблення соціалістичних перетворень (III Універсал) здетонував соціальний вибух. Доходило до того, що жителі сусідніх сіл розпочинали між собою збройні сутички. Більшовицька агітація, «Декрет про землю», початок протистояння з радянською Росією поглибили радикалізацію, руйнування на селі. Спроба виправити становище через ухвалення Центральною Радою 18 січня 1918 р. земельного закону виявилась взагалі катастрофою.

Новий виток соціальної конфронтації стався у зв'язку з укладенням 9 лютого 1918 р. Брестського миру і появою на українських землях союзних військ Німеччини та Австро-Угорщини. Присутність окупантів частина потерпілих від земельного законодавства Центральної Ради сприйняла як сигнал до боротьби за повернення втрачених маєтностей. Особливу наполегливість виявили поміщики польської національності на Правобережжі.

Проголошена гетьманом П.Скоропадським Українська держава поставила одним із завдань відновлення приватної власності на землю. 15 травня 1918 р. було запроваджено тимчасові правила відшкодування збитків потерпілим власникам, що призвело до появи такого явища, як соціальний реванш. Здійснювався він при застосуванні загонів окупантів чи Державної варті.

Наступним кроком став «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», який закладав основи розвитку дрібних і середніх хліборобських господарств. Однак ці наміри через опозицію більшовиків і українських демократичних сил не були здійснені і призвели до зловживання й реквізицій з боку окупантів і поміщиків.

Невдоволення у селян викликали і дії в аграрному питанні Директорії УНР, яка декларувала повернення до принципів Центральної Ради. Нова влада, як і попередні, не змогла врегулювати стосунки між поміщиками, заможними, безземельними і малоземельними селянами.

Викликала невдоволення у власників землі й позиція щодо аграрного питання з боку радянської влади (політика воєнного комунізму, система продрозкладки).

В основі ідеології селянського повстанського руху в Україні на початку 1918 р. до середини 1919 р. переважали соціальні чинники. Національні мотиви тут відігравали другорядну роль. Починаючи з літа 1919 р. другий чинник починає набувати дедалі більшої ваги.

Абсолютна більшість отаманів повстанських загонів діяла у своїй волості чи повіті самостійно, без спільної програми і тактики, без єдиного плану. У повстаннях брали участь всі соціальні прошарки села. В усіх регіонах їх гасла майже завжди мали «радянський» характер. Так, отаман Д.Зелений і незалежники на чолі з Ю.Мазуренком (Сквирський повіт Київської губ.) виступали за «самостійну вільну радянську Україну». Отамани І.Струк, О.Соколовський, (Чорнобильський та Радомисльський повіти Київської губ.) – «за ради без комуністів». Отаман Н.Григор'єв боровся «за самостійну радянську владу», а Батько Махно — «за вільні ради».

Повстанці ділились на дві категорії: 1) об'єднувала свідомих українців, для яких ідея вільної України відігравала головну роль. Хоч ця категорія повстанців бажала самостійності України, її слабкість полягала у локальності дії, які не поширювались далеко від рідних околиць; 2) «продукт революції», не керувались моральними чи патріотичними переконаннями. Їх очолювали авантюристи. Вони обкрадали, вбивали та чинили погроми, від яких страждали євреї, інтелігенція, і навіть селяни, всі, хто на їх думку, був ворогом.

Вже у травні-червні 1919 р., переконавшись у тому, що радянська влада не збирається вирішувати земельне питання, душить селянство продрозкладкою, нехтує його національними інтересами, значна кількість отаманів почала змінювати свої політичні уподобання. Частина отаманів (південні повіти Київської губернії) встановлюють зв'язок зі штабом Армії УНР. Найбільш впливовий отаман регіону Д.Зелений

дістався до Кам'янця-Подільського, де перебував уряд УНР, був прийнятий там з великою пошаною Директорією і одержав від неї відповідні інструкції. Такі ж зв'язки встановили отамани І.Струк, Ю.Мордалевич та О.Соколовський.

Якщо на початку повстанські загони виникали стихійно або в результаті агітаційної роботи різних політичних партій, то пізніше їх організацією і спрямуванням у певне ідеологічне русло займалися боротьбисти і незалежники. Спочатку обмежений своїм соціалістичним і анархістським спрямуванням селянський повстанський рух набирав поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу. Ідеологія і мета повстанського руху не були викладені у цілісному вигляді, їх складові можна віднайти у заявах отаманів, їх відозвах, наказах і т.п. Не маючи єдиного керівного центру, повстанські організації створювалися і діяли з власної ініціативи, і тому у політичній тактиці повстанців було багато розбіжностей, але їхню боротьбу об'єднували національно-політичні гасла: 1) проти московських комісарів та їх терору; 2) за справедливу народну владу; 3) за незалежну Україну; 4) за владу рад, але без комуністів.

Повстанський рух до початку 1919 р. не мав чітко окресленої ідеології і мети. Згодом, борючись з більшовиками та денікінцями під гаслами соціальної справедливості і коливаючись між двома ідеологіями, повстанство обрало свій самостійний шлях – державотворчий, що мав на меті визволення України від іноземних окупантів.

Основною організаційною формою повстанського руху були місцеві (сільські, волосні, повітові) повстанські відділи, групи, загони, які боролися своє село чи найближчі околиці, спираючись на місцеве населення. У разі потреби вони координували або об'єднували свої дії з сусідніми повстанськими формуваннями, для спільних бойових виступів проводили мобілізацію на контрольованих територіях. Не маючи постійного координуючого центру, повстанські загони діяли з власної ініціативи. За старим звичаєм керівників повстанських загонів називали батько-отаман, отаман чи сотник. В армії УНР офіційно були введені звання «отаман куреня», «отаман коша» і т.д. Згодом кожний командир повстанського загону чи групи називав себе отаманом.

Керівниками-отаманами могли стати не лише колишні військові, але й вчителі, службовці та навіть студенти (так, повстанців у Золотоноському повіті очолював студент А.Шарий-Богунський).

Отаман був політиком, вождем, організатором і представником національних і соціальних інтересів певної місцевості, округи. Стратегія і тактика повстанських загонів, успішність їх дій залежали від кваліфікації отаманів і начальників штабів, їх енергії та ініціативи.

Ставши керівниками повстанських загонів, деякі з них організували успішні широкомасштабні операції, здобували велику популярність серед населення (Н.Махно, Н.Григор'єв, Д.Зелений, Ю.Мордалевич, Я.Шепель, О.Соколовський, М.Залізник, С.Коцур та ін.). Базою повстанців було село, яке підтримувало морально, постачало продовольство, частково одяг, взуття. Зброю, військове спорядження і одяг повстанці здобували під час боїв.

Після встановлення радянської влади в Україні у березні-червні 1919 р. розгорнулася широка хвиля повстань, спричинена грабівницькою політикою більшовиків, терором ВЧК, примусовими реквізиціями.

Реальна загроза втрати контролю над Україною змусила радянську владу багато уваги приділяти внутрішньому фронту боротьби з повстаннями. Силу повстанського руху на Україні визнавали і радянські діячі. Боротьбу з повстанським рухом РНК УСРР розглядав як задачу державної ваги нарівні з боротьбою проти білогвардійців. Тому влада посилила міри покарання населення за допомогу, переховування або співчуття повстанцям. Широко застосовувались система заручників і їх масові розстріли, кругова кривава порука за появу повстанців у селах та їх переховування тощо.

Чисельність повстанських загонів не була сталою, залежала від пори року, сили наступу більшовиків і т. ін. У середньому вона становила від 25 до 2000 чоловік, а іноді й більше (загони Д.Зеленого, Н.Махна, Н.Григор'єва та ін.). Деякі загони мали гармати, велику кількість кулеметів і кінні підрозділи.

Уряд Директорії УНР недооцінював значення повстанського руху. Тому не прагнув його очолити, не створив на Україні єдиного керівного центру (підпілля). Це також можна розглядати серед факторів, які посилювали розбрід і хитання серед отаманів і повстанців.

Повстанський рух в останній період Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського. Із вторгненням німецьких і австро-угорських військ стало помітним падіння авторитету Центральної Ради, наростання невдоволення нею з боку поміщиків, великих промисловців, а також хазяйнування окупантів на селі.

Свавілля окупантів, насамперед польських легіонерів, викликало хвилю обурення місцевого населення. До центральної влади у Києві звідусіль, де розташовувались поляки, надходили скарги, звернення, направлялись депутації повноважених представників. Однак Центральна Рада виявилась неспроможною вирішити цю проблему. Тому селяни взяли за зброю.

Навесні 1918 р. по Подільській губернії (Немирівщина, Ямпільщина) прокотилась потужна хвиля стихійних виступів. Протягом двох місяців палав у вогні повстань Ямпільський повіт. А село Ігнатківці стало справжньою фортецею. Тільки у середині травня 1918 р. австрійські війська придушили опір повсталих. Стихійний характер мав виступ в селі Митниці Літинського повіту у березні 1918 р. Спроба повернути розграбоване майно поміщицької економії наразилася на збройний опір селян. Об'єднавшись із мешканцями навколишніх сіл митничани відвоювали відібране поляками майно, заволоділи їхньою зброєю. Лише за допомогою артилерії та кулеметів легіонерам вдалося придушити спротив повсталих. Своє продовження розпочата боротьба знайшла у збройному виступі селян Брацлавського повіту, які полонили 200 легіонерів і відправили їх до Брацлава. Ця локальна перемога продемонструвала готовність селян захищати власні майнові здобутки, придбані, хоч і не завжди законним шляхом, в період революції. Водночас вона відбила бажання у поляків здійснювати реквізиції на Поділлі.

Прихід в Україну іноземного війська до краю загострив взаємини між незаможними і землевласниками. 23 квітня 1918 р. у Новосіневці Літинського повіту вони вилились у стихійне зіткнення.

У травні 1918 р. опір селянських мас посилюється. Боротьба стала набирати дедалі чіткіших обрисів, а спротив став проявлятися у близьких до партизанської війни формах. Вона спрямовується, насамперед, проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та грабіжниць-

кої продовольчої політики. Вже в першій половині травня гетьманський уряд зіткнувся з продовольчою кризою в окремих регіонах. Після проголошення П.Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, селяни зрозуміли, що землю і засіяний на ній урожай доведеться повернути поміщикам і орендарям. Відтак на селі почалось масове винищення озимих посівів, селяни доламували в поміщицьких маєтках будівлі та реманент, відмовлялись обробляти буряки та виконувати інші сільськогосподарські роботи.

Значного розмаху набуло повстання на Херсонщині, відоме як Канізьке. Бої тут тривали з 20-х чисел травня по 3 червня 1918 р., коли окупантами було здобуто Каніж. Далі повстання перекинулось на Полтавщину.

У травні заворушення почали набирати сили й на Волині. Вони охопили більше 10 сіл.

За таких умов П.Скоропадський змушений був залучати до придушення селянських виступів окупаційні війська, які втручаючись в конфлікти, неодмінно ставали на бік заможних верств населення, чим викликали незадоволення решти селян. Окупанти нерідко допускали зловживань (необґрунтовано накладали стягнення за непокору владі чи окупаційному режиму, не бажали узгоджувати свої дії з місцевою адміністрацією, без суду і слідства застосовували смертну кару, безпідставно проводили реквізиції).

Влітку 1918 р. центром зосередження повстанського руху став Звенигородський повіт на Київщині. Повстання очолили ліві есери та діячі Вільного Козацтва. Повсталі 7 червня на деякий час захопили Звенигородку. Їх підтримали місцеві більшовики, активісти Всеукраїнської ради селянських депутатів – Селоспілки, а також товариство «Прогресивіта». На допомогу повсталим прибули загони з Харківщини, Херсонщини і Поділля. Звенигородців підтримали тарашанці, які 12 червня здобули повітовий центр. Відбулося об'єднання повстанців Тарашанщини і Звенигородщини.

Повстанський рух на Київщині знайшов жвавий відгук у селянському середовищі та набув великих масштабів. У червні селянські збройні виступи були зафіксовані в Катеринославській, Харківській,

Подільській і Волинській губерніях. На думку командуючого німецькими окупаційними військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, в повстаннях брало участь близько 10–12% українських селян, тобто 2,5–3 млн. осіб.

Незважаючи на передислокацію до охоплених повстанням Звенигородського і Таращанського повітів значної кількості окупаційних військ, збройний опір селян вдалось придушити лише наприкінці липня. Збройне повстання, розпочате як вияв невдоволення селянських мас внутрішньою політикою уряду Української Держави, починає набувати національно-визвольного характеру.

Форсувавши Дніпро, рештки повстанців Звенигородщини і Таращанщини під керівництвом М.Шинкара вирушили у глибину Лівобережжя. Їхній рейд, окрім збереження сил, мав на меті активізувати визвольний рух на обох берегах Дніпра, поповнити досить поріділі партизанські лави та залучити до загонів якомога ширший загаль, з тим щоб перетворити повстання на загальнонародне.

Одночасно в штабах українських есерів і соціалістів-самостійників йшла інтенсивна підготовка до розгортання загального повстання, яке планувалося на другу половину серпня 1918 р.

Усвідомлюючи, що з появою наддніпрянців на Лівобережжі та Слобожанщині полум'я селянської війни може стрімко поширитися й охопити нові території, німецьке командування підтягнуло на Полтавщину і Харківщину значні військові резерви. Розпочались кровопролитні бої. З оточення вирвалось півтори тисячі повстанців, які взяли курс на «нейтральну зону» між Українською державою та Радянською Росією.

Більшовики не полишали спроб використати повстанство у своїх цілях. Під їх впливом розгортався повстанський рух лише в частині східних регіонів (Донеччина, Чернігівщина, північ Полтавщини). Хоча вони не змогли захопити керівництво на Звенигородщині та Таращанщині, але Богунський і Таращанський полки, які було утворено у «нейтральній зоні» з повстанців цих повітів, склали ядро 1-ї Української радянської дивізії.

У середині червня повстанський рух набув поширення в Херсонській губернії. Здійснені австро-угорським командуванням заходи по придушенню повстання не досягли запланованих успіхів. Заключні акорди

літньої повстанської кампанії прозвучали на Поділлі та Волині в липні-серпні 1918 р.

З провалом літньої повстанської кампанії 1918 р. землевласники та інші потерпілі здійснили спробу реваншу. П.Скоропадський, розуміючи всю загрозу від повстанства, вирішив вдатись до створення хліборобських загонів (із заможних селян) для самооборони. Така дія мала позитивні наслідки для влади. Повстанський рух дещо зменшив оберти.

Протягом вересня-жовтня 1918 р. зафіксовано поодинокі виступи з обмеженою кількістю учасників лише в окремих повітах Київщини, на Катеринославщині, Херсонщині та порубіжних територіях з радянською Росією. Однак, тоді ж на повний голос показав себе Н.Махно, який провів рейди по Олександрівському, Бердянському та Маріупольському повітах.

Починаючи з серпня 1918 р. антигетьманська опозиція, уособлена в Українському Національному Союзі, бере курс на повалення влади Скоропадського. Утворена Директорія, не маючи достатньо сил, сподівалась на залучення у ході виступу всіх селянських повстанських сил. Починаючи з 16 листопада антигетьманське повстання охопило всю Україну. Сили, задіяні в антигетьманському повстанні, особливо селянські, в більшості діяли за власною ініціативою, не об'єднані єдиним керівництвом. Переважну частину сил Директорії становили повстанські селянські загони.

Розгортання повстанства в часи Директорії УНР. Із поваленням гетьманату селянський повстанський рух не припинився. Початок другої війни радянської Росії з УНР, нова спроба більшовиків закріпитись в Україні, яка супроводжувалась відновленням політики продрозкладки призвела до нової хвилі селянських виступів спочатку на Лівобережжі, а потім на Правобережжі та Півдні. Загони повсталих селян проти радянської влади у більшовиків фігурували як «контрреволюційні банди». На квітень 1919 р. було зафіксовано 93 антирадянських селянських виступи.

Слід зазначити, що у першій половині січня 1919 р. деякі з великих повстанських груп (Д.Зелений та Н.Григор'єв), які брали участь у повстанні проти гетьмана П.Скоропадського і німців, перейшли на бік

більшовиків і разом з ними або самотужки вели бойові операції проти військ УНР. Але вже у квітні-червні 1919 р., переконавшись у тому, що радянська влада на чолі з більшовиками не розв'язує демократичних вимог про землю, душить селянство продрозкладкою, нехтує його національними інтересами, значна кількість отаманів змінює свої політичні погляди. Опинившись між двома ворожими силами – червоними і білими – отамани починають шукати вихід з важкого становища шляхом встановлення зв'язків з армією УНР.

На початку квітня 1919 р. представники УПСР, партії незалежних соціал-демократів в Києві створили Всеукраїнський Революційний Комітет і Головний Повстанський Штаб під керівництвом незалежного соціал-демократа Ю.Мазуренка та есера О.Малолітка (отаман Сатана) для керівництва повстанням проти більшовиків. У відповідь на це радянський уряд оголосив поза законом найвпливовіших керівників повстанських загонів: Зеленого, Соколовського, Батрака, Струка, яких було звинувачено у розстрілах мирного населення, антисемітизмі, грабуваннях і насильствах. Ці постанови розв'язували руки каральним загонам, які почали застосовувати всі засоби боротьби з повстанцями.

Водночас під керівництвом отаманів Струка, Батрака, Зеленого повстанцями готується широкомасштабна операція на Правобережжі по захопленню Києва. 25–26 березня почалося повстання селян Васильківського повіту. Для його придушення був створений спеціальний Оперативний штаб у Києві. Каральна експедиція зазнала краху. Успішний бій під Вишгородом додав ще більше впевненості українським селянам, і вирішено було наступати на Київ.

Наступ розпочався вночі 10 квітня 1919 р. Перша група наступала з Вишгорода на Поділ-Куренівку, друга – Чорнобильським шляхом на Куренівку. Тоді ж отаман Васильківського повіту Батрак-Гончар, провівши мобілізацію селян, вийшов у район Боярки. Київ потрапляв в оточення. На Куренівці з'явилися озброєні загони повстанців. Вони підійшли до Житнього ринку, напали на телеграф та міський банк. Під вечір 10 квітня 1919 р., відчувачи брак зброї та боєприпасів, повстанці відступили.

У цей час усю Київську і (частину) Полтавську губернії охопив рух під керівництвом отамана Зеленого. Його повстанці воювали з по-

літичним гаслом – боротьба за незалежну Україну. В захопленому Переяславі відбулася унікальна подія. Перед повстанцями, селянами та місцевими робітниками отаман оголосив скасованим рішення Переяславської Ради 1654 р. І хоча ця акція носила суто символічне значення, вона стала яскравим свідченням політичної зрілості селянських мас, які розгадали сутність більшовицького інтернаціоналізму.

Навесні 1919 р. у черговий раз повстали села в околицях легендарного Холодного Яру. Тут розпочалося повстання під проводом селянина с.Мельники В.Чучупаки. Холодноярівські партизани воювали не лише «за своє село», а мали на меті визволення всієї України.

В інших місцевостях повстанці воювали з більшовиками переважно стихійно. Повстанці руйнували тил ворога шляхом терору та нападу на державні (радянські) установи, гарнізони і частини червоних військ, висаджували у повітря залізниці, відчайдушно вступали в бої з великими силами Червоної армії. У разі невдачі повстанці миттєво зникали по найближчих лісах, а потім поверталися до своїх осель.

Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський запропонував використувати проти повсталих будь-які заходи. Насамперед це «червоний терор». Оскільки, в українських селах кругова порука була звичним явищем, Х.Раковський рекомендував своїм підручним застосовувати принцип колективної відповідальності усього села за повстанські дії, що відбувалися на його території. Тому була запроваджена система заручників, яких брали переважно із числа заможних селян.

Селянство негативно сприймало будь-яку форму диктату. Показова в цьому відношенні резолюція районного з'їзду представників 11 волостей Одеського повіту, який відбувся в Антоново-Кодинцевому: «18 травня, обговоривши питання про скликання повітового з'їзду на 25-те цього місяця в місті Одесі, постановили: 1) оголосити усім, кому належить знати, що селяни вищевказаних волостей вимагають з'їзду чисто селянського, без будь-якого втручання ззовні, де має бути виявлена воля лише трудового селянства; 2) селянство вимагає, щоб йому не диктували його друзі, а лише співробітничали; бути разом для створення єдиного, не порушуючи, фронту проти всіх насильників і загарбників, проти спільного ворога трудового народу; 3) селянство все, як одна людина, твердо буде підтримувати владу робітників та селян і обіцяє повне сприяння тій Червоній армії, яка буде своїми грудьми захищати інтереси трудового народу; 4) селяни ні в якому разі не будуть сприяти тому, що буде суперечити їхнім інтересам».

Якщо у квітні 1919 р. спалахнуло 93 повстання, то у першій половині травня – 29, а з 1 по 19 червня сталося вже 63 виступи. У цілому ж за короткий проміжок часу – від квітня до серпня 1919 р. – спалахнуло більше 300 повстань. Епіцентром повстанського руху стала Київська губернія.

Під час розгортання антибільшовицького повстанського руху Директорія УНР і керівники соціалістичних партій розпочали процес об'єднання й координації різних повстанських груп. Спільні бойові дії Армії УНР і повстанців проти радянських військ дозволили звільнити значну частину Поділля. 18 липня Головний Повстанський Штаб прибув до Кам'янця-Подільського, в штаб Директорії УНР. Однак, у зв'язку з наступом білогвардійських армій А.Денікіна, виникли гострі суперечності серед керівників політичних партій. Вони не могли дійти згоди щодо того, який фронт вважати головним – денікінський чи радянський тощо. Тому військове керівництво УНР вирішило розрубати цей Гордіїв вузол одним ударом – штаб повстанців було заарештовано (через деякий час неподалік від міста на полі знайшли труп одного з повстанських командирів – Діяченка, який, згідно з офіційною версією, загинув від рук зрадників), а керовані ним частини включені до армії УНР. З цього часу більшість повстанських груп діяла під командуванням військових старшин Армії УНР.

Для придушення селянських повстань командував Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко кинув близько 40 тисяч військ. Частини Червоної Армії, які були призначені для походу в Румунію та Угорщину, були зняті з фронту і кинуті проти повстанців. Особливу увагу звернули на боротьбу з Зеленим.

За часів перебування радянських військ на Україні діяли десятки повстанських загонів. Крім названих вище, оголошених «поза законом» отаманів, на території Київської губернії діяли загоны Волинця, Клименка, Коломійця; поблизу Брусилова – загін Мордалевича; у районі Липовця – загін Сокола; в околицях Бахмача – загін отамана Ангела; на Поділлі – загоны Шепеля тощо.

7 травня 1919 р. червоний комдив Никифор Григор'єв підняв повстання на Херсонщині. Під його командуванням було понад 10 тисяч бійців (у т.ч. 2141 кавалерист), які мали на озброєнні більше 60 ку-

леметів, близько 50 гармат польової артилерії, 12 бронепоездів і бронеплощадок, 7 кулеметних автоброньовиків. 8 травня Н.Григор'єв звернувся з універсалом «До українського народу», який разом з ним підписали отамани Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Масенко, Ясинський, Бондар, Павлов. Універсал закликав до боротьби проти продзагонів і комісарів. Повсталі почали наступ на Київ, Катеринослав, Полтаву, Одесу. Було захоплено міста Єлисаветград, Катеринослав, Кременчук, Черкаси, Верхньодніпровськ, Олександрія, Знам'янка, Миколаїв та Херсон.

У окремих містах, які захопили повстанці, відбулися антиєврейські погроми, особливо криваві в Олександрії та Єлисаветграді. За даними Єврейського наукового інституту в Берліні (1928 р.) на повстанців Григор'єва припало 4,2% усіх погромів в Україні в 1919–1921 роках, але у цих погромах загинуло 11,2% усіх жертв.

Радянський уряд направив проти повстанців великі сили (близько 5 тис. військ з Харківського військового округу, близько 8 тис. – з Одеського, близько 15 тис. – з Київського). Григор'євці зазнають поразок. На кінець травня – початок червня червоні повернули собі усі міста та контроль над залізницями. Повстанці відступили в ліси. Пізніше Григор'єв об'єднується з Махном, але через непорозуміння був убитий махновцями на з'їзді повстанців Катеринославщини, Херсонщини і Таврії у с.Сентове під Олександрією (27 липня 1919 р.).

Радянська влада прагнула направити селянське повстанство в необхідне їй русло – боротьбу з денікінцями. Тому в червні 1919 р., для розгортання опору в тилу денікінців, ЦК КП(б)У створив Зафронтове бюро на чолі з секретарем ЦК КП(б)У С.Косіором. Більшовицьким керівникам вдалося досягти деяких успіхів. Було створено розгалужену сітку з 12 повстанських штабів. Повстанський рух набрав великих масштабів: на Херсонщині – 24 тис. повстанців, на Чорноморському узбережжі – 12 тис., у Катеринославщині й Донбасі – 45 тис.

Селянський повстанський рух у Наддніпрянській Україні породив і таке явище як селянські повстанські республіки. Найбільш відомі з них наступні: Баштанівська (керована боротьбистами), Висунська (отаман Єфименко), Гуляй-Пільська, Пашковецька, Летичівська (отаман Волинець), Пригоринська, Чигиринська (отаман Коцур), Холодноярська,

Дерманська, Мошоринська та ін. В окремі періоди свого існування вони не визнавали ніякої влади, вели боротьбу як проти денікінців, більшовиків, так і проти армії УНР. Частими були і конфлікти між цими «республіками» (наприклад, між Чигиринською і Холодноярською).

* * *

Таким чином, причини селянського повстанського руху в Наддніпрянській Україні в 1918–1919 роках полягали насамперед у здійснюваній Тимчасовим урядом, Українською Центральною Радою, гетьманом П.Скоропадського, Директорією УНР та радянською владою земельній політиці. Селянство прагнуло отримати землю. Будь-які обмеження, а тим більше відновлення прав поміщиків на землю, викликали запеклий опір. Селянський повстанський рух набув великих масштабів і став серйозною силою в політичному житті України, з яким мусили рахуватись Центральна Рада, гетьман П.Скоропадський, німецько-австрійські окупанти, Директорія УНР, більшовики та денікінці.

ЛЕКЦІЯ 5

МАХНОВСЬКИЙ РУХ (1917–1921 рр.)

• Особливості району махновського руху. Зародження руху (1917 – початок 1918 р.). • Організація повстанського району. • У складі Червоної армії (лютий-червень 1919 р.). • Нове піднесення махновського руху. • Махновська армія і Гуляйпільський район у 1920–1921 рр.

Особливості району махновського руху. Зародження руху (1917 – початок 1918 р.). Важливе значення для характеристики будь-якого політичного руху має вивчення його соціальної бази. На карті махновського району і руху, складеній соратником Н.Махна анархістом П.Аршиновим «головний махновський район» виділений ніби циркулем, центр якого в Гуляйполі, а інша його ніжка описує коло: починаючи від Азовського моря, через західну околицю міста Мелітополя, дещо східніше Нікополя, через Катеринослав, Сінельнікове, Бахмут і закінчується біля Азовського моря на схід від Маріуполя. До виділеного району потрапляє більша частина Катеринославської губернії (за винятком її північно-східної та північно-західної частин) і північно-східна частина Таврійської губернії. А от до району впливу махновського руху Аршинов відносить вже майже всю Катеринославщину, північну частину Таврійської губернії, схід Херсонської губернії, південну частину Полтавської і Харківської губерній і навіть крайній захід Донської області.

Уже перші дослідники махновського руху звернули увагу на характерні особливості цього регіону.

На початку ХХ ст. три південні губернії Наддніпрянської України (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) лідирували серед 50-ти губерній Європейської частини Російської імперії за рівнем економічного розвитку. Заможні і середняцькі господарства складали тут 22% від загального числа господарств. Це був один із найбільш «ринкових» районів у всій імперії: близькість портів і великих міст, розвинута залізнична мережа стимулювали розвиток хлібного ринку.

Протягом 1862–1914 рр. селянам степової зони вдалося скупити в

поміщиків майже половину їхніх земель. Але поміщики постійно підвищували ціни на землю, спираючись на допомогу держави прагнули зберегти орендні відносини із селянами. Це, природно, викликало ворожість селян до усіх великих форм приватного землеволодіння, у тому числі і куркульського хутірського. У той же час общинно-ринкова форма селянського господарства полегшувала розвиток у районі різних форм сільськогосподарської кооперації, якій активно допомагало земство.

Ринковість общинного господарства сприяла розвиткові в районі сільськогосподарського машинобудування та інших галузей пов'язаної із сільським господарством промисловості. У Катеринославській і Таврійській губерніях виготовляли 24,4% всіх сільськогосподарських машин імперії. Значна частина промисловості Катеринославської губернії була розосереджена по невеликим містечкам і великим селам. Так, у майбутній столиці махновського руху Гуляйполі діяв чавуноливарний завод і два парові млини, а в Гуляйпольській волості – 12 черепичних і цегельних заводів. Це вело не тільки до високої товарності господарства, але і до тісного зв'язку селян з робітничим класом. Багато селян відходили на заробітки у сусідні великі промислові центри. У випадку кризи в промисловості вони могли повернутися в село. Саме село в цьому випадку було в більшій мірі захищене від недостачі промислової продукції, тому що частина її вироблялася тут же, під боком. Великі міста представлялися в цих умовах для селян як далекий і не настільки вже необхідний світ.

Район махновського руху мав багатонаціональне населення. Поряд з українськими селами були німецькі і єврейські колонії, грецькі села. У самому Гуляйполі мешкала численна єврейська громада.

Один з найбільших в європейській історії селянських рухів зароджувався в тісному контакті з рухом робітників. Сам Нестор Іванович Махно працював до арешту в 1908 р. за участь у терористичній групі на чавуноливарному заводі. Під час революції 1905 р. місцеві робітники брали участь у страйках. У 1906–1908 рр. в Гуляйполі діяла невелика терористична анархістська група «Союз бідних хліборобів» на чолі з А.Семенютою і В.Антоні. Група була типовою для того часу, і як багато інших груп була знищена охранкою. Частина її членів мусила

переховуватися, інші були заарештовані, деякі – страчені. Н.Махно уник смертної кари через юний вік – був відправлений на каторгу.

Лютнева революція 1917 р. поклала початок новій хвилі селянського руху. У березні в Гуляйполе повертається Махно. У своїх діях він спирається на відтворену групу анархо-комуністів (ГАК), що складалася з його ще дореволюційних товаришів. Погляди ГАК і самого Махна у цей час ще дуже розпливчасті. Сам лідер руху не отримав систематичної освіти – не тільки анархістської, але і загальної. Анархістську теорію він знав з переказів Семенюти (лідера групи в 1906–1908 рр.) і Петра Аршинова – товариша по каторзі.

Виступаючи перед групою відразу по приїзду в Гуляйполе, Махно визначив як найважливіші задачі «розгін урядових закладів і оголошення поза всякими правами на існування в нашому районі приватної власності на землі, фабрики, заводи й інші види суспільних підприємств», і зміцнення зв'язків із селянами.

Гуляйпольських анархо-комуністів від інших анархістів відрізняв селянський прагматизм. Виступаючи проти самого принципу державності, анархо-комуністи повели завзяту боротьбу за владу. Їм вдалося взяти під свій контроль Селянський союз, який фактично перетворився у вищий орган влади в районі – Гуляйпільську раду. Система влади анархо-комуністів спиралася на розгалужену мережу масових організацій, що підтримували політику Махна – профспілки, Союз металістів і деревообробників, заводські комітети, комітет батраків, сходозбори. Останні були свого роду постійно діючим референдумом, що дозволяв анархістським лідерам здійснювати зв'язок з населенням. Сходозбори були основою формування Ради, що з ініціативи Махно обиралися за принципом делегування. Делегати посилалися в Раду від відносно компактних груп населення, що полегшувало їхній зв'язок з виборцями.

Ріст впливу Гуляйпільської ради ставив перед її лідерами нові завдання – необхідно було вирішувати земельну проблему. Аграрна програма руху припускала ліквідацію власності поміщиків і куркулів «на землю і на ті розкішні садиби, що вони своєю працею не можуть обслужити». У серпні Рада провела знищення земельних документів, узяла землю у відання земельних комітетів, а над інвентарем до весни

поставила своїх сторожів. 25 вересня з'їзд рад і селянських організацій у Гуляйполі проголосив конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх у суспільну власність.

4 жовтня 1917 року Махно очолив Союз металістів і деревообробників. Махновська профспілка скоро набула в районі великого авторитету. Був узятий курс на загальне введення восьмигодинного робочого дня.

Махно був не проти втрутитися в політичне життя за межами свого району. Він брав участь у примиренні Катеринославської ради і готових підняти бунт георгіївських кавалерів, перешкоджав поширенню впливу Української Центральної Ради. Вважаючи, що українська державність нітрохи не краще за російську, II з'їзд Рад Гуляйпольського району прийняв резолюцію «Смерть Центральній Раді».

У грудні 1917 р. було сформовано загін для боротьби з козаками, які поверталися з фронту на Дон – «вільний батальйон» на чолі з братами Махно (командир – Сава, політичний організатор – Нестор). Уперше Н.Махно мав змогу показати себе як воєначальник. Біля Кічкаського мосту через Дніпро в короткому бою 8 січня 1918 р. махновці в союзі з більшовиками і лівими есерами зупинили і роззброїли козаків.

Весною 1918 р., одержавши землю, деякі бідняки і наймити не могли чи не хотіли налагодити самостійне господарство. Анархо-комуністи запропонували їм об'єднатися в комуні, під які до того ж виділялися поміщицькі садиби. Домашнє господарство можна було вести як окремо, так і колективно. Усі найважливіші питання в комуні вирішувалися загальними зборами. В одну з таких комун записався і сам Н.Махно (працював там по два дні на тиждень).

На початку 1918 р. у життя Гуляйпольського району втрутилися зовнішні обставини – в Україну вступили німецько-австрійські війська. Один з місцевих українських лідерів П.Семенюта погрожував анархістам фізичною розправою після приходу німців. У відповідь ГАК без відома Махно оголосила «революційний терор» і убила Семенюту. Гуляйполе опинилося на межі громадянської війни. Довідавшись про це, Махно домігся скасування рішення ГАК про терор.

Заможні верхи єврейської громади Гуляйполя, які боялись можливих погромів після приходу німецьких військ, зажадали розформу-

вання єврейської роти. Рядові дружинники, як правило вихідці з бідних родин, відмовилися, вважаючи це зрадою щодо анархістів і селянського ополчення. Проте, коли сформований Махном «вільний батальйон» виступив на фронт, а сам Махно поїхав у штаб Червоної гвардії для координації дій, єврейська рота у ніч з 15 на 16 квітня заарештувала у Гуляйполі частину анархо-комуністів. Одночасно прихильники Центральної ради роззброїли «вільний батальйон».

16 квітня учасники демонстрації жителів Гуляйполя звільнили арештованих анархістів. Але організувати оборону були вже неможливо, німці незабаром увійшли в містечко.

Організація повстанського району. Наприкінці квітня Махно зібрав частину гуляйпольських анархістів у Таганрозі. Нарада ухвалила повернутися в Гуляйполе в липні для організації партизанської війни. А до того часу Махно вирушив у подорож по революційній Росії.

Ця поїздка зіграла важливу роль у формуванні поглядів селянського ватажка. У той період він співчував більшовикам, усерйоз сприймаючи їхнє твердження, що революційна держава – лише перехід до бездержавного суспільства, комунізму. Необхідно тільки скорегувати політику більшовиків, вважав Махно – пролетаріату без тісного співробітництва із селянством самому не збудувати нового вільного суспільного життя. На думку Махно, теорія диктатури пролетаріату різко посилила властолюбство міста. Коли в квітні 1918 р. більшовики завдали удару по анархістах у Москві, для Махна, який скептично відносився до міських анархістів, ці дії більшовиків не стали доказом їхньої контрреволюційності.

Махно шукав шляхи до подолання розколу, що намітився між революційними силами. З цього погляду цікавий зміст бесіди між Махном, Свердловим і Леніним, що, якщо вірити спогадам Махна, відбулася в Кремлі у червні 1918 р. За словами Махна, Свердлов бачив причину поразки на Україні в контрреволюційності селян, Махно – у відриві Червоної гвардії від селянства. Махно доводив, що причини холодного відношення населення до більшовиків варто шукати не в недоліках селян, а в самій більшовицькій політиці. Лідерам більшовиків Махно виклав від імені селянства своє бачення принципів радянської влади.

4 липня 1918 р. Махно повернувся в рідні краї. Селяни страждали від німецьких експропріацій, але боялися терору окупантів, що спиралися на німецьких колоністів. Селянські заворушення жорстоко придушувалися. Загони повстанців, що діяли в районі, швидко виникали і швидко розпадалися. Махнові вдалося встановити зв'язок з такими групами. Необхідно було створити успішно діючий партизанський загін.

До осені Махнові вдалося нарешті зібрати групу бійців і дістати для них зброю. Зброя була закуплена на гроші, отримані від експропріації банку. Після цієї акції Махно відмовився від цього методу і від індивідуального терору взагалі.

22 вересня загін почав бойові операції і навіть на короткий час увірвався в Гуляйполе. Проте, наближення окупаційних військ змусило махновців відступити. Перший великий бій загін Махна дав у селі Дібрівка (В.Михайлівка) 30 вересня. Об'єднавшись із загоном Щуся, що партизанів тут раніше, Махно з групою в два десятки бійців зумів розбити переважаючі сили німців. Авторитет нового загону в окрузі виріс, а сам Махно одержав почесне прізвисько «батько». Незабаром під його командування перейшли загони Петренко-Платонова (в районі Гришино) і Куриленка (район Бердянська).

Бій у Дібрівках поклав початок руйнівній «вендеті». Окупанти стягли до цього села значні сили і провели тут показову езекуцію, якій партизани не могли перешкодити. У каральній експедиції брали участь жителі сусідніх німецьких хуторів. У відповідь махновці розорили ці хутори, убиваючи учасників каральних загонів.

Після першого спалаху терору Махно віддав наказ не чіпати тих німців, що не чинять опір, а коли командир Петренко розгромив мирний хутір, Махно розпорядився виплатити німцям компенсацію.

Суворість повстанців по відношенню до німців-куркулів і поміщиків підняла їхній авторитет в очах селянства.

Партизанський загін діяв як мобільна ударна група. Іноді він перебував на грані знищення переважаючими силами супротивника, але в цілому дії Махно були успішними. Страх перед Махном нейтралізував велику частину куркульства. Селяни і наймити, що озброїлися за рахунок поміщиків і куркулів, контролювали становище там, де не було

окупантів. Вплив серед місцевого населення і здатність зберегти себе як рух в умовах німецької окупації дозволили махновцям приступити до створення власної системи влади.

Ім'я Махна стає гарантією довіри до анархізму в цілому, що спонукало анархо-комуністів підтримувати і зміцнювати культ особи «батька». Махно роз'ясняв селянам, як організувати нове життя, як поводитися у відношенні куркулів, німців, поміщиків. Йому доводилося стримувати руйнівні нахили частини партизанів. Так, одного разу повстанці і біднота с.Вереміївки наполягали на тому, щоб знищити куркульські млин і маслобійню. Махно наполіг на тому, щоб куркулі були лише обмежені в цінах, що вони призначали за помел і за олію.

У листопаді 1918 р. розвал режиму окупації викликав піднесення повстанського руху. У Приазовських степах у центрі цього руху був махновський загін – усе нові і нові збройні формування виникали і приєднувалися до «батька». Махно вирішив створити єдину повстанську зону під командуванням мвого штабу, до якого крім військових командирів увійшли лівий комуніст Херсонський, лівий есер Миргородський і анархіст Горев (штаб очолював спочатку Махно, а потім Чубенко).

27 листопада Махно зайняв Гуляйполе. Повстанці швидко витіснили зі свого району німців, розгромили опозиційні хутори і садиби та налагодили зв'язки з органами місцевого самоврядування. Махновський штаб встановив контроль над великим районом з досить неясними межами – на сході почалися бої з донськими козаками, на заході відчувався тиск з боку Директорії.

Нестійкість становища махновського керівництва визначила його обережну позицію у відношенні Директорії. Побоюючись боротьби на два фронти, махновці пропустили через свою територію мобілізованих українським урядом новобранців за умови, що буде дозволено вести серед них агітацію. Махновці підтримали Директорію у боротьбі з колишнім 8-м корпусом гетьманської армії в Катеринославі, що перейшов на бік білих.

26 грудня селянський з'їзд Катеринославської губернії виступив проти Директорії. У цей момент Махно вже закінчував переговори з більшовиками про спільні дії по захопленню Катеринослава. Махно

мав у своєму розпорядженні півтисячі бійців, готових до операції за межами махновського району. Махно був призначений командиром усіма збройними силами, що наступали на Катеринослав.

27 грудня на вокзал Катеринослава прибув поїзд. Двері відкрилися і з вагонів посипалися махновські бійці. Привокзальний район опинився в руках повстанців, до яких приєдналися невеликі загони більшовиків і лівих есерів. Ефект раптовості ще не гарантував остаточного успіху. 27–28 грудня махновці з боями просувалися в глиб міста. Одночасно почалося формування нової влади, у чому особливу активність виявили більшовики. Було створено Військово-революційний комітет, у якому повстанці одержали лише третину голосів.

29 грудня на сторону Махна перейшла гайдамацька батарея під командуванням Мартиненка, потім ще кілька підрозділів. 30 грудня війська Директорії залишили місто.

Одержавши перемогу, махновці приступили до постачання своєї армії з місцевих магазинів. Одночасно почалися безладні грабежі населення. Махновський штаб вжив заходів, щоб нейтралізувати негативний вплив грабежів на настрої жителів міста. Була випущена відповідна відозва, підкріплена погрозою розстрілів. Круті міри Махно проти грабіжників дали результат.

Під Новий рік підійшли свіжі петлюрівські частини, прорвали фронт і одним ударом вибили махновців з міста. З Катеринослава Махно зумів вивести лише близько 200 бійців. Перший досвід взаємодії з більшовиками залишив у Махна негативне враження: «вони не утримують позиції, а тримаються влади і думають, що за них хтось буде воювати». Махно говорив, що потрібно розігнати усі більшовицькі штаби.

Відступивши за Дніпро, Махно не допустив петлюрівців у свій район. Фактично на цей час вже склалося територіальне утворення зі стабільним ядром (у Гуляйполі), самостійною розгалуженою соціально-політичною інфраструктурою, у центрі якої стояла воєнізована організація анархо-комуністів і її лідер Н.Махно. Махновське соціально-політичне утворення прагнуло до розширення і рівноправного партнерства з іншими радикальними рухами – більшовиками і лівими есерами. Однак перший серйозний досвід такої взаємодії в Катеринославі був невдалим.

У Гуляйпільському районі йшла інтенсивна консолідація влади. Махно вживав заходів по перетворенню руху з руйнівного селянського повстання в організацію, що здійснює верховну владу на контрольованій території. Махно вирішив, що прийшов час повернутися до соціально-політичної системи 1917 р. і замінити анархістсько-військове оточення постійним демократичним інститутом – Військово-революційною радою.

Як і в 1917 р., з'їзди вважалися в махновському русі вищим авторитетом. Їхні рішення набирали сили в тому чи іншому районі після схвалення сільськими сходами. У 1919 р. таких з'їздів було три (23 січня, 8–12 лютого, 10–29 квітня).

Антибюрократична спрямованість руху не давала розростися його власній бюрократії. Найбільший апарат мав штаб Махно, що займався навіть культосвітньою роботою, але вся його цивільна (формально і військова) діяльність знаходилася під контролем виконавчого органа з'їзду – створеної II з'їздом Військово-революційної ради.

У складі Червоної армії (лютий-червень 1919 р.). Повстанці, притиснуті білими до Гуляйполя, здавати свою «столицю» не хотіли. З 24 січня до 4 лютого йшли особливо запеклі бої. Не вистачало озброєння і патронів, їх могла дати лише Червона армія. Після зустрічі Чубенка з командиром червоних Дибенком, махновцям були передані патрони, що дозволило 4 лютого перейти в наступ.

Загони Махна увійшли до складу Першої Задніпровської дивізії під командуванням Дибенка в якості 3-ї бригади. Надана більшовиками зброя дозволила озброїти селянське поповнення. Бригада стала рости як на дріжджах, обганяючи за чисельністю і дивізію, і навіть 2-у Українську армію. В січні у Махна було близько 400 бійців, на початку березня – 1 тис., у середині березня – 5 тис., в квітні – 15–20 тис. Пройшовши з боями за півтора місяця понад 100 км, махновці на півдні увірвалися в Бердянськ, а на сході увійшли у Волноваху.

Махновці захопили в білих ешелон з 90 тисячами пудів хліба і відправили його голодуючим робітником Москви і Петрограда.

Махно наполягав на припиненні невмотивованих убивств і довірливих контрибуцій з німецьких колоній. У березні 1919 р., після

чергової розправу Щуся над німецькими колоністами, Махно заарештував його і пообіцяв наступного разу розстріляти.

До першого складу Військово-революційної ради увійшли 10 представників військових і троє від селян. Партійний склад ВРР був ліво-соціалістичним – 7 анархістів, 3 лівих есера, 2 більшовики і один співчуваючий їм. Першим головою ВРР став учитель Чорнокнижний, а його заступником Коган. Махно удостоївся посади почесного голови.

Махноці розвинули у Гуляйполі значну по тим часам соціально-культурну інфраструктуру. В.Антонов-Овсієнко, який відвідав район у травні 1919 р., писав: «налагоджуються дитячі комуни, школи, – Гуляйполе – один із самих культурних центрів Новоросії – тут три середніх навчальні заклади і т.д. Зусиллями Махно відкрито десять госпіталів для поранених, організована майстерня, що лагодить гармати». Дітей учили грамоті, займалися вишколом, переважно у формі військових ігор. Але основна просвітительська робота проводилася не з дітьми, а з дорослими.

Культпросвіт ВРР, що займався освітою й агітацією населення, був укомплектований прибулими в район анархістами і лівими есерами. Анархісти ідеологічно домінували в районі. Багато командирів махновської армії перебували в Союзі анархістів (по суті це був розширений варіант ГАК – організація командирів місцевого походження, що вважали себе анархістами).

У 1919 р. українські анархісти зберігали месіанське відношення до масових рухів. Виконавчі органи української конфедерації анархістів «Набат» до червня не могли визначитися у своєму відношенні до Махна. У Гуляйполі їздив один з лідерів організації Йосип, що виніс з цієї поїздки швидше негативні враження. Коли Йосип дорікнув Махнові, що на контрольованій ним території зберігається антисемітизм частини населення, комбриг відповів: «А чого ж ваші Воліни сидять десь там і не їдуть сюди працювати? Я надам усі можливості вести пропаганду і засоби... Сам же я – людина бойова, і зайнята насамперед фронтом. Мені ніколи займатися пропагандою».

Лідери руху не збиралися підкорятися стороннім анархістам. На мітингу 1 травня Махно навіть стягнув із трибуни відому анархістку Марусю Никифорову, що звинувачувала більшовиків у зраді революції.

Безкомпромісність багатьох міських анархістів суперечила прагматичним поглядам лідерів руху, що надавали перевагу компромісу у відносинах з комуністами. У травні міські анархісти залишають свої претензії на лідерство та інтегруються в рух. По мірі наростання конфлікту з більшовиками і Махно почав спокійніше сприймати критику центральної радянської влади. Лідерство в русі визначалося авторитетом серед селян і тому міцно залишалося в руках батьки Махно.

Ідеологію руху визначали уявлення Махна і Аршинова. Махно називав свої погляди анархо-комунізмом. На думку Махна, влада повинна бути децентралізована і в територіальному, і в галузевих відносинах. Об'єднання трудящих (і не тільки сільські, але і міські) можуть створювати органи з чіткими завданнями. Ці органи не мають права привласнювати собі додаткові повноваження і поєднуватися в єдину систему виконавчої влади. Зв'язок між ними здійснюється через всесильне самоврядування трудящих – з'їзди рад.

Відповідно до рішень III з'їзду рад Гуляйпільського району кожен населений пункт повинний був виставити полк (80–300 чоловік), що потім озброюється, обирає командування і виступає на фронт. Разом боролися люди, що давно знали один одного і довіряли командирі. Село, що виставило полк, охоче постачало його – адже полк складався з родичів селян. Бійці, у свою чергу, знали, що відступити на сотню кілометрів – виходить, поставити під удар власні хати.

Повстанська армія була покликана охороняти населення і суспільні структури від загроз не тільки ззовні, але і зсередини. Періодичні спалахи бандитизму в Україні тоді були надзвичайно характерним явищем, але лише не для махновського району. Комплектування махновської армії з місцевих селян серйозно перешкоджало бандитизму в основній зоні руху. Звичайним явищем було лише знищення полонених, звичне для всіх воюючих у регіоні армій.

Будь-які прояви антисемітизму жорстоко каралися. Погром у єврейській колонії Гіркій в ніч з 11 на 12 травня спричинив за собою ретельне розслідування і розстріл винних. Більше випадків погромів на території, що контролювалася махновцями, не було.

Махновська бригада була «стороннім тілом» у Червоній армії. Уже в лютому Лев Троцький зажадав її реорганізації за зразком інших чер-

воних частин. Реакція Махна на «наміри» Троцького була різкою, він обзивав того «самодержцем». Махно заявив: «поки в селян є своя армія, що захищає їхні інтереси, нікому не вдасться змусити танцювати під свою дудку Український трудовий народ».

У лютому 1919 р. політика РКП(б) зазнала різкої критики на II з'їзді рад Гуляйпільського району.

У квітні, коли фронт стабілізувався, більшовики вирішили ліквідувати особливий статус махновського району. Незабаром стало ясно, що задача ця не проста. Махно прийняв комісарів-комуністів і надісланого начальника штабу – Озерова, але до політичної влади їх не допустив. Спроба Дибенка розпустити частину махновських формувань викликала заворушення в Орехові. Батько Правда у відповідь погрозив повітовій владі розгромом.

Бойові дії проти білих в районі Маріуполя та Волновахи у квітні йшли з перемінним успіхом. 20 квітня махновці перейшли у контр-наступ і взяли Мангуш. 22 квітня білі контратакували Мангуш, але наступного дня він знову виявився в руках махновців. 27 квітня Маріуполь був узятий махновцями, фронт стабілізувався.

Більшовики більше не були налаштовані, щоб миритися із самостійністю махновців. 25 квітня в Харківських «Известиях» з'явилася стаття «Геть махновщину».

Наприкінці квітня махновці зібралися на свій III районний з'їзд. Комдив Дибенко направив телеграму: «Усякі з'їзди, скликані від імені розпущеного згідно з моїм наказом військово-революційного штабу, вважаються явно контрреволюційними, і організатори таких будуть піддані самим репресивним мірам аж до оголошення поза законом».

29 квітня між Махном та командуючим Українським фронтом Антоновим-Овсієнко відбулися переговори у Гуляйполі. 1 травня бригада була виведена з підпорядкування дивізії Дибенка і була включена до 7-ї дивізії, що так і не стала реальним формуванням. Фактично не тільки 7-а дивізія, але і вся 2-а Українська радянська армія складалися з бригади Махно і декількох полків, що поступалися їй чисельністю.

4–5 травня махновський район відвідав член Політбюро РКП(б) Л.Камєнєв. Він вимагав ліквідувати політичні органи руху і насамперед ВРР.

12 травня зібрався «військовий з'їзд» – нарада командного складу, представників частин і політичного керівництва руху, щоб вирішити питання про відношення до повстання отамана Григор'єва. Нарада вирішила «зберегти дружні зв'язки з більшовиками».

25 травня на засіданні Ради робітничо-селянської оборони України під головуванням Х.Раковського обговорювалося питання «Махновщина і її ліквідація». Було вирішено «ліквідувати Махна».

Довідавшись про наміри радянського командування, Махно заявив, що готовий скласти із себе усі повноваження. Але його штаб ухвалив: «1) настійно запропонувати т.Махно залишитися при своїх обов'язках і повноваженнях...; 2) усі сили махновців перетворити в самостійну повстанську армію, доручивши керівництво цієї армії т.Махно. Армія є в оперативному відношенні підлеглою Південному Фронту». У відповідь на цей крок Реввійськрада Південного фронту прийняла рішення про арешт Махно.

19 травня, у розпал конфлікту між союзниками, кавалерія Шкуро прорвала оборону на фронті сусідньої 9-ї дивізії.

Центр розцінив рішення про скликання нового «несанкціонованого» з'їзду як чергову контрреволюційну вилазку. 3 червня командуючий Південним фронтом В.Гіттис віддав наказ про початок ліквідації «махновщини» і про арешт Махно. Того ж дня і Троцький віддає наказ про ліквідацію махновщини. Виконання наказу покладалося на нового командуючого (перейменована в 14-ю армію) К.Ворошилова.

9 червня зібралася нарада штабу дивізії, ВРР і Союзу анархістів. Було висунуто три варіанти дій: піти за Дніпро на з'єднання з Григор'євим; здати частини червоним і піти в підпілля на територію, зайняту Денікін, продовжувати боротися з білими, ігноруючи дії більшовиків. Махно зупинився на другому варіанті.

11 червня на станції Гайчур під Гуляйполем Н.Махно передає командування бригадою Куриленкові. Наступного дня надісланий командуючим армії загін заарештовує начальника штабу махновської бригади комуніста Озерова і кількох членів махновської Військово-революційної ради. 17 червня їх усіх за вироком революційного трибуналу розстріляли у Харкові.

Нове піднесення махновського руху. 12 липня Махно невдало атакував Єлисаветград. Наступного дня махновці зустріли залишки загонів Григор'єва. Перша ж зустріч не залишила сумнівів у намірах Григор'єва: «Коли Григор'єв так сказав... є чи у вас жиди, то хтось відповів, що є. Він заявив: «Так будемо бити», – згадує Чубенко. Зійшовшись на необхідності боротися з комуністами і петлюрівцями, отамани не поладили в питанні про білих. 27 липня, коли Григор'єв виявився в оточенні махновських командирів, Чубенко обрушився на Григор'єва з критикою. Головне, у чому звинувачували Григор'єва махновські командири, – те, що він відмовився наступати на білих, які зайняли Плетений Ташлик. Отаман намагався сперечатися, вихопив зброю. Однак махновці вже тримали пістолети напоготові – Григор'єв був убитий.

Тим часом частини 58-ї дивізії Червоної армії, що склалися з колишніх махновців, продовжували відступ. Це означало для них остаточний відрив від рідних місць, безповоротну інтеграцію в Червону армію. Махно зв'язався зі своїми колишніми командирами Калашниковим, Дерменджи і Будановим та наказав заарештувати всіх політкомів і ненадійних командирів і передати їх усіх у розпорядження тимчасового начальника бойової ділянки Калашникова.

13 серпня в районі Нового Бугу під командування Махна перейшли 4 бригади з артилерією, кавалерією і бронепоездом. За даними Аршинова, загальна чисельність махновців склала близько 15 тисяч чоловік, що було значно менше того, що Махно залишив більшовикам. Перейти в наступ проти денікінців не вдалося, тому що більшовики негайно атакували заколотників, а денікінці, скориставшись новим розколом у рядах супротивника, посилили натиск.

1 вересня на зборах командирів у с.Добровеличковці Махно проголосив створення «Революційної повстанської армії України». Була обрана нова Військово-революційна рада на чолі з Лашенком. Майже місяць махновці перебували в районі Єлисаветграда. Тут Махно одержав від командування Червоної армії пропозицію піти на переговори. Відповідь була невтішною для більшовиків: «... я з вами з усіма, особливо з відповідальними працівниками, поступлю так, як ви з моїми товаришами в Гуляйполі, а потім будемо розмовляти про спільні дії».

Махно пішов на тимчасовий союз із Директорією. Але скоро з'ясувалося, що в махновців не було серйозних намірів спільно боротися з армією УНР. У амбіційного батька навіть з'явився намір усунути Петлюру. Махно думав, що тоді армія УНР відмовиться від боротьби за незалежну Україну, і перейде під прапори анархо-комунізму. Після невдачі свого плану Махно передав «союзнику» обоз з пораненими та атакував частини Добровольчої армії, що переслідували його. Раптовий удар, нанесений махновцями під Перегонівкою, 26–27 вересня, був нищівним. Один полк супротивника був узятий у полон, два цілком вирубані.

Протягом місяця махновці повернулися у свій район і стали наносити відчутні удари по тилам білих. Під загрозою виявилася навіть ставка Денікіна в Таганрозі. Комунікації Добровольчої армії виявилися під ударами махновців, що загальмувало денікінський наступ на Москву. З фронту терміново довелося перекидати частини Шкуро, щоб локалізувати зону, контрольовану махновцями.

Інший бік осіннього рейду через Україну – найбільший спалах класового терору махновців. «Поміщики, куркулі, урядники, священики, старшини – усі падали жертвами на шляху махновців», – не без гордості пише П.Аршинов. Часто махновці керувалися настроями місцевих селян, що звинувачували представника «панівних класів».

Незабаром денікінці відбили прибережні міста і розгорнули наступ на Гуляйполе. Махно підготував неймовірний по зухвалості хід – несподіваний напад на Катеринослав (25 жовтня). Цей напад був відбитий денікінцями, але їхня оборона була ослаблена. На початку листопада йшли бої в районі Катеринослава, Олександрівська, Великого Токмака, Полог, Орехова, Гуляйполя і Бердянська. 11 листопада Катеринослав на місяць (аж до 19 грудня) перейшов у руки махновців.

Після повернення в рідний район армія махновців швидко росте за рахунок добровільної мобілізації. З колишніх петлюрівців була сформована «Вільна Козача Повстанська група Катеринославщини» під командуванням Гладченка. За даними начштаба Бєлаша махновська армія на цей час досягла чисельності в 83 тисяч чоловік.

Вітриною махновського району повинен був стати Катеринослав – одне з найбільших міст України. Приступаючи до операції по його

звільненню, махновці випустили декларацію, у якій говорилося: «Це буде місто, звільнене повстанцями-махновцями від усякої влади. Це буде місто, у якому під захистом революційних повстанців повинне буде закипіти вільне життя, повинне буде почати будуватися вільна організація робітників у єднанні із селянами і повстанцями... Жодного убивства, жодного грабежу, жодного насильства, жодного сумнівного обшуку... Питання нашого поведження в займаних місцевостях є питання життя і смерті всього нашого руху».

Більшовики в умовах махновського плюралізму організували підпільні комуністичні організації (хоча партія не була заборонена) в піхотних і артилерійських частинах махновців. Опорою комуністів був «сталевий полк», що приєднався до махновців у серпні. Командував ним комуніст Полонський. Наприкінці листопада Полонський приїхав з фронту в Катеринослав. На засіданні підпільного губкому він зробив доповідь про підготовку переходу махновських частин у Червону армію. Наступного дня Полонський на зустрічі з Махно був убитий.

Диктаторським тенденціям більшовиків у махновському районі протистояли багатопартійна система, свобода інформації, сильне місцеве і виробниче самоврядування. У багатьох селах були обрані ради, в інших місцях їхню роль відігравав сход. Селянське самоврядування спиралося на збройну самооборону. Озброювалися і робітники. У районі розвернулася культосвітня робота анархістів і меншовиків. Діяли профспілки, що вели переговори про умови праці й оплати з адміністрацією підприємств. У профспілки входило 60–70% робітників. Анархісти-набатівці намагалися створити синдикалістські профспілки (виробничі корпорації, що цілком контролюють виробництво й обмін), але робітники схилилися до більш звичних форм організації.

У Катеринославі проходили багатолюдні політичні збори, у яких брали участь представники різних ідеологічних напрямків. Так, 27 листопада в конференції по питанню «Про найближчі задачі економічного будівництва» брало участь більше 2500 осіб.

Узимку 1919 р. махновській армії довелось витримати несподіваний удар – до Катеринославщини докотилася епідемія тифу. 3 75 тисяч бійців захворіло близько 35 тисяч.

На Катеринослав обрушилася маса денікінців, що відступали. Ге-

нерал Слащов сконцентрував великі сили для удару і розсік махновський фронт. У середині грудня навколо міста розгорілися запеклі бої. Махновці намагалися контратакувати, але сил у них залишалося мало. Перевішавши на деревах залишених махновцями тифозних хворих і розграбувавши усе, що можна було, слащовці залишили місто. У Катеринослав увійшла Червона армія.

Махновська армія і Гуляйпільський район у 1920–1921 рр. 5 січня 1920 р. армія Махна увійшла в Олександрівськ. Незабаром туди ж прибули червоні. Почалися переговори комбрига Ф.Левензона з Н.Махном і С.Каретниковим. «Головне, що відокремлювало, на думку Каретникова, нас від махновців і селянства, аграрна політика радвлади і те, що на чолі Червоної армії стояли керівники – ті ж самі офіцери, з якими Махно, за його словами, веде боротьбу не на життя, а на смерть», – згадував Левензон. «На політичні теми ми з вами говорити не будемо, – підсумував Каретников. – Про це зговориться наша Реввійськрада з вашою Реввійськradoю. Зі стратегічної сторони ми готові зайняти визначену ділянку, тому що ворог у нас один».

7 січня Махно запропонував для обговорення текст програми руху в нових умовах – Декларацію Революційної повстанської армії (махновської). Махно вважав, що основні питання життя народу повинен вирішувати всеукраїнський з'їзд. До цього з'їзду армія скасовує всі денікінські постанови. «Заходи комуністичного уряду, що йдуть проти робітників і селян також скасовуються». Які заходи комуністів звернені «на користь трудящих», пропонувалося вирішувати зборам робітників і селян. У документі посилені синдикалістська складова анархізму: фабрики «стають власністю усього робітничого класу за посередництвом профспілок і прагнуть об'єднати всю індустрію в єдиний організм». Зберігаються вимоги вільних рад, дотримання громадянських свобод, ліквідації ЧК. Можливо, Махно вважав ці вимоги прийнятними для комуністів хоча б у місцевому масштабі, але це було не так.

Левензон запропонував своєму командуванню раптовим ударом «покінчити» з верхівкою махновської армії, але комдив Якір розуміючи, що з цієї авантюри швидше за все нічого не вийде, віддав перевагу іншій тактиці. Як ні в чому не бувало, командарм 14-ї армії Уборевич

віддає Махнові наказ – негайно виступити на Польський фронт за вказаним маршрутом Олександрія–Бориспіль–Чернігів–Ковель. На марші планувалося роззброїти залишки виснаженої махновської армії.

Більшовики не дуже вірили в успіх цієї операції, адже занадто грубим був задум. 9-го січня, не чекаючи відповіді Махна, Всеукраїнський ревком оголосив його поза законом. 14 січня надійшла вимога роззброїтися.

22 січня Махно відповів на вимоги більшовиків, заявивши про готовність йти пліч-о-пліч з Червоною армією, зберігаючи самостійність. У цей час більш двох дивізій червоних уже розгорнули бойові операції проти махновців. Махновські командири все ж продовжували обговорювати можливість поновлення союзу з червоними.

Більшовики розраховували на швидкий успіх. Населення вітало Червону армію як антиденікінську силу. Червоні, як і Махно, виступали за радянську владу. Продрозкладка, введена лише в квітні 1919 р., за два місяці до падіння влади більшовиків, здавалося набагато меншим лихом, ніж панування денікінців. Але більшовицька влада звично почала збирати хліб для центру, а на протести відповідала репресіями.

Колишні повстанці знову готові були підтримати Махна. У лютому 1920 р., коли махновці відбивалися від трьох дивізій (загальною чисельністю близько 20 тис.), селяни знову пішли до Махна. 21 лютого махновці знову захопили Гуляйполе. 1 березня після невеликого рейду по околицях батька знову застав у Гуляйполі червоних і розгромив їх. Полонених відпустили, попередивши, щоб утретє не потрапляли в Гуляйполе, тому що живими не відпустять.

Фактично в районі існувало двовладдя. Органи і більшовицької, і махновської влади діяли у підпіллі. Вплив комнезамів у махновському районі був символічним.

У квітні 1920 р. анархісти-набатівці прийшли до висновку, що необхідно перетворити махновський рух у зняряддя реалізації своїх ідей. До Махна була спрямована делегація в складі анархістів А.Барона, А.Суховольського та І.Тепера з пропозицією «припинити безглузді і безцільні переходи з одного місця на інше» і заснувати постійну безвладну територію. «Набат» планував підкорити рух своєму впливу і у разі потреби навіть замінити Махна на кого-небудь іншого. Після по-

ранення Махна наприкінці серпня, Барон спробував поставити командирів під контроль РВР. Підсумок спробам сторонніх анархістів очолити рух підвів сам Махно: «Ваша справа культурничати, і баста». Після цього Барон залишив район воєнних дій.

Влітку 1920 р. на зборах комскладу була обрана Реввійськрада, чи рада революційних повстанців України (махновців). При РВР створені три відділи: оперативний, організаційний, культосвітній.

Наприкінці квітня обстановка в районі погіршилася. Проти махновців було кинуте Першу кінну армію. Після декількох зіткнень Махно в травні відійшов на північ, до Ізюму. Але в районі залишилася мережа військових організацій, готових у будь-який момент підтримати махновську мобільну групу. Як тільки Перша кінна пішла з його району, Махно повернувся туди і негайно відтворив свою армію.

У червні махновці розбили кілька полків червоних, тил 13-ї армії виявився в критичному положенні. Проте Махно залишає район. Причиною цього став наступ Врангеля. Махно побачив, що, розгромивши тили червоних, він полегшив успіх білих. 27 червня Махно видав наказ: «В інтересах нашої армії піти на час за межі біло-червоних позицій...». У липні-вересні Махно розпочав рейд на північ – в Ізюмський повіт і далі майже до Харкова. По дорозі махновці роздавали селянам хліб із продовольчих складів.

У цей час врангелівці зайняли Гуляйполе. Махно вирішив, що єдиним способом звільнення його столиці може бути союз з червоними. На засіданні РВР проти союзу з більшовиками виступила більшість цивільних анархістів, «за» – велика частина комскладу. Пропозиція про союз, передана махновцями 27 вересня, була негайно прийнята командуванням Південного фронту. 2 жовтня в Старобільську була підписана відповідна угода.

Махновці виклали свої пропозиції по подальшому співіснуванню з більшовиками у 4-му пункті політичної угоди, а саме: «організація в районі дії махновської армії місцевим робітничо-селянським населенням вільних органів економічного і політичного самоврядування, їхня автономія і федеративний зв'язок з державними органами Радянської Республіки». Більшовицькі представники відклали підписання цього пункту угоди під приводом необхідності узгодження з Москвою.

Частина махновців категорично не підтримала новий союз. Загони загальною чисельністю 8 тис. чоловік (у Махна залишилося 13 тис.) не пішли за Махном, але і вони з 10 жовтня припинили активні бойові дії.

Махно іменувався тепер головою Револьюційної повстанської армії, а її командуючим став С.Каретників. Таким чином, Махно не потрапив у формальне підпорядкування до червоного командування.

21 жовтня махновці за підтримки червоних прорвали фронт білих і узяли свій район під контроль. 29 жовтня великі сили червоних прорвали фронт білих на Каховському плацдармі і вийшли в глибокі тили Врангеля. Його армія спішно відступила в Крим.

З тюрем Чека були звільнені анархісти, які розгорнули свою агітацію, взяли участь у виборах на черговий Всеукраїнський з'їзд рад. На 1 грудня був призначений з'їзд анархістів у Харкові.

У листопаді гуляйпольці кілька разів збиралися на сход, розробляючи проект положення «Про вільну трудову раду». Остаточне положення було затверджено 25 листопада. Ради проголошувалися вільними органами самоврядування трудящих (селян, що не експлуатували бідноту, і робітників) і повинні були діяти в строгій відповідності з наказами виборців. Заборонялося обрання в ради членів партій. Перевибори в ради повинні були проходити кожні 6–12 місяців. Положення повторювало ідеї, уже розроблені в програмних документах руху, лише конкретизуючи їх.

Кращі махновські сили (2400 шабель, 1900 багнетів, 450 кулеметів і 32 гармати) під командуванням Каретникова (сам Махно був поранений у ногу) були направлені на фронт. Кавалерія Каретникова і загін кулеметників Ф.Кожина брав участь у форсуванні Сиваша. Махновці вийшли у тил перекопських укріплень, а після евакуації залишків білої армії розташувалися в районі Євпаторії.

Уже 17 листопада, наступного дня після ліквідації Південного фронту, Фрунзе віддав наказ: «Українську повстанську армію передаю в оперативне підпорядкування командарма 4-ї, якому мати на увазі майбутнє перекидання армії разом з 9-ю стрілецькою дивізією на Кавказ». Це прямо суперечило старобільській угоді.

20 листопада Махно відхилив вимогу рухатися на Кавказ і запропонував провести переговори для улагоджування протиріч між сторо-

нами, що посилювалися після декількох сутичок між махновськими і червоними підрозділами. Тоді ж від секретного співробітника ЧК махновське командування довідалося, що найближчим часом варто чекати нападу на Гуляйполе.

24 листопада в руки махновців потрапила видрукувана напередодні листівка «Бий бандитів-махновців». У той же день Фрунзе видав наказ-ультиматум: «РВР Південного фронту вважає задачу Повстанської армії закінченою і пропонує РВР Повстанської армії негайно приступити до роботи з перетворення партизанських повстанських частин у нормальні військові з'єднання червоної армії».

Зв'язок Кримської групи з Гуляйполем «обірвався». 25 листопада Каретників був «викликаний у Гуляйполе», по дорозі арештований і потім розстріляний. Але загони Каретникова розкидали червоні частини, що їх обступали, і пішли з Криму. Група вийшла на оперативний простір, але 1 грудня наткнулася на великі сили червоних, після чого від неї залишилося тільки 700 кавалеристів і 1500 багнетів.

Удень 26 листопада в Гуляйполі стало відомо про арешт махновського представництва в Харкові. Телефонні переговори ситуацію не прояснили – влада стверджувала, що це якесь непорозуміння. Але Махно зумів привести свої війська в бойову готовність, і атака, що почалася пізно ввечері, не застала його зненацька.

Майже весь Південний фронт обрушився на повстанців, знищуючи невеликі групи, що не встигли з'єднатися з Махном. На початку грудня в Махна було вже 2,5 тисячі бійців. Після декількох невдалих спроб оточити повстанців, червоні армії все-таки зімкнули кільце навколо них у районі Андріївки. Однак Фрунзе не врахував унікальних можливостей махновської армії. 16 грудня невеликими групами махновці вийшли з пастки.

Махновська армія знову розрослася до 10–15 тисяч чоловік. На бік повстанців переходили цілі підрозділи 2-ї Кінної армії.

Більшовики стали нарощувати терор. 2 грудня в чотирьох махновських повітах був встановлений найжорстокіший режим надзвичайного стану. Розстріл загрожував усім, хто переховував махновців чи навіть виходив з будинку після 10 годин вечора. 5 грудня арміям Південного фронту був відданий наказ проводити поголовні обшуки,

розстрілювати селян, які не здали зброю, накладати контрибуції на села, біля яких відбувалися напади на червоні частини.

У грудні Махно переходить на Правобережну Україну. У районі ріки Гірський Тікич зав'язалися криваві бої. З великими втратами махновці пішли на північ і перейшли Дніпро біля Канева. Через Полтавську губернію рушили в напрямку Бєловодська.

В середині лютого 1921 р. Махно повернув у рідні місця. Ним тепер володіла ідея поширювати рух ушир, поступово втягуючи в нього все нові і нові землі, створюючи скрізь опорні бази. На початку березня Махно посилав колони в напрямку Дону, Кубані, Воронезької, Саратовської, Харківської і навіть Тамбовської губерній. Сам він з невеликою мобільною групою об'їжджав численні вогнища повстання.

У березні 1921 р., після Кронштадського повстання, більшовики пішли на серйозні поступки селянству заради головного – збереження своєї монополії на владу.

У бою 13 березня 1921 р. Махна було поранено. Незважаючи на те, що у квітні під загальним командуванням Махно знаходилося до 13 тис. бійців, до травня він зміг зосередити для вирішального удару на Полтавщині лише близько 2 тис. Незважаючи на перші успіхи в боях з Першою кінною армією, Махнові не вдалося пробитися до Харкова. Наприкінці червня – на початку липня в боях між Сулою і Ворсклою махновська ударна група зазнала великих втрат. Махновці повернули на Дон. Загони танули на очах.

У липні відбулося останнє відкрите засідання штабу махновської армії, у якому брало участь більш тисячі бійців. Махно виступав за те, щоб відступати в Галичину. Бєлаш запропонував йти в Туреччину, щоб боротися на стороні кемалістів проти Антанти. Армія розділилася остаточно і поступово розсипалася на дрібні групи.

Але Махно не збирався здаватися в полон. З невеликим загonom у декілька десятків чоловік він прорвався через всю Україну до румунського кордону. 28 серпня 1921 р. він переправився через Дністер.

* * *

Вже багато десятиліть вітчизняні та зарубіжні історики та політологи дискутують щодо махновського руху.

Махна сьогодні часто називають батьком українського самоврядування, котрий дав селянським громадам досконалу форму виживання й організації. Махно розумів чого найдужче прагнуть селяни – аби їм не заважали чесно працювати і на рівних умовах ділитися плодами своєї праці. Тому за Махном селяни йшли стільки років, активно підтримуючи його. Махновська армія могла долати до 100 верст на добу тільки тому, що люди охоче давали коней для заміни. Масові грабунки і бандитизм махновців – міф радянської історіографії.

Махновці створили реальний механізм самоуправління, яке засвідчило свою життєвість в екстремальних умовах революції. Сучасні вчені відзначають цінність управлінського досвіду Махна.

На думку дослідників історії махновщини, систему самоврядування харизматичного лідера на півдні України охоче сприймало економічно незалежне селянство з високим ступенем індивідуалізму.

В період існування махновського району в тилу німецьких окупантів, червоних або денікінської армії зберігалися основні риси повстанського режиму і його політики. Наприкінці 1919 р. у силу військових обставин махновці одержали додаткові можливості для соціального експерименту в містах – виник своєрідний ринковий «соціалізм», що задовольняв інтереси частини робітників і більшості селян. Соціально-політичні протиріччя дозволялися в рамках поліцентричної багатопартійної системи, що стримувала неминуче в умовах громадянської війни наростання авторитарних тенденцій. При всіх недоліках, ця система забезпечила відносно ефективне рішення військових і соціальних проблем, наскільки це було можливо в умовах війни й ізоляції від інших регіонів. У цей період продовжувалося вироблення ідеології руху, розрахованої на загальнонаціональний (чи світовий) масштаб революції. Ця ідеологія була заснована на сполученні анархо-комуністичних принципів із прагматичним досвідом лідерів руху.

Махновський соціальний експеримент був насильно обірваний більшовиками. Протягом 1920–1921 років повстанці продовжували боротися за свою правду, проте це вже був період, коли армія мусила рятувати себе, часто покидаючи свій район.

ВІЙСЬКОВА ІНТЕРВЕНЦІЯ АНТАНТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918–1919 рр.)

- Підготовка інтервенції. Ясска нарада. • Військові десанти Антанти. • Військово-політичне протистояння на Півдні України.
- Переговори з Директорією. • Поразка сил Антанти і її союзників.

Підготовка інтервенції. Ясска нарада. Початком підготовки до інтервенції* в Україну можна вважати таємну конвенцію між Францією та Англією про розподіл сфер впливу в колишній Російській імперії (23 грудня 1917 р.). Після того, як у ході Першої світової війни угруповання центральних держав почало зазнавати поразки, військово-політичне керівництво Великобританії, Франції і США своїм головним завданням стало вважати придушення «світового більшовизму».

Французький прем'єр-міністр Жорж Клемансо відразу ж після підписання перемир'я з Болгарією вказав командуючому військами Антанти на Близькому Сході генералові Франше д'Еспере, що у нових умовах потрібно думати не так про наступ на Відень чи Будапешт, як про ліквідацію німецького впливу, а також про ізоляцію і безумовне знищення більшовизму.

* В сучасній українській історіографії, всупереч елементарній логіці, існує думка про те, що «локальний характер дислокації військ Антанти [в 1918–1919 рр.], їхня відносна нечисленність, пасивна форма власне військової поведінки не дають підстав говорити про військову інтервенцію Антанти в Україні, як це зображувала радянська історіографія» (див. відповідне гасло в «Енциклопедії історії України». – Т.1. – К., 2003. – С.94). Автор даної лекції, спираючись на власні дослідження, не поділяє цитоване вище твердження В.Ф.Верстюка.

Принагідно зазначимо, що у тлумачних словниках української мови є таке визначення слова інтервенція: «Насильне збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави; агресія, вторгнення, інвазія». Це розуміють і представники англо-американської історіографії (Д.Бредлі, Дж.Брінклі, Р.Голдхерст та ін.), класичні праці яких мають характерні (неправильні, за логікою В.Ф.Верстюка) назви: «Союзна інтервенція в Росії», «Політика союзників і французька інтервенція в Україні, 1917–1920» тощо.

19 жовтня 1918 р. колишній французький резидент у Києві Еміль Енно у листі з Ясс відомому консервативному політику В.В.Шульгіну повідомляв про те, що він за дорученням французького посланника в Румунії Де Сент-Олера має встановити контакти з впливовими політичними діячами, які знаходяться в Києві. Енно повідомив, що союзники прагнуть «відновити єдину неділиму Росію і допомогти встановити в Росії монархію».

Наприкінці жовтня – в листопаді 1918 р. різко змінюється військово-політичне становище на Півдні України. 26 жовтня в німецькій газеті, яка виходила в Миколаєві, була опублікована заява фельдмаршал-лейтенанта фон Бельца про те, що австро-угорські війська ніколи не покинуть Україну. Проте вже 30 жовтня штаб Східної армії Австро-Угорщини спішно виїхав з Одеси, а 10 листопада фон Бельц застрелився.

На початку листопада 1918 р. командуючому французьких військ в Румунії генералу Бертело було наказано очолити операції в Румунії, в Україні та Криму. Денікінський агент 5 листопада 1918 р. повідомляв з болгарського порту Варна: «союзники поспішають увійти в Чорне море до підписання перемир'я, щоб оволодіти портами і стати господарями всього моря, за правом завойовників мати право висадити свої десанти, хоча б і з боями в тих пунктах, де знаходяться німці».

Союзників збиралися зустрічати в Одесі представники гетьмана Скоропадського. 17 листопада газета «Одеські новини» надрукувала заклик градоначальника Одеси генерала Мустафіна не обмежуватися «офіційною стороною зустрічей і привітань» військ Антанти, а виявити максимум гостинності та доброзичливості.

На початку листопада 1918 р. французький і британський посланники в Румунії запросили до міста Ясси російських політиків, щоб почути від них, яка допомога необхідна їм «для визволення... від більшовиків». На нараду не були запрошені представники Українського національного союзу, хоча дипломати Антанти раніше підтримували з ними контакти. Голова УНС Володимир Винниченко пізніше писав: млі «союзники» готові були боронити німецького протеже – гетьмана Скоропадського, бо для них соціально-політичні міркування стали важливішими, ніж воєнні. Представники різних російських політичних угруповань 14 листопада виїхали з Києва до Ясс.

Ясска нарада фактично звелася до засідань «російської делегації», які відбувалися в напівпідвальному приміщенні російського консульства. Делегацію очолював барон В.В.Меллер-Закомельський. До її складу входили представники всіх трьох основних течій російських антибільшовицьких сил: правої (монархістсько-поміщицькі кола), центрально-кадетської і лівої (Союз Відродження Росії). Серед членів російської делегації були представники політичної еліти Півдня України: міський голова Одеси, представник одеського військово-промислового комітету кадет М.В.Брайкевич, генеральний комісар Чорноморського флоту есер І.І.Бунаков-Фундамінський та ін.

З 24-го листопада засідання «російської делегації» відбувалися вже в Одесі. Після тривалих переговорів було вирішено послати «малу делегацію» до Парижа й Лондона добиватися прискорення висадки союзників на півдні. В Одесі, на додаток до обраних ще в Яссах делегатів, що представляли Національний Центр та Раду Державного Об'єднання Росії (Мілюков, Шебеко, Третьяков, Гурко), до складу «малої делегації» було включено представників Союзу Відродження (Тітов та Кровопусков).

Більшість російських політиків вважала можливою боротьбу проти більшовиків лише під верховним керівництвом командуючого Добровольчою армією генерала А.І.Денікіна. У зв'язку з цим, один з лідерів партії народних соціалістів та Союзу Відродження В.О.Мякотін дорікав кадету М.І.Астрову, що, висуваючи ідею військової диктатури, ті ризикують залишитися без підтримки зліва.

15 листопада 1918 р. колишній головнокомандуючий російськими арміями на Румунському фронті Д.Г.Щербачов повідомив Денікіна про свою зустріч з генералом Бертело в Бухаресті. Він писав, що Бертело наділений повноваженнями «проекувати та здійснювати всі питання політичні й воєнні, що стосуються півдня Росії та рятування його від анархії». Бертело й Щербачов узгодили плани окупації Півдня союзними військами. У листі від 20 листопада Щербачов доповнив хід запланованих операцій такими подробицями: Одеса й Севастополь будуть зайняті вже найближчими днями; в Одесі ж мала перебувати і головна квартира командуючого союзними військами генерала д'Ансельма.

23 листопада 1918 р. в одеських газетах було надруковано декла-

рацію держав Антанти з коментарями призначеного у Київ віце-консулом з особливими повноваженнями Е.Енно. Той заявив, що союзники будуть придушувати кожну спробу підризу устоїв існуючої влади.

24 листопада в Одесі розпочався загальний страйк, внаслідок якого з посади градоначальника було усунуто Мустафіна. Влада гетьманату на півдні України швидко випаровувалася. Командир 3-го корпусу гетьманської армії генеральний бунчужний Стольницький спирався лише на нечисленні загони офіцерів-добровольців, які скупчилися в Одесі (2 грудня командиром корпусу став генерал Біскупський). 8-й корпус, який формувався в Катеринославі, налічував близько 1,5 тис. офіцерів-добровольців, які 27 листопада під командуванням генерала Васильченка розпочали свій 34-денний прорив до Криму.

Військові десанти Антанти. 26 листопада британські міноносці «Бівер» і «Нереїд» вперше з'явилися на зовнішньому рейді Одеси. Але десант союзників ще тільки готувався до відправки в грецькому порту Салоніки. 2 грудня до Одеси з Новоросійська прибув транспорт з першим ешеленом (800 чол.) створеної на Кубані 4-ї дивізії польських стрілків. 3 грудня її командир бригадний генерал Л.Желіговський одержав з Києва депешу від надзвичайного та повноважного посла Польщі С.Ваньковича і військового аташе майора Ю.Клеберга з наказом «сприяти підтримці порядку в Одесі». Перекидання всіх сил дивізії було завершено у січні 1919 р. За даними штабу генерала Галлера, якому вона підпорядковувалася, наприкінці січня в складі 4-ї дивізії було 3 кадрові батальйони стрільців, 4 ескадрони уланів, 2 батареї польової артилерії, 1 технічна команда, 1 ескадрилля (16 літаків) та госпіталь. Дивізія налічувала 2896 чол. особового складу.

На першому етапі інтервенції на Півдні України союзники керувалися майже виключно загальною концепцією французької зовнішньої політики, головною метою якої було бажання мати на Сході Європи «єдину та неділиму Росію» – союзницю Франції на випадок можливої у майбутньому агресії з боку Німеччини. Це означало опору на білогвардійців і байдуже, а іноді й вороже, ставлення до Директорії УНР.

11 грудня війська Директорії увійшли на станцію Одеса-Головна. Налякані буржуа та аристократи перебралися на кораблі, що стояли

в порту. Загони 3-го корпусу сховалися під захистом польських легіонерів у припортовій зоні, яка була оголошена Енно під опікою Франції. Протягом тижня місто жило в умовах багатовладдя.

17 грудня в одеському порту у супроводі ескадри з'явилися 4 транспортні з першим ешеленом 156-ї французької дивізії (1200 алжирських і сенегальських стрільців). Енно отримав з Парижу дозвіл на перехід до рішучих дій. На нараді в готелі «Лондонський» було вирішено «очистити» місто від петлюрівців. Офіцерські загони зайняли місто, втративши в боях третину свого складу (близько 200 чол.). Командир 156-ї дивізії генерал Боріус 18 грудня оголосив про перехід Одеси під покровительство Франції і про призначення військовим губернатором міста генерала Гришина-Алмазова.

Полковник О.М.Гришин навесні 1918 р. очолював західносибірське підпілля – псевдонім «Алмазов». Пізніше став військовим міністром у складі Тимчасового уряду Сибіру. На офіційному прийомі звинуватив союзників у пасивності, після чого подав у відставку. За дорученням Денікіна мав брати участь у Яссській нараді. Проте застав «російську делегацію» вже в Одесі. Гришин-Алмазов замінив на посаді колишнього командуючого 3-м корпусом генерала Біскупського, який своїми нерішучими діями викликав гнів Енно.

Командування військ УНР спробувало контратакувати. Для цього воно безуспішно намагалося залучити повстанців з навколишніх сіл. Врешті-решт, довелося обмежитися блокадою Одеси. У Роздільній розмістився штаб Чорноморського фронту військ УНР, яким командував генерал О.П.Греков. Угруповання військ УНР під Одесою налічувало близько 9 тис. багнетів і 26 гармат.

Одеса стала головною базою для розгортання сил Антанти. На початку січня 1919 р. представники Директорії – товариш міністра закордонних справ Галіп і генерал Греков – вели переговори з Енно, що, правда, виступаючи формально від власного імені. Французи добилися розширення зони окупації.

Радянська історіографія не піддавала сумніву достовірність тексту угоди Директорії із командуванням Антанти від 15 січня 1919 р. У сучасній історіографії її вважають витвором більшовицьких спецслужб з метою дискредитації Директорію перед Трудовим конгресом. На наш погляд, все було значно простіше (про це ми «езоповаю мовою» висловлювалися ще в 1989 р.). Текст угоди було продано одеському більшовицькому підпіллю есером Ройтманом,

який служив у білогвардійському штабі. Напевно цей темний тип, п'яниця і картяр, який страшно потребував грошей, і є автором фальшивки. Пізніше однопартійцями його було страчено за зраду (продав контррозвідці підпільників). Не випадково, існує лише незавірена копія цієї угоди.

У планах Антанти значна роль відводилася Греції, яка мала виставити до кінця грудня близько 42 тис. солдатів. Проте їх відправка затрималася майже на місяць, оскільки не вистачало необхідного матеріального спорядження. Перший десант греків висадився в Одесі 20 січня 1919 р. Основні контингенти 1-го армійського корпусу прибули в Одесу, Севастополь та Херсон у лютому-березні 1919 р. Всього в інтервенції Антанти брав участь 23351 грецький солдат.

На початку лютого 1919 р., за даними одеського генерал-квартирмейстера, французькі частини знаходилися в Одесі, Роздільній, Березівці та Херсоні, польські – у Тирасполі. Добровольчі війська Одеського району (колишній 3-й гетьманський корпус в грудні 1918 р. було переформовано. З січня 1919 р. тут діяв штаб командуючого військами Південно-Західного краю) розміщувалися в Одесі, Овідіополі, Очакові та в селах Волкове і Нечаянне. У Миколаєві знаходилася німецька дивізія (близько 13 тис. чол.), яка не змогла евакуюватися в 1918 р.

Військово-політичне протистояння на Півдні України. Хоча французи виступали за відновлення старих порядків, проте вони не поділяли намагання денікінського командування максимально підпорядкувати його владі всю територію Півдня. Так, «добровольцям» заборонялося перебувати в Миколаєві та Херсоні, проводити примусову мобілізацію тощо. Проте денікінцям було дозволено відновлювати місцеву адміністрацію. Денікінці не раз конфліктували з виборними органами земського і міського самоврядування. Так, генерал Гришин-Алмазов на деякий час розпустив міську думу в Одесі.

Оцінюючи ситуацію в Одесі, член Особливої Наради при Денікіні кадет К.М.Соколов писав: «Одеса стала зовсім неможливою з того часу, як у ній з'явилися київські емігранти та французькі війська. Ми так і не впоралися з цим киплячим котлом найрізноманітніших «сепаратизмів» та інтриг... Ми робили з Катеринодара [там перебувала ставка головнокомандуючого «збройними силами Півдня Росії» генерала

А.І.Денікіна] безсильні жести, а Одеса жила сама по собі, точніше, билася в гарячці нездорового політиканства та спекулятивного ажіотажу».

Активно протидіяли окупантам та білогвардійцям більшовицькі підпільно-партійні організації. Так, у зведенні розвідувального відділення білогвардійського штабу командуючого військами Одеського району повідомлялося, що в селі Плоскому під Тирасполем «весь час влада знаходилася в руках місцевих більшовиків, які погрожували, що займуть Тирасполь». Партизани з Плоского та Маяків у січні 1919 р. захопили місто, вибили з'їзди українську залогову та переслідували її до Роздільної. Точилися бої з французькими та румунськими військами, що робили вилазки з Бендер. Тільки наприкінці січня польські легіонери та «добровольці», що підійшли з Одеси, захопили Тирасполь.

3–5 лютого 1919 р. в Одесі відбулася конференція підпільних організацій більшовиків з Одеси, Тирасполя, Херсона, Єлисаветграда та інших міст Півдня. Конференція прийняла рішення про оголошення воєнного стану для всіх партійних організацій «Одеської області», про підготовку повстання проти інтервентів, посилення агітації серед їхніх військ тощо. Незабаром більшовицьке підпілля зазнало значних втрат (було страчено керівника одеських більшовиків І.Ф.Смирнова (М.Лас-точкіна) та одного з керівників «Іноземної колегії», яка вела більшовицьку агітацію у військах інтервентів, Жанну Лябурб), проте воно продовжувало діяти. Одеські більшовики в цей період активно співпрацювали з підпільними організаціями лівих есерів і анархістів, а також з відомими кримінальними авторитетами Мішкою Япончиком та Григорієм Котовським.

Повстансько-партизанські загони діяли в багатьох районах Півдня. Так, об'єднані загони Дніпровського повіту під керівництвом П.І.Тарана утримували «Чаплинський повстанський фронт» під Перекопом. Вони не дали з'єднатися Кримсько-Азовській добровольчій армії з союзними військами в Херсоні. У донесеннях денікінського командування говориться, що «села на північ від Перекопу охоплені повстанням». Після невдач під Чаплинкою та поразки під Олешками застрелився командир денікінського загону генерал Аджієв. Генерал Тілло у відчай повідомляв, що мобілізувати північну частину Мелітопольського повіту

він не в змозі: для цього потрібні артилерія і каральні загони. Партизанські загони діяли й на території Криму: в Аджимушкайських, Багеровських та Петровських каменоломнях біля Керчі, в районі Євпаторії та у горах.

Ряд повстанських загонів Херсонщини, якими керували отамани Григор'єв, Ткаченко та інші, які раніше підтримували Директорію, виступили проти неї. 27 січня 1919 р. вибухнуло повстання проти Директорії в Херсоні. Після того, як есеро-меншовицький військово-революційний комітет підписав угоду з командиром англійського міноносця, що прибув напередодні, та з головою міської думи, 2 тис. повстанців не визнали чинності цієї угоди й пішли на з'єднання з військами отамана Н.О.Григор'єва. Під його командуванням (включаючи загін П.С.Ткаченка) на початку лютого налічувалося близько 8 тис. бійців. Партизани зруйнували залізничний міст під Миколаєвом, під самим носом у німецького гарнізону.

Наприкінці січня 1919 р. угруповання Червоної армії під командуванням П.Дибенка вступило в Катеринослав і підійшло впритул до зайнятих Антантою і білогвардійцями районів Півдня. Отаман Григор'єв розпочав переговори з радянським командуванням. 19 лютого 1919 р. командуючий Українським фронтом В.О.Антонов-Овсієнко віддав наказ про утворення на базі повстанців, що підпорядковувалися Григор'єву, 1-ої бригади новоствореної Задніпровської Української Радянської дивізії, а на базі загонів Махна – 3-ої бригади цієї ж дивізії.

Переговори з Директорією. Директорія прагнула укласти з Антантою угоду про спільні дії у боротьбі з більшовиками, в першу чергу розраховуючи на матеріальну підтримку. В інформаційному бюлетені армії УНР писалося: «у французів є зброя, є й одяг, які потрібні нам для організації власної народної армії». Французьке командування прагнуло скористатися авторитетом і можливостями Директорії УНР у власних цілях. З боку французького командування нові переговори з представниками Директорії в Одесі вів полковник Фрейденберг.

Анрі Фрейденберг був начальником штабу генерала д'Ансельма, який змінив генерала Боріуса на посту командуючого союзними військами в Одесі. Фрейденберг довго служив у колоніях, відзначався розумілістю.

За свідченням В.Винниченка, Фрейденберг заявив членам української делегації (до її складу входили І.Мазепа та С.Бачинський – члени Трудового конгресу, а також військовий міністр Греков та міністр торгівлі й промисловості С.Остапенко): «Голову Директорії В.Винниченка й голову Ради Народних Міністрів В.Чехівського вигнати, як собак!..., бо вони – більшовики. С.Петлюру усунути, бо він – бандит». Один з учасників переговорів з українського боку М.Славінський пізніше стверджував, що французи висували неприйнятні пропозиції – йшлося про фактичну втрату незалежності в обмін на таємне «визнання Української Директорії».

10 лютого В.Винниченко вийшов з Директорії, її головою став С.Петлюра. Новий «несоціалістичний» уряд очолив С.Остапенко.

Ряд організацій загальноросійських партій і організацій в Одесі, у тому числі Рада Державного Об'єднання Росії, Національний Центр, Союз Відродження Росії, носилися з ідеєю створення окремого уряду «для всього півдня Росії, де раніше була влада гетьмана». Проти цього рішуче виступав В.В.Шульгін, який очолював Південноросійський національний центр (діяв незалежно від бюро Національного Центру в Одесі й перебував на більш правих позиціях) і був лідером проденікінських сил в Одесі. Шульгін пропонував йти шляхом створення обласних генерал-губернаторств.

В обласному союзі «хліборобів», штаб-квартира якого знаходилася в Одесі, з'явився план реформування Української Директорії за рахунок поповнення її складу представниками «хліборобів» Григоренком, Мицком і Сидоренком. Причому Б.Ф.Григоренко мав стати головою Директорії. Ф.Швець і А.Макаренко згодом мали бути усунутими. Проте цей план не отримав підтримку на зборах організації 26 лютого. За кілька днів до цього з Катеринодара повернувся Д.Ф.Андро (колишній губернський староста Волині за гетьманщини, товариш міністра внутрішніх справ), який їздив до Денікіна за дорученням генерала Бертело. Він привіз рішучу відмову Денікіна від будь-якої можливої угоди з Директорією. Д.Андро і М.Можайський відвідали полковника Фрейденберга. Той виклав своє бачення перспектив Директорії: місцем її перебування мала стати Бірзула, а всі закони (про землю та ін.) мали бути відмінені.

На нараді членів Державної думи всіх 4-х скликань та членів Державної Ради, що відбулася 2 березня, головуєчий граф Бобринський цинічно заявив: «Йдеться не про заміну одного прапора іншим, а тільки про те, щоб у куточку російського триколірного прапора помістити маленький жовто-блакитний».

4 березня 1919 р. збори уповноважених «хліборобів всього Півдня Росії» визнали за необхідне створення на Півдні «самостійної і авторитетної влади», яка б користувалася підтримкою і покровительством французького командування. Під керівництвом французів пропонувалося сформувати місцеві збройні сили.

Поразка сил Антанти і її союзників. На початку березня 1919 р. наступив перелом у військових діях. З 1-го по 9-те березня 1-а бригада Задніпровської дивізії вела запеклі бої за Херсон. В ніч на 10 березня грецькі війська залишили місто. Перед відступом кілька тисяч мирних жителів було зігнано в дерев'яні пакгаузи в порту, які загорілися від вогню артилерії, загинули сотні невинних людей.

Потрібно зазначити, що проблема втрат мирного населення під час військових дій залишається малодослідженою і заплутаною. Так, за неповними підрахунками Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервенції, які були опубліковано в 1925 р., в Україні в період інтервенції іноземних держав у 1918–1920 рр. було вбито 38436 чол., скалічено – 15386. Ці цифри давно увійшли в наукову літературу, але через неухважність дослідників у 60-х рр. ХХ ст. їх почали відносити лише до однієї Одеси, до того ж лише до періоду з листопада 1918 р. по квітень 1919 р.

Бої за Херсон вплинули на становище військ Антанти в Миколаєві. 5 березня Рада профспілок Миколаєва заборонила виділяти робітників для навантаження й розвантаження військового спорядження, що прибувало для союзників і «добровольців». Рада робітничих депутатів створила військовий штаб на чолі з Я.Ряппо, до завдань якого входила передача міста Червоній армії. Після переговорів з французьким та німецьким військовим командуванням штаб добився передачі йому в робочому стані найпотужнішої в Європі радіостанції, гармат та іншого військового майна. Перед наближенням частин 1-ї бригади Задніпровської дивізії під командуванням Н.Григор'єва німецький гарнізон поспішно залишив місто.

В районі Одеси на середину березня 1919 р. знаходилося близько 5,5 тис. чол. французької піхоти, близько 6 тис. «добровольців», понад 12 тис. грецької піхоти, а також польські легіонери і німецький загін (близько 700 чол.).

13 березня генерал д'Ансельм оголосив в Одесі воєнний стан та призначив «уряд» на чолі з Д.Ф.Андро. Денікін негайно заборонив командуючому білогвардійськими військами в Одеському районі генералу Санникову підтримувати будь-які контакти з цим урядом. Щоб розрядити конфлікт французьке командування вислало з Одеси генералів Гришина-Алмазова та Санникова, призначивши військовим губернатором генерала Шварца.

Шварц Олексій Васильович – генерал царської армії. В 1918 р. деякий час служив у Червоній армії, керував її частинами у боях під Нарвою, тому не користувався довір'ям денікінців.

19 березня французькі та грецькі війська були розбиті 2-ю Українською радянською армією під Березівкою. Серед трофеїв, захоплених на станції, було багато кулеметів, 4 гармати, 3 танки і бронепоезд. Інтервенти втратили близько 150 чол. убитими.

21 березня було створено Надзвичайний дорадчий орган під головуванням д'Ансельма, до якого ввійшли Шварц, Брайкевич і Бутенко, а також Комітет оборони та продовольства. Останній очолив д'Ансельм, його заступниками були призначені командуючий союзною ескадрою, Шварц, Андро й інші, у тому числі й радник з питань продовольства та праці есер Рутенберг.

28 березня було оголошено основні положення про формування Південноросійської армії на чолі з Шварцем. Серед найближчих помічників останнього був генерал Біскупський, який з «генерального хорунжого» гетьманської армії став генералом «демократичної російської армії», про що не без скепсису пізніше відзначив у своїх мемуарах барон Врангель.

13 березня у підпіллі відбулося перше засідання виконавчого комітету Одеської Ради робітничих депутатів. До складу її президії було обрано представників трьох партій: від більшовиків – Соколовську, Болкуна й Онищенка; від лівих есерів – Небутєва та Лідова; від анархістів – Фельдмана. Президії було доручено розпочати підго-

товку до повстання. Для цього створювалися військовий та політичний відділи.

3 квітня пленум Одеської Ради санкціонував збройне повстання. Більшовицькі дружини розпочали боротьбу на Молдаванці, ліво-есеровські – на Пересипу. З повстання постаралися отримати вигоду одеські злодії і бандити. Очевидці так змальовували картину тих подій: «Відсутність влади дала свободу злочинним елементам, почалися грабежі, які дивували зухвальством... розбивалися пакгаузи, грабувалися склади, убивали мирних жителів. У центр міста зграями по 50–100 чоловік намагалися проникнути грабіжники... Центр міста опоясував фронт, за яким панував хаос». Одна з банд здійснила напад на Державний банк і на трьох вантажівках вивезла валюти і цінностей на 5 млн. золотих рублів.

Генерал д'Ансельм 5 квітня був змушений визнати факт переходу влади в місті до Ради робітничих депутатів. Наступного дня в Одесу вступили частини ударної групи 2-ї Української радянської армії (1-а бригада Задніпровської дивізії, окрема бригада 2-ї дивізії, Вознесенський полк та загін П.Ткаченка).

6 квітня, на пароплавах та пішим маршрутом в напрямку окупованої румунами Бессарабії, війська Антанти та білогвардійці покинули Одесу.

* * *

Таким чином, восени 1918 – навесні 1919 рр. Україна стала об'єктом безпосереднього збройного втручання з боку держав Антанти. У портах Північного Причорномор'я висадилися іноземні війська, командування яких спробувало диктувати свою волю як місцевим політикам, так і Директорії УНР. Французькі, грецькі та польські частини вели безпосередні бойові дії на Півдні України. З'єднання Червоної армії, які боролися з інтервентами, склалися із загонів українських повстанців (Григор'єва, Махна, Ткаченка та ін.).

ЛЕКЦІЯ 7

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1918–1919 РОКІВ

- Листопадовий зрив. Початок українсько-польської війни.
- Розгортання українсько-польського протистояння.
- Чортківська операція. Відступ УГА за Збруч.

Листопадовий зрив. Початок українсько-польської війни. Поразки цісарської армії на фронтах Першої світової війни активізували національно-визвольний рух народів Австро-Угорської монархії. Великий вплив на його розгортання на західноукраїнських землях мали відомості про лютневі події в Росії та утворення Української Центральної Ради у Києві. Посприяв цьому і цісарський маніфест від 16 жовтня 1918 р. «До моїх вірних народів», в якому було сформульовано принципи нової Австрії, побудованої на федеративних засадах. Як наслідок, 18 жовтня було утворено Українську Національну Раду, яка мала на меті будівництво національної держави на всіх українських етнічних землях Австро-Угорщини.

На територію Східної Галичини свої претензії висунули поляки. 28 жовтня 1918 р. у Кракові було створено польську Ліквідаційну комісію, влада якої мала поширитися на всю Галичину. Назрівав конфлікт.

Ще в першій половині вересня 1918 р. у Львові за ініціативою військових – українських офіцерів австрійської армії – було створено Центральний Військовий Комітет (Український Генеральний Військовий Комісаріат), який діяв конспіративно. Комітет встановив контакти з українськими підрозділами в багатьох містах Галичини. 29 жовтня 1918 р. до Львова прибув сотник УСС Д.Вітовський, який очолив українські полки і був призначений Наказним Отаманом УНРади.

31 жовтня у Львові відбулась нарада членів УНРади і Військового Комітету, на якій К.Левицький повідомив, що цісарський намісник К.Гуйн категорично відмовився передати владу у Східній Галичині українцям. Ситуація ускладнювалась тим, що 1 листопада до Львова мала прибути польська делегація для проголошення своєї влади.

Частина парламентарів завагалася. Але Д.Вітовський переконував взятися за негайний збройний виступ українських військових сил. Його виступ справив велике враження. Вирішили готувати повстання.

Український Генеральний Військовий Комісаріат було перейменовано в Українську Генеральну Команду, яка розіслала в повітові міста кур'єрів для організації української влади на місцях. За розпорядженням штабу кожен командир отримав конкретні завдання щодо дій в місті (захопити залізничний вокзал, пошту і т.п.). Не зважаючи на чисельну перевагу противника (1400 стрільцям і 60 старшинам протистояло близько 4500 поляків), у ніч з 31 жовтня на 1 листопада УНРада проголосила свою владу у Львові. На ранок було зайнято усі найважливіші стратегічні об'єкти, на львівській ратуші замайорів жовто-блакитний прапор. Під час цих подій угорські та німецькі військові частини зберігали нейтралітет. О 7-й годині командуючий Д.Вітовський із великим піднесенням відрепортував К.Левицькому, що не втрапивши жодного стрільця, національне військо оволоділо Львовом. У цей же день було видано відозви «До населення міста Львова» та «Український народ», в яких повідомлялось про створення української держави, зосередження найвищої влади в руках УНРади, рівноправність всіх громадян (національну, релігійну, громадянську).

Аналогічні події відбувались і в інших районах Галичини. У більшості повітів уже вночі з 31 жовтня на 1 листопада, згідно наказу Генеральної Команди, влада перейшла до рук українців. Питання влади у них переважно було вирішено успішно і без опору. Проте зі зброєю в руках довелось здобувати владу в Бориславі та Перемишлі. Жандармерію, у якій великий відсоток належав полякам, селяни роззброїли без втрат (крім Яворова). Поодиноким опором поляків була відмова польських урядовців виконувати далі свої обов'язки під українською владою, але на їх місце призначили своїх. Такий успіх, безперечно, свідчив, що українські національні організації мали за собою підтримку населення і значні військові сили. На жаль, через погану організованість українці вже 11 листопада втратили Перемишль.

Листопадовий зрив ознаменував початок українсько-польської війни. Через малу чисельність українських повстанців польські війська, офіцерська організація і польське населення Львова вже 1 листопада

розпочали збройний опір, і одразу ж звернулись за допомогою до Варшави. Військове керівництво повстанням вважало вкрай необхідним посилити українські війська в місті. Але успіх першого дня викликав передчасну ейфорію. Деяка частина українських вояків не сприйняла військовий конфлікт серйозно і спокійно розійшлась по домівках.

Тривожні заклики Д.Вітовського до міських і повітових комісарів якнайшвидше прислати підмогу до Львова знайшли відгук лише в декількох містах. Командувач був шокований, коли дізнався, що на вечір 2 листопада в строю залишилось 648 стрільців і старшин. Таким чином, ліквідація головних вузлів польського опору виявилася не-реальним завданням. Становище українського війська погіршувалося, хоча передислокація до приміського Сихова 3 листопада першої частини УСС під командуванням О.Букшованого (близько 800 вояків) сповнювала надію на успіх. Січові стрільці одразу ж пішли у бій.

У перші ж дні український політичний провід допустився великої помилки: не було заборонено польські газети, які відразу почали закликати поляків до відкритої боротьби і всіяко паплюжили українську владу. Ніхто не перешкодив відкритому зосередженню польських боївків. До того ж, українські власті неодноразово зверталися до польського керівництва у Львові з пропозиціями мирно врегулювати проблеми, припинити війну. Поляки також декілька разів пропонували перемир'я, але використовували його виключно для перегрупування та зміцнення своїх позицій. Така нерішучість і толерантність щодо противника незабаром призвела до невиправданих великих втрат українських вояків. З перших днів зростала інтенсивність боїв. Оволодівши Перемишлем і залізничною колією на Львів, поляки забезпечили собі можливість постійно перекидати до міста все нові і нові підкріплення.

1–2 листопада УНРада видала звернення до усіх українських вояків колишньої австрійської армії із закликом стати на оборону рідного краю. Наступного дня подібну відозву адресували старшинам. 2 листопада УНРада закликала все чоловіче населення краю стати добровільно зі зброєю в руках на захист своєї держави. Під час боїв за Львів українські стрільці часто обстрілювалися із будинків польським населенням. Через це, а також через нестачу озброєння, військовій власті розпорядилися здати усім зброю під загрозою розстрілу.

5 листопада Головну Команду очолив генеральний отаман Г.Косак, начальником штабу було призначено отамана С.Горука. Тоді ж УНРада оголосила звернення «Українські вояки» і закликав до українського народу «Під оружжя». До Львова потягнулось багато добровольців, однак суттєвої допомоги в боротьбі за місто вони не принесли через погане озброєння, неволодіння військовою справою. За таких умов УНРада направила до Києва за допомогою свою делегацію. Проте замість очікуваного організаційно міцного і босздатного корпусу Січових Стрільців під командуванням Є.Коновальця, основу якого складали галичани, на підмогу прибув лише загін ім.Гонти під командуванням отамана А.Долуда.

Прагнучи вийти із доволі складної ситуації (з одного боку продовжувати виступати в ролі «збирача» усіх українських земель, з іншого – бути лояльним союзником до країн Четверного союзу, які привели його до влади, та не провокувати війну з Польщею) П.Скоропадський вирішив направити Січових Стрільців на кордон з Галичиною. Звідти стрільці нібито «самочинно» мали вирушити до Львова. Гетьман пообіцяв делегації УНРади в особі О.Назарука та В.Шухевича надати матеріальну і технічну допомогу: 10 млн. крон, 2 млн. доларів, два літаки, декілька броньовиків, гаубичну батарею, велику кількість військового спорядження. Все це викликало неабияке занепокоєння Українського Національного Союзу – Січові Стрільці були потрібні для повстання проти гетьмана. В.Винниченко доводив, що Є.Коновалець не зможе втримати Львова, повстанці ж не здобудуть Києва. Рада Січових Стрільців у Білій Церкві прийняла рішення, підтримане О.Назаруком, – «Київ важніший за Львів». Відмова надати допомогу повсталому Львову визначила перебіг подальших трагічних подій.

Вжиті заходи (формування груп, утворення суцільної фронтової лінії з 24 опорних пунктів) стабілізували обстановку, не дозволили полякам розвинути успіх. Але і українці не досягли великих успіхів.

9 листопада УНРада зробила зміни в складі командування українських військ – замість Г.Косака комендантом призначила полковника Г.Стефанова. А напередодні, 8 листопада, Українська Генеральна Команда була перейменована на Начальну Команду. 13 листопада ДСВС видав наказ, за яким вся територія держави була поділена на три військових області: А-Львів, Б-Тернопіль, В-Станіславів. Кожна з них поділялась на 4 військових округи. Було встановлено текст присяги і оголошено часткову мобілізацію чоловіків 1883–1900 рр. народ-

ження. Хоч вона не стосувалась нацменшин, проте до українського війська вплилось багато галицьких німців та євреїв. Це були в основному старшини і лікарі.

Перші кроки нового командувача вселили надію на успіх. Українські підрозділи протягом 11–17 листопада в боях за Львів досягли значних успіхів, зміцнили і розширили свої позиції. Проте всі здобуті успіхи українців у Львові були перекреслені рішенням Начальної Команди від 18 листопада про 48-годинне перемир'я, яке було прийняте на прохання польських громадських кіл і польських воєнних сил та продовжене 20 листопада ще на 24 години. Не зважаючи на перемир'я, поляки вранці 21 листопада, підтягнувши сили, почали наступ по всьому фронту.

Зрозумівши польські наміри, але не знаючи реальної ситуації на півночі і на півдні, Г. Стефанів, побоюючись оточення і не будучи впевненим в успішному захисті Львова, віддав наказ залишити місто. Це фатальне розпорядження було здійснено без порозуміння з урядом і штабом і всупереч протестові фронтових старшин. Виконуючи його, українські війська 21 листопада покинули Львів та деякі інші населені пункти. Втрата центру Східної Галичини підірвала авторитет молодій українській державі на міжнародній арені, вкрай негативно позначилася на морально-психологічному стані армії та народних мас.

Розгортання українсько-польського протистояння. Після такого відчутного удару українські війська значно активізувались. По всій території, де виникала загроза з боку поляків, створювались невеликі бойові групи, що й утворювали фронт. Встановлювався зв'язок із десятками загонів, груп, удосконалювалась їх структура. Так, на грудень 1918 р. було завершено формування бойових груп (оперативно-тактичних частин) галицького війська, які склали його основу. Найперше, на основі сотень УСС під Львовом утворилась група «Схід», дещо південніше – «Старе Село». Було сформовано також групу «Північ», що мала стримувати натиск поляків північніше Львова. Для стримання напорю поляків на Перемишлянщині створено групу «Південь». Так утворився протипольський фронт від Волині до Карпат. Разом з тим бої на фронті точились безупинно. Оволодівши Львовом, поляки зосе-

редили головні воєнні зусилля на стратегічних флангах українсько-польського фронту – Раві-Руській і Хирові.

На 1 грудня лінія фронту проходила через такі населені пункти: Сокаль, Рава-Руська, на схід від Ярослава, на схід від Львова, далі через Рудки на схід від Перемишля, Добромиль до Балигорода. Бої велись на всьому фронті, проте основним напрямком військових дій вважався львівський. Головна ідея полягала в тому, аби оволодіти Львовом. Для виконання цього плану були потрібні висококваліфіковані представники вищого командного складу. Тому, не зумівши знайти в своєму середовищі відповідних військових діячів, Держсекретаріат і Президент ЗУНР відправили за ними свою делегацію на Велику Україну. Цими людьми стали генерал російської армії М. Омелянкович-Павленко (старший), як командуючий, і полковник російської армії Є. Мишковський, як начальник штабу.

За участю нового командування було розроблено плани наступу на Львів і організації регулярної української армії. На думку українського командування, виконання цього плану мало привести до загального успіху. Проте поляки, дізнавшись про наміри української сторони, провели необхідні перегруповання і випереджувальним ударом здобули Оброшин та Рудно. 28 грудня ці війська прийшли на допомогу силам у Львові.

Незважаючи на такі обставини, Начальна Команда не змінила свого плану, і 27 грудня розпочала наступ на Львів. Він виявився нетривалим і, на жаль, невдалим. Єдиним здобутком операції стало те, що група «Старе Село» розташувалась в найближчих околицях Львова.

Напередодні 1919 р. український фронт проходив по лінії від Тісни до Хирова, біля Перемишля до Львова і далі – на Яворів – Любасів – Раву-Руську і до Крилова на Холмщині, що означало втрату українцями 10 (з 59) повітів, де на початку листопада було проголошено ЗУНР.

Настав новий 1919 рік, але існували лише окремі військові з'єднання, які вели розрізнені бойові дії. У вищих колах й далі панувала думка, що із здобуттям Львова припиняться військові дії. Вони налягали на подальшому наступі. Проте українське командування не зробило належних висновків з першої невдалої операції, і тому в планах Начальної Команди наступ мали проводити не всі війська, а лише

групи «Схід», «Старе Село» і «Щирець». Їх загальна чисельність не перевищувала більше 4 тис. і значно поступалась противнику. 11 січня розпочався другий наступ. Несподівано для українського командування поляки, які теж готувались до активних дій в районі Львова, 12 січня розпочали наступ зі Львова. Зустрічні бої і протидія на західному і південно-західних фронтах зумовили припинення наступальної операції на Львів. Вона, як і попередня, закінчилася невдало. У верхах серйозно зайнялись переосмисленням воєнного становища.

Брак кваліфікованих старшин, особливо вищого рангу, змусив М.Омеляновича-Павленка відмовитись від полкової організації і перейти до куренів як окремої військової організації; бригада мала відігравати роль першого великого з'єднання різних родів військ. З ініціативи М.Омеляновича-Павленка бригадам було присвоєно назви тих місцевостей, з яких вони отримували поповнення. Українська Галицька армія складалась із трьох корпусів (1-го – командуючий В.Курманович, з 13 лютого О.Микитка; 2-го – М.Тарнавський і 3-го – Г.Косак). До першого корпусу увійшли бойові групи «Північ», «Яворів», «Угнів» і окремі загони, що діяли північніше Львова. Основу другого корпусу склали групи «Схід», «Старе Село», «Щирець» і «Наварія». Третій корпус об'єднав південні групи «Хирів», «Рудки», «Крукеничі» і «Гофман». На час організації УГА в ній нараховувалось 45 куренів, 40 батарей і кілька сотень кінноти, 25000 гвинтівок, 150 гармат, 600 шабель, 2 бронепоезди та 20 літаків (летунська сотня). 13 лютого начштабу було призначено галицького полковника В.Курмановича, який одночасно замінив полковника Д.Вітовського (став військовим радником української місії в Парижі) на посаді Державного секретаря військових справ.

Провівши реорганізацію українського війська, Начальна Команда в першій половині лютого підготувала нову наступальну операцію, що мала на меті звільнити Львів обхідним маневром. Вона увійшла в історію як Вовчухівська. Операція розпочалася 17 лютого обстрілом передових польських позицій на лінії Судова Вишня – Городок і у Львові. Спочатку вона розвивалась успішно, і вздовж усього фронту українські війська забезпечили собі відчутну перевагу. Українські війська здобули Вовчухи, Бар, Малий Любин, Дубову Долину. Частини

львівського гарнізону і польське населення міста охопила паніка. Але вже 19 лютого поляки розпочали контрнаступ із Городка та Перемишля. Після жорстоких боїв вони відвоювали Вовчухи, Бар та Довгомостиськ. Проте подальші контратаки провалились.

На жаль, саме тоді, коли вздовж всього відтинку фронту українські війська забезпечили собі відчутну перевагу і готові були завершити виконання 1-го етапу наступальної операції, 24 лютого з Паризької конференції прибула місія генерала Бартелемі, що мала сприяти встановленню миру між Польщею і ЗУНР. Під час роботи комісії (25.02–1.03.1919) бойові дії фактично не велися, за винятком окремих сутичок і повторного зайняття поляками 26 лютого Вовчухів. Комісія запропонувала лінію кордону між Польщею та ЗУНР, яка простягалася від північного кордону Галичини вздовж р.Буг до Кам'янки Струмилової, вздовж східних повітів Жовква – Львів – Перемишляни – Бібрка – Потік Білий – Соколівка – Вибранівка, південною межею Львівського повіту, а далі східними межами повітів Рудки, Дрогобич, Турка. Оскільки Львів віддавався полякам, українська сторона відкинула невідгидну пропозицію, і після закінчення роботи антантівської місії 2 березня військові дії відновилися. Протягом 2–6 березня велась позиційна війна і здійснювалася передислокація сил. Початок українського наступу був запланований на 8 березня.

Але вранці 7 березня після сильної артилерійської підготовки поляки перейшли в наступ. Галичани одразу ж пішли в контрнаступ і повернули собі Вовчухи і Долиняни, зайняли Братковичі і впритул підійшли до Судової Вишні. Протягом 9–11 березня бойові дії 3-го корпусу велися за Городок. На 11 березня припала кульмінація Вовчухівської операції, і хоч частини УГА досягли тоді найбільшого успіху, проте штурм Городка не вдавсь, більше того, стала зрозумілою його безперспективність. Цим прорахунком відразу скористались поляки, які вже 13 березня завдали удару із Судової Вишні. Він призвів до катастрофи – до 18 березня поляки повністю заволоділи раніше втраченими позиціями. Таким чином, Вовчухівська операція була невдалою. Вона виявила невміння вищого командування узгоджувати і координувати дії корпусів (наступ здійснювався фактично силами 3-го корпусу, а 2-й займався облогою Львова і участі в наступі не брав).

Під впливом невдач в українській армії розпочався розклад, з'явилася недовіра до командування, яке, до того ж, у більшості складалося з іноземців, мала місце зневіра у власні сили. Поляки сповна скористалися невдоволенням стрільців. Вони сіяли серед них смуту. А галичани тим часом змушені були відступати. Їм довелось відволіктись від основних завдань, щоб ліквідувати виступ більшовиків у Дрогобичі.

Проаналізувавши ситуацію, Начальна Команда зробила зміни в командному складі (командиром 3-го корпусу став А.Кравс, начальником штабу 2-го корпусу – А.Шаманек), а уряд запросив у поляків перемир'я. Разом з тим ЗУНР звернулася з мирними пропозиціями до Найвищої Ради в Парижі і припинила бойові дії. Поляки ж у цей час відбивали одну позицію за одною. Вони не зупинились навіть після того, як у Галичину прибула нова комісія на чолі з генералом Бота. 13 травня уряд ЗУНР прийняв умови цієї комісії, оскільки вони були вигідніші від умов Бартелемі (за ЗУНР залишались Борислав і Дрогобич), і чекав згоди поляків. А тим часом на допомогу полякам, за згодою Найвищої Ради, прибула сформована у Франції з польських емігрантів і чудово оснащена армія Ю.Галлера.

Навесні 1919 р. Червона армія досягла великих успіхів, а в Угорщині було проголошено радянську владу. Більшовицький уряд УСРР був зацікавлений якнайшвидше ліквідувати Директорію і допомогти Угорщині. Для виконання цього плану він запропонував свій союз Держсекретаріату ЗУНР. Таких пропозицій було дві: 7 березня і 9 травня. Проте на радянські пропозиції Держсекретаріат офіційної відповіді не дав.

Прибуття армії генерала Галлера різко змінило ситуацію на фронті на користь поляків. Першого могутнього удару галлерівці завдали 14 травня на півночі 1-му корпусу полковника О.Микитки і Волинській групі УНР. Галицькі частини чинили противникові завзятий опір. Проте поразка на правому фланзі частин Волинської групи негативно вплинула на перебіг подій. 15 травня поляки розпочали наступ на всьому фронті.

В ході боїв група «Глибока» та гірська бригада змушені були відійти до чехословацького кордону. Потрапивши в безвихідне становище, 20

травня, після переговорів з представником чехословацької армії, галицькі частини склали зброю і були направлені до табору інтернованих у Яблонне. За перші дні наступу поляки в декількох місцях прорвали оборону 3-го корпусу і відкинули його частини за Дністер. Частини 2-го корпусу під час польського наступу зробили спробу відтягнути на себе частину військ супротивника, зокрема не дозволити львівській залозі взяти участь у загальному наступі.

В ці дні головний напрямок польського удару було спрямовано на Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. В цьому була дуже зацікавлена Антанта. Власне тому вона, насамперед Франція, не заперечувала проти польської окупації Східної Галичини і закривала очі на використання армії Галлера на українському фронті. Після офіційного дозволу задіяти дві дивізії в травневому наступі генералом Ю.Галлером було здійснено відповідне перегрупування сил.

Розуміло всю значимість нафтового регіону і українське командування, і уряд ЗУНР. Проте втілити в життя план командуючого М.Омеляновича-Павленка щодо контрнаступу, на жаль, не вдалося. Поляки вранці 18 травня відновили наступальну операцію. Втрата Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну і важливого вузла комунікацій міста Стрий завдали дошкульного удару економічному становищу та міжнародному престижу ЗУНР, обірвали шляхи доставки зброї та амуніції із Західної Європи.

18 травня українська сторона запропонувала полякам перемир'я. Проте спроба Держсекретаріату схилити поляків до виконання умов комісії Бота виявилася невдалою. Українські війська, знекровлені у важких боях, під тиском переважаючих сил противника почали відступ. Наступ був таким сильним, що поляки досить швидко зайняли значну територію (25 травня вони увійшли до Станіслава, де перед цим знаходився уряд ЗУНР).

До цих втрат приєдналось ще одне: 24 травня на півдні почали наступ румуни. За три дні вони зайняли всі південно-східні повіти. Це був несподіваний і страшний удар для українців. Галицькі підрозділи, що діяли між Дністром і Карпатами, змушені були спішно відійти на лівий берег Дністра.

Воєнні невдачі спричинили розклад у діяльності уряду ЗУНР і УГА.

Однак, попри всі негаразди, більшість галицьких стрільців виявляли високий бойовий та моральний дух, патріотизм і вірність присязі.

Галицьке військо відходило в таких напрямках: 1-й корпус – на Красне–Золочів–Тернопіль; 2-й – Перемишляни–Бережани–Підгайці–Чортків, 3-й – через Галич на Монастирську. Безплановість його відступу зумовлювала аналогічні дії поляків, що дещо послаблювало їх наступ. Польське командування було переконане, що УГА розгромлена і кінець війни – справа кількох днів.

На початку червня відступ припинився. Скориставшись спадом бойової активності поляків та оперативною паузою, Начальна Команда впорядкувала своє військо. Воно зосередилось у трикутнику між річками Дністер і Збруч та залізницею Чортків–Гусятин. Відтак його знесилені, але непереможені частини зайняли кругову оборону, опинившись в оточенні польських, румунських і більшовицьких військ. Невеличкий коридор по річці Збруч з'єднав її з дружньою УНР.

Така ситуація вимагала рішучих дій з боку УНРади. І тому 9 червня вся повнота влади була передана в руки Диктатора Є.Петрушевича. Він здійснює ряд перестановок: замість М.Омеляновича-Павленка командуючим УГА було призначено колишнього генерала російської армії О.Грекова, начштабу В.Курмановича замінив К.Штіпніц-Тернов. Проте акт проголошення Президента ЗУНР Диктатором викликав незадоволення серед українських соціалістичних партій. Під впливом соціалістів Директорія не визнала Диктатури, позбавила Є.Петрушевича членства у своєму складі і утворила при уряді Міністерство в справах Галичини, яке очолив С.Вітик. Такий перебіг подій, звичайно, негативно позначився на становищі ЗУНР і УГА.

Чортківська операція і відступ УГА за Збруч. Здобуття 8 червня українськими військами Чорткова стало початком Чортківської операції. 1-й корпус наступав через Тербовлю–Тернопіль–Збараж–Зборів; 2-й – Бучач–Ходорів–Перемишляни; 3-й – на Нижнів–Монастирську–Галич–Станіслав–Стрий. Дії галичан були настільки несподіваними, що поляки декілька днів не могли повірити в це і лише з 11 червня розпочали серйозні і термінові заходи для контрдій. Поляки гарячково робили спроби закрити прориви фронту. 11 червня УГА здо-

була Бучач, 15-го – Тернопіль. Після цього головні події розгорнулись навколо Бережан. На 19 червня українсько-польський фронт проходив по лінії: Підкамінь–Плугів–Поморяни–Бережани–р.Нараївка–Галич. А вже наступного дня 1-й та 2-й корпуси УГА своїми ударами розкололи польський фронт, примусивши противника відступати.

Успішний, стрімкий наступ справив велике враження на українське населення, яке почало записуватись до УГА. Поповнення було таким великим, що вдалось відшкодувати фізичні втрати, а також сформувати нові бригади. На жаль, на всіх добровольців не вистачало зброї. Серед них були не лише українці. На літо 1919 р. УГА налічувала 100-тисячне військо з 160 гарматами, 550 кулеметами.

Опинившись перед серйозною загрозою, поляки припинили наступ на більшовиків і зосередили усі сили проти військ ЗУНР в районі Бережани–Зборів–Золочів. У Польщі спішно формувалися нові частини. На жаль, не кращу роль у зміцненні антигалицьких сил відіграв уряд УНР, який 16 червня підписав договір про припинення військових дій проти поляків. Це дозволило зосередити проти галичан додаткові сили. Є.Петрушевич не визнав українсько-польської угоди і наказав продовжувати наступ. Ситуація з договором усе ж призвела до затримки наступу на Бережани, що в подальшому мало негативні наслідки, незважаючи на здобуття цього міста.

Хоч галицькі війська і далі виявляли активність, їх становище з дня на день погіршувалось. Розтягнутість фронту призвела до зменшення бойових порядків. Опір поляків ставав дедалі відчутнішим, а галичанам бракувало кінноти, зброї, обмундирування. Давалися взнаки виснаження і втоми. Про подальший наступ не могло бути і мови. 28 червня поляки розпочали контрнаступ широким фронтом від Бродів до Калуша. Галичани відступали, але на цей раз їх відступ був скоординованим. 1-й корпус просувався шляхом Золочів–Тернопіль–Гусятин, 2-й – Бережани–Козова–Струсів–Тербовля–Чортків–Скала, і 3-й – Підгайці–Бучач– вздовж Дністра до Іване Пустого.

Є.Петрушевич запровадив у війську нову посаду Начального Вождя (командуючого) і 5 липня призначив на неї М.Тарнавського, який вже наступного дня зробив кадрові зміни: начштабу армії став А.Шаманек, командуючим 2-го корпусу – А.Вольф. Проте ці перестановки

не змогли зупинити відступу, і на середину липня 1919 р. УГА опинилася коло р.Збруч. Диктатор шукав виходу зі становища. На Антанту не можна було покластися. Капітуляція перед поляками означала крах галицьких визвольних змагань. Нарада в Заліщиках, що відбулася в перших числах липня за участю політиків і військових, виявила різне бачення подальшої долі ЗУНР і УГА. Так, виконуючий обов'язки військового міністра В.Курманович радив відступити в Карпати, де за допомогою дружньої Чехословаччини УГА змогла б протриматися до приходу поповнення з італійських таборів військовополонених. За цього варіанту поляки неминуче зіткнулися б з червоною армією, що було вигідно українцям. Генерал О.Греков вважав за краще перейти до Румунії, де армія, ймовірно, мала бути роззброєна, але за якийсь час, при підтримці Антанти, вона б відновилася. М.Омелянович-Павленко наполягав на переході Збруча і об'єднанні з військом Директорії для визволення України від денікінців та більшовиків.

У цей час, 12 липня, в Чорткові Диктатор мав зустріч із делегатами від УНР і самим С.Петлюрою. Всі наддніпрянці переконували Петрушевича в необхідності якнайшвидшого переведення галицького війська за Збруч. Вислухавши всі аргументи, Диктатор звернув увагу на те, що представники республіканської влади весь час вели демагогічну агітацію проти уряду ЗУНР, намагаються розкласти Галицьку армію, підриваючи довір'я до старшин. Він висловив також побоювання щодо ворожого ставлення до них з боку УНР. В ході переговорів було прийнято рішення про перехід уряду ЗУНР і галицького війська на Велику Україну та спільну боротьбу проти більшовиків. Отже, верх взяла ідея Соборної України, задекларована ще в Акті Злуки 22 січня 1919 р.

Відповідно до домовленостей на вищому рівні 5-а бригада 10 липня 1919 р. переправилась через Збруч коло Волочиська і вирушила в напрямку на Проскурів. Загрожуючи ударом по тилах радянських військ, вона зайняла Чорний Острів. Один із куренів бригади залишився в Гусятині, де проводив розвідку. Хоча через декілька днів галичани залишили Чорний Острів, проте підняли бойовий дух у військах УНР і показали, якою грізною силою є галицьке військо. А 16–17 липня 1919 р. через Збруч перейшла вже решта УГА та ЗУНР.

* * *

Таким чином, щоб протистояти польському зазіханню на Східну Галичину західним українцям прийшлося вступити в збройну боротьбу з Польщею. Для оборони краю було створено УГА. Однак нерівність сил, та допомога яка надходила полякам з боку Антанти, насамперед прибуття армії Галлера, зумовили невдале завершення українсько-польської війни 1918–1919 рр.

КРИМ У 1917–1920 РОКАХ

• Політичне життя Криму в 1917 р. Кримськотатарський національний рух. • Встановлення радянської влади. Червоний терор. • Крайові уряди. • Повернення більшовиків у 1919 р. • Крим під владою білогвардійців. • Червоний терор наприкінці 1920 р.

Політичне життя Криму в 1917 р. Кримськотатарський національний рух. Винятково строкатий національний склад населення Криму накладав відбиток на суспільно-політичне життя регіону. За переписом 1917 р. в Криму мешкало 808 903 осіб 34 національностей. З них: 399 785 (49,4% до всього населення) росіян і українців, 216 968 (26,8%) кримських татар і турків, 68 159 (8,4%) євреїв і кримчаків, 41 374 (5,1%) німців, 20 124 (2,5%) греків, 16 907 (2,1%) вірменів, 13 220 (1,6%) болгарів, 11 760 (1,5%) поляків, 9 078 (1,1%) караїмів.

Після Лютневої революції 1917 р. у Криму швидкими темпами йшов процес формування нових органів влади – громадських комітетів, Рад робітничих, солдатських і матроських депутатів. Активізувалася діяльність політичних партій. Серед останніх найбільш впливовими були: соціалісти-революціонери (до 13 тис. чоловік), меншовики (до 5 тис., очолювали профспілки), кадети. Чисельність більшовиків не перевищувала кількох десятків, в основному військовослужбовців. Перша самостійна організація більшовиків була створена в Севастополі лише у квітні-травні 1917 р.

У першій половині 1917 р. в Криму діяло близько 30 організацій різних партій і рухів, серед них чимало національних: вірменські (Дашнакцютун, Гнчак), єврейські (Бунд, Поалей-Ціон, Цеїре-Ціон, СЄРП, сіоністи), польський комітет РСДРП (в Севастополі), кримськотатарські соціалісти-федералісти, національно-культурні товариства греків, караїмів, німців, естонців та ін., єврейська громадська рада, губернський комітет німців тощо.

Вже в березні виникла організація українських есерів у Севастополі, у квітні – у Феодосії. Невдовзі українським есерам вдалося стати однією з впливових політичних сил регіону. На початку літа 1917 р. по-

сланець ЦК УПСР, член Загальноукраїнської ради військових депутатів і Центральної Ради К.П.Величко очолив Українську раду в Севастополі, а пізніше фракцію (50 членів) українських соціалістів-революціонерів у Севастопольській раді. УСДРП розпочала свою діяльність в Криму влітку 1917 р. (лідери її місцевих організацій – М.А.Терещенко та І.С.Макаліш). Більшу частину членів обох українських партій в Криму складали матроси Чорноморського флоту.

На виборах в міські думи в червні-липні 1917 р. найбільшу кількість голосів по Таврійській губернії отримали есери. Серед гласних (депутатів) були представлені і національні партії. Більшовики провели лише одного гласного в Севастополі.

Після Лютневої революції підноситься національний рух і в середовищі кримських татар. Під прицілом критики опинилися вакуфні землі (належали духовенству), поміщицьке землеволодіння, вся система духовного управління, яка склалася ще в середньовіччі. 25 березня 1917 р. на з'їзді мусульман Криму в Сімферополі муфтієм був обраний Нуман Челебі Джихан (Челебі Челебієв) та створено Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) з 50 осіб під його головуванням. У відання Мусвиконкому перейшли всі справи кримських татар. Весною-влітку було сформовано 124 місцевих комітети.

Лідери Мусвиконкому (Челебієв – комісар Духовного правління, Джафар Сейдамет – комісар Вакуфної комісії, Айвазов, Хаттатов, Озенбашли, Аблаєв та ін.) в основному поділяли погляди загальноросійської демократії, акцентуючи увагу на антифеодальних і просвітницьких завданнях.

У червні 1917 р. керівництво Мусвиконкому оформилося в національну партію – Міллі Фірка. Її друкованими органами стали газети «Міллет» («Нація», редактор Айвазов) на татарській мові; «Голос татар» – на російській (у 1917–1918 рр. – «Къырым»). Ліквідоване вакуфне землеволодіння (87614 десятин) перейшло до фактичного відання партії, ці землі здавалися в оренду найбіднішому селянству. Виручені кошти йшли на утримання партії, її формувань, просвітницькі цілі.

Програма новоствореної партії була витримана в загальнодемократичному дусі з соціалістичним відтінком. Програма проголошувала

суверенітет народу, рівність усіх громадян перед законом, демократичні вибори в державні установи, відміну станових відмінностей, паспортів, недоторканість особи, житла і листування.

Декларувалась соціалізація фабрик та заводів. Так, у програмі відзначалося: «в робітничому питанні татарська партія цілком солідарна з вимогами соціал-демократів». «Вся земля належить общинам», – заявляла програма. Висувався принцип: кожному землевласнику стільки землі, скільки він зможе обробити без застосування найманої праці. Державні, удільні, кабінетські, а також поміщицькі землі повинні були безоплатно відчуженими.

Стосовно національно-державного устрою в преамбулі програми стверджувалося: «Росія повинна бути демократичною федерацією національностей. Кожній проживаючій в Росії народності, незалежно від території її проживання, потрібно надати автономну групу, яка вирішує усі свої національні питання абсолютно самостійно. Територіальні області повинні мати суто національний характер... В державі всі мови мають бути рівними».

Особливо обговорювались культурно-просвітницькі цілі: створення національних шкіл (на основі обов'язкового, загального і безкоштовного навчання). Передбачалось діловодство на рідній мові, формування збройних сил на добровільній основі. Прогресивний характер мало проголошення рівноправності жінок та їх активне залучення до суспільного і політичного життя. Такий рішучий крок в мусульманському світі було зроблено вперше.

Кримськотатарська політична еліта фактично заявила про себе як про складову частину політичної еліти півострова. Головне її завдання – вплив на політичні процеси в Криму з врахуванням інтересів кримськотатарського народу.

Відносини Міллі Фірки зі структурами Тимчасового уряду та його комісарами були не простими. Лідери національного руху хотіли мати підтримку кримськотатарських військових частин, з яких мало бути створено єдине з'єднання. Таку вимогу, наприклад, підписало 127 представників мусульманської громади Бахчисарая (13 липня). Тимчасовий уряд змушений був з цим погодитися. Челебієв закликав солдат-татар не йти на фронт, тому 23 липня севастопольська контрроз-

відка заарештувала його через підозру у «державній зраді».

Після рішучого протесту кримськотатарського населення Челебієва звільнили. Тим не менше, в дні корніловського заколоту Мусвиконком виразив готовність захищати Тимчасовий уряд.

Ч.Челебієв, який зайняв в партії та національному русі в цілому чіткі центристські позиції, висунув на початку листопада лозунг «Крим для кримців», розуміючи під «кримцями» усіх жителів півострова. У заяві Мусвиконкому говорилося, що необхідно враховувати колективну думку і волю усіх народів Криму.

20 листопада на губернському з'їзді представників міського і земського самоврядування в Сімферополі було створено тимчасовий вищий орган влади в губернії – Таврійська губерньська рада народних представників (РНП) у складі 48 осіб: представники міст, земств, рад, профспілок, фабзавкомів, Кримського революційного штабу (Штаб кримських військ під командуванням Сейдамета і полковника Макухіна, ядро яких складали кримськотатарські частини (ескадронці), а також російські офіцери), Центральної Ради (Старий і есер Андрієвський), Мусвиконкому, євреїв, німців, від Грецького товариства, від вірмен і естонців. Президія РНП складалася з 11 осіб, включаючи делегатів від українців і кримських татар. До складу РНП не увійшли кадети і більшовики. РНП багато уваги приділив розробці закону про вибори до Кримських установчих зборів.

У жовтні-листопаді 1917 р. у Криму широко велася кампанія виборів у Всеросійські Установчі збори. У Таврійському окрузі взяло участь у голосуванні 54% виборців (555851 особа). Вибори засвідчили високу популярність у масах есерів і представників національних партій. Так, есери набрали 291549 голосів, мусульмани – 64880, українські есери – 61177 (переважно у трьох північних «материкових» повітах губернії), кадети – 38108, більшовики – 31154 (у тому числі до 11 тис. голосів на флоті), «російські німці» – 23590, меншовики – 14693. До складу Установчих зборів від Таврійської губернії було обрано 7 есерів, 1 український есер (В.Салтан) та 1 татарин (Сейдамет).

Ще наприкінці серпня, у зв'язку із запрошенням Центральної Ради на З'їзд народів, який скликали в Києві, перед Мусвиконкомом стало питання про вищий орган національного управління.

26 листопада 1917 р. у Бахчисараї відкрився Курултай – установчі збори кримськотатарського народу, що стали мусульманським парламентом Криму. В грудні Курултай проголосив створення Кримської (Демократичної) Народної Республіки та прийняв її Конституцію. Було обрано національний уряд – Директорію в складі: голова і директор юстиції Челебієв, директор у зовнішніх і військових справах (він же – голова Революційного штабу) Сейдамет, у справах релігії – Шукрі, освіти – Озенбашли, фінансів і вакуфів – Хаттатов.

Встановлення радянської влади. Червоний терор. Наприкінці грудня 1917 р. більшовики вирішили захопити владу на півострові. Центром подій став Севастополь – військово-морська база і штаб флоту. У ніч з 15 на 16 грудня та 17 грудня в Севастополі «революційні» матроси і робітники розстріляли десятки офіцерів.

2 січня 1918 р. Челебієв віддав ескадронам наказ про зайняття Народного дому в Сімферополі під резиденцію уряду і заявив про претензії татар на всю повноту влади на півострові. Послідували протести як з боку РНП, профспілок, Штабу кримських військ, так і з боку лівих делегатів Курултаю. Під їхнім тиском Челебієв подав у відставку, головою Директорії стає більш войовничо настроєний Сейдамет.

12 січня 1918 р. на об'єднаному засіданні Севастопольської ради, Центрального комітету Чорноморського флоту (Центрофлоту), ради селянських депутатів, представників міського самоврядування, головного заводського комітету порту, головного комісара Чорноморського флоту, соціалістичних організацій і представників усіх суден і частин було створено Військово-революційний штаб. У резолюції зазначалося: «Севастополь не зупиниться перед будь-якими засобами для того, щоб довести справу революції до переможного кінця». Наприкінці січня 1918 р. після боїв з кримськотатарськими ескадронцями і білими офіцерами більшовики в союзі з лівими есерами встановили контроль над більшою частиною Криму (за винятком гірських районів).

Курултай тимчасово припинив свою діяльність, Міллі Фірка перейшла у підпілля. Сейдамет втік до Туреччини, Челебієва заарештували.

Півострів став ареною постійних реkvізицій у заможного населення, які супроводжувалися розстрілами. У Севастополі на лінкорі «Борець

за свободу» ввечері 20 лютого відбулися збори судових комітетів, які вирішили «змусити буржуазію схилити голову». Близько 12-ої години ночі на пристань зійшло понад 2,5 тис. озброєних матросів. Їхні представники з'явилися у Севастопольській раді і стали вимагати надати їм автомобілі для патрулів. Один з матросів на відмову надати машини, відповів: «Не бажаєте – не треба. Ми самі це зробимо, а вас знати більше не хочемо». Близько 2-ої години ночі озброєний натовп матросів розпочав масові обшуки, грабунки, вбивства. Спочатку виводили з тюрем ув'язнених та розстрілювали без суду та слідства. За три ночі було розстріляно від 400 до 600 осіб, у т.ч. муфті Челебієв. Тіла вбитих на баржі вивезли в море і там, прив'язавши вантаж, потопили. Хвилю вбивств у Севастополі було зупинено під тиском робітників.

Хвиля терору прокотилася і по інших містах. Голова Євпаторійського комітету РСДРП(б) Міллер закликав «знищити всю буржуазію, не розбираючи засобів». Протягом 15–17 січня на транспорті «Трувор» і крейсері «Румунія» було вбито і утоплено в морі не менше 300 осіб. Всього взимку 1918 р. у Євпаторії загинуло близько 1 тис. осіб.

У ніч на 24 лютого 1918 р. загін севастопольських червоногвардійців під командуванням члена обласного Військово-революційного штабу та виконкому Севастопольської ради С.Шмакова вчинив погром у Сімферополі та розстріляв 170 офіцерів. Терор там став масовим і був спрямований не тільки проти «класово ворожого елемента», але й проти недавніх союзників: розстрілювали есерів та меншовиків.

Події в Севастополі були обговорені на засіданні виконкому міської ради та на II Загальночорноморському з'їзді. 27 лютого на спільному засіданні Центрофлоту, його судових і берегових комітетів, представників демократичних організацій і політичних партій була винесена резолюція: «Затаврувати у найенергійніший спосіб ганебний виступ, який був у Севастополі протягом трьох кошмарних ночей». Більшість матросів засуджувала ці «стихійні виступи», але було немало й тих, хто виправдовував кровопролиття. В результаті проводити розслідування не стали, винні покарання не зазнали, лише голова Центрофлоту Сава Романовський був знятий з посади.

У березні відбувся Таврійський губернський з'їзд Рад, який обрав Центральний виконавчий комітет Таврійської губернії (12 більшовиків,

8 лівих есерів). Декретом ТаврЦВК від 19 березня було проголошено утворення на всій території губернії Соціалістичної радянської республіки Тавриди. Проте вже 21 березня ТаврЦВК обмежив територію республіки лише Кримським півостровом (вважалося, що німецькі та австро-угорські війська, які саме в цей час підійшли до Дніпра, не увійдуть в Крим, оскільки його територія не входила до складу УНР).

Раду народних комісарів новоутвореної республіки очолив прибулий до Криму за направленням ЦК відомий більшовик Антон Слуцький. До РНК увійшло навіть два кримських татарина – нарком іноземних справ та у справах національностей І.Фірдевс (Керімджанов) та його помічник І.Ідрісов. Незважаючи на зусилля комісаріату в справах національностей, татарське населення відчужено відносилось до нової влади. До того ж, багато більшовиків вірили в наближення світової революції та вважали національне питання мало значущим.

Уряд Республіки Тавриди діяв згідно декретів Раднаркому Росії. Протягом лютого-квітня у власність республіки перейшли залізничний транспорт, торговий флот, підприємства, надра, зовнішня торгівля, ліси, великі маєтки, майно церковних і релігійних громад тощо. Наркомат праці запровадив нове трудове законодавство, за яким вводився 8-годинний робочий день.

26 березня 1918 р. РНК прийняв рішення мобілізувати 2% буржуазії на «оборонні роботи». Балаклавська та Ялтинська ради запропонували провести поголовну мобілізацію буржуазії. А відомий анархіст, матроський ватажок О.Мокроусов на загальних зборах ради у Феодосії запропонував «викоренити всю буржуазію».

Нарком юстиції Республіки Тавриди лівий есер В.Гоголашвілі ліквідував інститут мирових судів, на зміну яким прийшли народні суди. Ради отримали право висувати комісарів по судових справах при місцевих судах. Згідно з декретом РНК та наркомату юстиції, звинувачення по справах про контрреволюцію, саботаж, мародерство та спекуляцію повинно було готуватися протягом 2-х діб.

Ще у лютому 1918 р. було створено комісаріат тюрем, а у березні на губернському з'їзді рад було зазначено, що комісаріат «зміг поставити справу таким чином, що тюрма є не місцем покарання, а місцем визнання своєї провини».

5 квітня 1918 р. німецькі війська придушили повстання в Херсоні і вирушили в напрямку Криму. Уряд республіки наказав мобілізувати селян для риття окопів і поглиблення ровів на Перекопі. Туди ж було направлено загопи матросів. 18 квітня німецькі війська прорвали оборону Перекопу. За день до цього, виступаючи на зборах представників берегових і корабельних частин і майстерень міста Севастополя, А.Слуцький відверто заявив: «кидатися у війну ми не можемо, тому що Червона армія перетворилася на банду мародерів».

На Південному березі розгорілося повстання кримських татар, які обрушилися не лише на більшовиків, але й на місцеве християнське населення, переважно на греків. Були випадки жорстоких розправ. Частина членів РНК Тавриди, включаючи Слуцького, 21 квітня були захоплені татарами під Алуштою і розстріляні. 24 квітня в Алушті з'явилися червоні карателі. Після артилерійського обстрілу, з міноносця на берег зійшли матроси і почали знищувати місцеве населення – «рубали без пощади всіх татар, які їм зустрічалися». Татарське населення Алушти і навколишніх сіл втекло в гори і переховувалося там аж до приходу німецьких військ.

На той час у Криму (у маєтку Ай-Тодор в Лівадії) проживали деякі члени дому Романових: вдова-імператриця Марія Федорівна, сім'ї її дочок, великі князі Микола Миколайович і Петро Миколайович з дружинами та дітьми. У квітні 1918 р. Ялтинська рада ухвалила рішення розстріляти усіх Романових, що мешкали у Криму. Але новий комісар лівадійських палаців матрос Задорожний, який раніше служив в авіаційній школі, заснованій і очолюваній великим князем Олександром Михайловичем (чоловік великої княгині Ксенії Олександрівни), спробував зберегти життя Романових. Задорожного підтримав один з видних кримських більшовиків Ю.Гавен (Ян Дауман), який був на той час наркомом військово-морських сил Республіки Тавриди.

Ялтинська рада вимагала негайної видачі і розстрілу всіх членів дому Романових, а Севастопольська, представником якої був Задорожний, захищала їх, очікуючи розпоряджень із центру. Задорожний перевіз усіх Романових у маєток Петра Миколайовича – Дюльбер, де за високими товстими стінами представники Севастопольської ради тримали оборону проти Ялтинської ради до приходу німців.

Крайові уряди. 21 квітня, в день зайняття німецькими військами Сімферополя, утворилося Тимчасове бюро кримськотатарського парламенту (Хільмі – голова, Хаттатов – товариш голови, Таракчі – секретар), яке вирішило взяти на себе управління національними справами до скликання Курултаю. 27 квітня нарада громадських діячів відновила губернський комісаріат (П.Біанкі, В.Поліванов, А.Озенбашли) і Раду представників урядових і громадських установ та місцевих самоврядувань при ньому.

Німецьке командування спершу зробило ставку на місцевих німців-колоністів. 7 травня в колонії Бютень пройшла конференція колоністів, на якій 400 делегатів представляли колонії всього Півдня України. Роботою конференції керував міністр землеробства і колоній Німеччини генерал фон Ліндеквіст. На конференції розглядалося питання про утворення Чорноморської області, більшість населення в якій складала б німці. Німецьке командування намітило навіть кандидатуру генерал-губернатора – великого землевласника Дніпровського повіту барона В.Фальц-Фейна, але той відмовився.

10 травня відновив свою роботу Курултай. Серед його делегатів набула поширення думка про поповнення складу кримськотатарського парламенту представниками інших національностей Криму і перетворення його в «крайовий парламент». У друкованому органі Курултаю газеті «Крим», яка виходила російською мовою, у першому ж номері було заявлено: «В даний момент Крим повинен прагнути створення незалежної держави, йти до створення незалежної Кримської Республіки... усіх, кому дорога доля Криму, хто любить цей край і вважає його своєю батьківщиною, ми запрошуємо приєднатися...»

На турецькому кораблі в Крим повернувся Сейдамет. У Стамбулі він мав переговори з воєнним лідером Османської імперії Енвер-пашою. У Криму Сейдамет два дні провів у німецькому штабі, звідки його доставили прямо на засідання Курултаю. 16 травня Сейдамет виступив перед делегатами Курултаю. У своїй промові він всіляко розхвалював «великого генія німецького народу» імператора Вільгельма, стверджуючи при цьому, що незалежність Криму не суперечить інтересам Німеччини. Курултай висунув кандидатуру Сейдамета на посаду прем'єр-міністра уряду Криму.

Проте Сейдамету не вдалося сформувати кабінет, оскільки його кандидатура не влаштувала кадетів (на переговорах з Курултаєм кадети погодилися на кандидатуру Аблаєва). Губернське земське зібрання, в якому переважали есери, вважало, що уряд Криму не може бути підконтрольним Курултаю – парламенту національної меншості.

Німецьке командування зупинилося на кандидатурі генерал-лейтенанта Сулеймана Сулькевича (1865–1920), литовського татарина, який у 1917 р. був командиром 1-го Мусульманського корпусу (до його складу входили і кримськотатарські частини). 5 червня він приступив до формування кабінету, в який увійшли: князь Сергій Горчаков (товариш прем'єр-міністра, виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ), граф Володимир Татищев (міністр фінансів, промисловості, торгівлі і праці), Джавар Ефенді Сейдамет (міністр закордонних справ), генерал-майор Лев Фріман (міністр шляхів сполучення, громадських робіт, пошти і телеграфу), представники німців-колоністів – Томас Рапп (міністр землеробства, крайового майна і постачання) і Володимир Налбандов (крайовий контролер і секретар, управляючий міністерством освіти і сповідань). Сулькевич поєднував посаду прем'єра з посадами міністра внутрішніх, військових і морських справ.

25 червня затверджено Декларацію Крайового уряду, яка стала свого роду конституційним актом. Уряд заявив про «суворий нейтралітет», збереження російського законодавства, необхідність виборів у місцеве самоврядування, а от вибори до Кримського парламенту (установчих зборів чи сейму) відкладалися на невизначений час. Було введено громадянство Криму, закріплене постановою 11 вересня.

Уряд Сулькевича, створений на багатонаціональній основі, діяв у контакті з кримськотатарською Директорією. А от відносини з гетьманською Україною були далеко не простими. П.Скоропадський вимагав приєднання півострова до України. Протягом літа 1918 р. йшли «війни»: прикордонна (українські війська зайняли Перекоп і частину Арабатської стрілки; на Перекопі дійшло до перестрілок прикордонників), митна, поштово-телеграфна. На переговорах делегацій Криму й України у жовтні 1918 р. українська сторона пропонувала Криму широку автономію, кримська – наполягала на федерації. Єдиним вагомим результатом стало припинення митної війни і повернення Перекопу.

Що стосується Німеччини, то вона утрималася від офіційного визнання створеного за її ж ініціативою уряду.

Жорсткий стиль правління Сулькевича викликав незадоволення різних політичних сил – від меншовиків і есерів до кадетів (більшовики на той час діяли в глибокому підпіллі). На початку вересня виникла урядова криза – у відставку подали Татіщев, Горчаков, Налбандов і Рапп. Уряд почав заповнюватися креатурами Сулькевича (Мільковський, Ахматович, Нікіфоров, Соковнін, Барт), у тому числі й литовськими татарами. Кримських татар у ньому став представляти Кипчакський (крайовий контролер).

З початком революції в Німеччині доля уряду С.Сулькевича була вирішена. 14 листопада Таврійська губернська земська управа, в якій переважали кадети, одержала повідомлення від німецького командування про усунення Сулькевича (він виїхав до Азербайджану, де став начальником Генштабу) та надання земцям права на створення нового Крайового уряду. Наступного дня цей уряд було сформовано.

Ключові пости в новому уряді належали кадетам: прем'єр-міністр та міністр землеробства – С.С.Крим (Соломон Самійлович Нейман, караїм, феоодійський фабрикант і землевласник, колишній член Державної ради, депутат II і IV Державних дум від Таврійської губернії), міністр внутрішніх справ – М.М.Богданов, юстиції – В.Д.Набоков, зовнішніх відносин – М.М.Вінавер. Безпартійні: міністр торгівлі та промисловості – О.Стевен, фінансів – О.Барт; меншовик П.Бобровський – міністр праці, крайовий контролер та крайовий секретар, есер В.Ніконов – міністр народної освіти та віросповідань. Обов'язки військового міністра виконував Мільковський, що входив раніше до кабінету Сулькевича (з лютого 1919 р – М.Бутчик).

Один з кадетських лідерів М.М.Вінавер пізніше писав, що цей уряд керувався у своїх діях виключно принципами «російської державності у внутрішній політиці та вірності союзникам у зовнішній політиці».

29 листопада 1918 р. уряд С.С.Крима прийняв постанову про вибори гласних міських дум. Вони відбувалися за списками партій, громадських організацій і груп громадян. На виборах в Сімферопольську міську думу 26 січня 1919 р. було висунуто 12 списків, обрано 78 гласних: РСДРП(м) і Бунд отримали 12 місць, блок есерів, Трудової народно-соціалістичної партії, «Єдності», Дашнакцютун і ССРП – 11, Поалей-Ціон – 3, «група татарських

виборців» – 17, кадети – 21, сіоністи – 4, «Товариство домовласників і торгівельно-промислового союзу» – 3, «група безпартійних виборців» – 3, список «загального зібрання кримчаків-євреїв» – 3, «група безпартійних татар» – 1 місце.

Земські діячі були незадоволені законом про вибори земських повітових гласних, прийнятим Крайовим урядом, який підвищував віковий ценз до 21 року, а ценз проживання – до 1 року.

Взаємовідносини Міллі Фірки та уряду С.С.Крима, до якого не увійшов жоден кримський татарин, з самого початку були дуже напруженими. Уряд спробував опертися на консервативні кола татарського населення і скликав мусульманський з'їзд без участі Міллі Фірки. Однак партія зірвала цей з'їзд. На виборах у національний парламент (Меджліс-і-Мебусан) перемогла Міллі Фірка (отримала 35 місць з 45). Відкриття Меджлісу було заплановано на 1 березня 1919 р. Проте 23 лютого Крайовий уряд звинуватив Бюро кримськотатарського парламенту у зв'язках з Туреччиною з метою відділення Криму від Росії та утворення незалежного ханства. У помешканнях лідерів кримськотатарського руху, в приміщеннях, які займала Директорія і редакції газет були проведені обшуки, вилучена документація. Був заарештований голова парламенту Сеїд Джеліль Хаттатов. Ці дії, які до того ж відбувалися у річницю траура за Челебієвим, викликали хвилю протестів кримських татар. Меджліс розпочав свою роботу із запізненням.

У 1919 р. Міллі Фірка прийняла нову редакцію програми, яка суттєво відрізнялася від попередньої. У програмі висувалося завдання створення Кримської держави як справжньої народної республіки. Партія оголосила себе парламентською, що проводить свою лінію виключно мирними методами, через депутатів парламенту. Партія вимагала повної автономії мусульман Криму «в усіх справах, пов'язаних з їхнім внутрішнім життям та релігійними поглядами».

Ще в жовтні 1918 р. у Ялті було створено «Кримський центр у справах Добровольчої армії», яким керував генерал-лейтенант барон де Бодє. З 19 листопада, коли невеликий загін добровольців висадився в Севастополі, де Бодє став представником Добровольчої армії в Криму. 20 листопада Денікін запевнив С.Крима, що Добровольча армія виділить необхідні сили, щоб зайняти Ялту та Керч. 28 листо-

пада в Ялті висадився корніловський полк. З цього часу де Бодє – командуючий військами Добровольчої армії в Криму. За його наказом до складу Добровольчої армії входили всі сформовані в Криму караульні команди та загони прикордонної сторожі.

23 листопада з Константинополя надійшло повідомлення про вихід до Севастополя ескадри союзників. Її поспішили зустрічати аж три делегації: уряд у повному складі, представники Добровольчої армії та депутати губернських земських зборів на чолі з головою управи князем В.Оболенським. Севастополь перетворився на військово-морську базу Антанти, але її військові судна також постійно знаходилися на рейдах Керчі, Феодосії, Євпаторії, Ялти. Всі придатні до використання судна російського Чорноморського флоту, які союзники застали в Севастополі (лінкор «Воля», міноносці, транспорт), в середині грудня 1918 р., незважаючи на протести денікінців, було виведено в Константинополь. Французьке командування почувало себе безроздільним господарем у Севастополі – встановлювало свої правила в місті, ввело комендантську годину тощо.

У грудні 1918 р. денікінські війська в Криму було переформовано в Кримсько-Азовський корпус, у січні 1919 р. – в Кримсько-Азовську добровольчу армію. На початку лютого її частини розташовувалися таким чином: в Криму перебувала Кримська дивізія, Перекоп прикривав Перекопський загін, на північ від Мелітополя оборонявся Мелітопольський загін генерала Тілло. Гарнізони добровольців знаходилися в Бердянську і Маріуполі. 3-тя піхотна дивізія, що входила до складу армії, перебувала в Донбасі.

Кримський уряд, як писав в аналітичному огляді в січні 1919 р. агент денікінської спецслужби «Азбука», був свого роду буфером між місцевим населенням та Добровольчою армією. 1 лютого уряд навіть прийняв рішення про мобілізацію призовників 1896–1898 років народження для поповнення Добровольчої армії.

Проте за право управляти Північною Таврією між Кримським урядом та Добровольчою армією спалахнув доволі гострий конфлікт. На початку лютого 1919 р. Крайовий уряд прийняв рішення про поширення своєї влади на три північні повіти Таврійської губернії. Однак за наказом генерала Тілло в Мелітополі було заарештовано міського

голову, голову земської управи і голову міської думи. Врешті-решт, уряд скасував свої рішення про поширення влади на північні повіти.

У той же час, під впливом поразок денікінців, Кримським урядом виношувалася ідея створення батальйонів власної армії з місцевих греків, татар (невелика група кримських татар служила в Кримському кінному полку під командуванням литовського татарина полковника Туган-Мірзи-Барановського), німців-колоністів. 27 березня уряд прийняв рішення про створення Єгерської бригади німців-колоністів.

10-го квітня Крайовий уряд оголосив про своє рішення залишити Крим. Військовий комендант Севастополя французький полковник Труссон затримав уряд на деякий час і змусив його здати у розпорядження французького командування всі наявні кошти.

Повернення більшовиків у 1919 р. 10-го квітня війська Червоної армії зайняли Сімферополь. На їх сторону перейшла Єгерська бригада німців-колоністів. Білогвардійці відступили до Севастополя та Керчі. Наприкінці квітня було евакуйовано Севастополь. Денікінцям при допомозі союзницької ескадри вдалося утримати плацдарм на Керченському півострові.

На кораблях французької ескадри сталися виступи солдатів і матросів, які не бажали воювати. Вони змусили своє командування вивести їх із Севастополя.

На кінець квітня 1919 р. більша частина Криму, крім Керченського півострова, де укріпились денікінці, була зайнята Червоною армією.

29 квітня 1919 р. в Сімферополі відкрилася Кримська обласна партійна конференція більшовиків, на якій було прийняте рішення про утворення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. На півострові створили надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети (ВРК). Свій надзвичайний характер більшовицька влада зберегла усі 75 днів існування Кримської РСР. Ради депутатів у повному обсязі так і не були відновлені.

Спочатку склад ВРК був багатопартійним, однак комуністи шляхом розпуску і переобрань комітетів та інших заходів витиснули конкурентів і зайняли в ревкомах домінуюче положення, зробивши їх слухняним знаряддям своєї політики.

Більшовики почали впроваджувати на півострові ті ж самі методи управління, які використовувалися в інших регіонах. Свою діяльність ревкоми розпочали з того, що розігнали створений Крайовим урядом адміністративний апарат, провели націоналізацію банків, кредитних установ, залізничного та водного транспорту, флоту, маєтків, монастирських господарств, великих підприємств найважливіших галузей промисловості і курортних організацій. У селах націоналізували господарства заможних селян.

Для фінансового забезпечення свого уряду більшовики використали давно відомий метод контрибуцій з «ворожих класів». Загальну суму обкладання було визначено спочатку в 10 млн. руб., але потім її значно збільшили. Крім того, буржуазія повинна була сплачувати надзвичайний податок, вводилася «речова повинність». Імущі верстви зараховувалися до тилового ополчення і, незалежно від віку і стану здоров'я, відправлялися «допомагати фронту». Майно емігрантів підлягало конфіскації. Реквізиції прийняли повсюдний характер, у села відправилися продзагони.

Заходи влади по насильницькому відбиранню у населення продовольчих товарів і примусова посівна кампанія на селі призвели до зростання обурення в суспільстві. Спахували стихійні виступи протесту. За цих умов Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка була створена 14 квітня 1919 р., повинна була «забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому».

Ставлення уряду Кримської РСР до політичних опонентів було більш стриманим у порівнянні з подіями 1918 р. Тому Кримська надзвичайна комісія видала суворий наказ про заборону самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій та ін. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникнули жорстоких репресій, і навіть брали участь у ревкомах, профспілках тощо. Але на пресу і пропаганду більшовики наклали жорсткі обмеження. Газети, які таврувалися як «буржуазні» («Крымский Вестник» та ін.), негайно закрили.

Більшовики спробували перетягнути кримських татар на свій бік. В Тимчасовий робітничо-селянський уряд, очолюваний братом В.Леніна Д.Ульяновим, було введено п'ять кримських татар-комуністів: С.Меметов (нарком іноземних справ), І.Арабський (нарком юстиції), С.Ідрісов

(нарком землеробства), І.Фірдевс (нарком по національним справам), А.Боданінський (керуючий справами). Для роботи серед татар в Крим було направлено близько 45 татарських і турецьких комуністів, включаючи видного турецького комуніста Мустафу Субхі. При Кримському обкомі РКП(б) створено мусульманське бюро. В містах і повітах розгорнули діяльність комісаріати з мусульманських справ. На татарській мові видаються комуністичні газети і пропагандистська література. Створювалися мусульманські частини Червоної армії – дві турецько-татарські сотні і мусульманська рота.

Кримські татари брали участь в діяльності ревкомів, рад. Кримсько-татарська мова, поряд з російською, стала офіційною. Була фактично легалізована Міллі Фірка, яка заявила про визнання радянської влади.

12 червня в Криму висадився білогвардійський десант генерала Слацова. 24 червня радянські частини були змушені покинути Сімферополь, а через дві доби в Криму не залишилося жодного загону червоних. Уряд республіки евакуювався до Нікополя, а потім у Київ. Кримська РСР припинила своє існування.

В цілому другий досвід більшовицького правління на відміну від Республіки Тавриди відрізнявся більшим прагматизмом, умінням здобувати уроки з минулого.

Крим під владою білогвардійців. Захопивши Крим, денікінці відразу відновили Таврійську губернію, яку включили до складу Новоросійської області (головнокомандуючим військами цієї області, що охоплювала весь Південь України, був призначений генерал-лейтенант Шіллінг). Новий режим, за оцінкою самого А.І.Денікіна, носив характер «національної диктатури». Звідси ворожість до всякого роду сепаратизму, в якому запідозрювалися українці та кримські татари.

Майже відразу репресії обрушилися на кримськотатарський рух. Коли в газеті «Міллет» з'явилася замітка, у якій заявлялося: «Ми стараємося завоювати наші національні права і здійснити наші національні бажання...», вже наступного дня за наказом Шіллінга її було закрито.

За наказом Шіллінга була заборонена і татарська Директорія. 23 серпня будинок Директорії оточили війська, розпочалися обшуки, а потім і арешти.

Влада зробивши ставку на традиціоналістів, відновила дореволюційне Таврійське духовне магометанське правління на чолі з Селяметом Мірзою Кипчакським, який отримав статус виконуючого обов'язки Таврійського муфтія і Вакуфну комісію. Але ці органи не мали популярності серед татарського населення. Духовні кадії (судді) майже одногосно відмовилися допомагати Кипчакському і відмовилися від посад. Пізніше Денікін визнав помилкою відновлення Духовного правління.

За клопотанням Вакуфної комісії було відновлено видання газети «Міллет», яка перетворилась на рупор традиціоналістів, щоправда її тираж тепер був всього 350 екземплярів, газета втратила колишній авторитет. Не користувалися популярністю й інші друковані органи цієї частини кримськотатарської еліти, яка зайняла угодовську політику по відношенню до денікінщини.

Комуністи розуміли важливість роботи серед кримських татар. В січні 1920 р. при підпільному Кримському обкомі РКП(б) створюється Мусульманське бюро (Татарська секція). У квітні відбулися переговори ЦК Міллі Фірки, яка діяла в підпіллі, з представниками комуністів і меншовиків про координацію дій.

Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. білогвардійці потерпіли кілька великих поразок і розчленовані на дві частини, відступили на Північний Кавказ, у Крим і в район Одеси. 4 квітня генерал Денікін передав посаду Головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії генерал-лейтенанту баронові П.Врангелю. Той провів реорганізацію залишків військ у Криму, звівши їх у три корпуси (Добровольчий, Кримський і Донський, Зведену кавалерійську дивізію і Зведену Кубанську козачу бригаду. 11 травня 1920 р. Збройні сили Півдня Росії були перейменовані в Руську армію. До початку червня вона нараховувала 25 тис. багнетів і шабель, а у вересні – близько 30–35 тис. У жовтні чисельність бойового складу скоротилася до 25–27 тис. чоловік.

Режим барона Врангеля єдиний з білих режимів, який намагався забезпечити собі широку соціальну базу за допомогою економічних і політичних реформ. Його уряд, очолюваний Кривошеїним, 10 серпня де факто був визнаний Францією. Той почав аграрну реформу і реформу місцевого самоврядування. Але Врангель, сповідуючи ідеї Ве-

ликої Росії і православ'я, широко поширені в Криму, був противником якої-небудь національної автономії на півострові.

На скликаному за наказом влади татарському з'їзді 16 травня виступив Врангель. З його промови слідувало, що татарам необхідно всіляко підтримувати армію, виконувати військову і кінську повинності, а уряд піде назустріч «задоволенню культурно-освітніх і деяких економічних потреб татарського населення».

Серйозні побоювання властей викликало похвалення діяльності панісламістів (пантюркістів), у зв'язку з початком у Туреччині національного руху під проводом Кемаль-паші.

До кінця серпня комісія при уряді підготувала законопроект про кримських татар, але його доопрацювання затягнулося до жовтня і до розгляду в уряді так і не дійшло.

Тим часом чимало кримських татар, переховуючись від мобілізацій, йшло у ліси і гори, поповнюючи загони «червоно-зелених». У вересні між Судаком і Алуштою з татар був організований 5-й татарський полк партизанської Повстанської армії.

При Врангелі було створено Управління по формуванню військових частин з німців-колоністів. Проте доволі жорстке проведення мобілізації викликало обурення серед колоністів.

Врангель виступав за співробітництво з українськими колами. При його штабі була навіть введена посада генерала для доручень у справах України (генерал-лейтенант Кирей, потім генерал-майор Прісовський). У вересні Севастополь з інформаційною метою відвідала делегація від армії Омеляновича-Павленко. У Крим прибула і делегація безпартійних федералістів – Українського національного конгресу, на чолі з С.Моркотуном. Приймаючи цю делегацію, Врангель заявив про можливість федерації і земельної реформи. А 8 листопада він навіть видав наказ №194, який урівняв українську мову з російською.

Однак, часу йому було відпущено небагато. Червона армія 12 листопада 1920 р. прорвала оборону на Перекопі і увірвалася в Крим. Вже 13 листопада 2-а Кінна армія під командуванням Ф.К.Миронова зайняла Сімферополь. Більш як 145 тис. чоловік на 126 суднах було вивезено з Криму до Туреччини, більше половини з них були військово-службовцями.

Червоний терор наприкінці 1920 р. Ще у травні 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон звернувся до уряду РРФСР з пропозицією про переговори та амністію білогвардійцям. Нарком закордонних справ РРФСР Чичерін вважав, що потрібно «йти на амністію Врангелю... можна відповісти згодою, не гаючи ні хвилини». З цим погодився і В. Ленін, однак, з цього плану нічого не вийшло.

11 листопада командуючий Південним фронтом М. Фрунзе звернувся по радіо до врангелівських офіцерів з пропозицією амністії тим, хто складе зброю. Позиція Леніна на цей час була більш жорстокою. Коли він дізнався про вчинок Фрунзе, то вже 12 листопада телеграфував: «Дуже здивований непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля: коли ж супротивник не прийме цих умов, то, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно».

Незважаючи на те, що за море вирушило багато людей, у Криму, водночас, залишилася значна кількість солдат і офіцерів, які не побажали або не змогли залишити півострів. За різними підрахунками їх залишилося кілька десятків тисяч.

13 листопада червоні війська увійшли до Сімферополя, 14-го – до Феодосії, 15-го – до Севастополя, 16-го – до Керчі.

16 листопада 1920 р. офіційно стали вважати днем завершення громадянської війни. Але війна продовжувалася – із беззбройними людьми. Виступаючи у Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 р., В. Ленін заявив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо».

Наказ про початок операції з очищення Криму від «контрреволюціонерів» віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський шифрованою на ім'я начальника Особливого відділу Південного фронту В. Манцева.

21 листопада було утворено «Кримську ударну групу» на чолі із заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю. Євдокимовим. За результатами діяльності групи її керівника було представлено до нагороди. Виконуючий обов'язки на-

чальника Особливого відділу ВЧК С. Дукельський вказував: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд».

14 листопада 1920 р. РВР Південного фронту ухвалила постанову, згідно з якою утворювався Кримський ревком у складі: голови – члена РВР Південного фронту Бела Куна, членів: Лідє, Гавена, Меметова, Ідрісова, Давидова-Вульфсона. Кримревкому були надані необмежені повноваження. Незабаром Кримревком поповнила більшовичка Розалія Землячка (Залкінд).

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану, який супроводжувався жорстоким терором. 17 листопада Кримревком ухвалив наказ №4, в якому зазначалося, що всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також «всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'являється, будуть розглядатися як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу». Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку у солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів їх усіх вбили: в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах під Сімферополем, топили у морі. Прізвища Б. Куна та Р. Землячки у ті часи в Криму стали синонімами терору.

У документі, підписаному Р. Землячкою на початку грудня 1920 р., зазначалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які служили у військах Врангеля. Більша частина врангелівців і буржуазії була розстріляна. Так, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах. Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів – завдяки їхньому зв'язку з дрібною буржуазією – за тих або інших за-

арештованих. Облком вказав на неприпустимість масових клопотань та запропонував партійним бюро в жодному разі не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі з остаточного викорінення контрреволюції».

Не всі в Криму підтримали цю спрямованість на масовий терор. Так, Кун і Землячка надсилали реляції до ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб забрати з Криму всіх «м'якотілих» – Ю.Гавена, С.Бабахана, І.Фірдевса, першого редактора газети «Червоний Крим», колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них надіслати з Москви «перевірених» товаришів. У керівництві Криму виник конфлікт, який закінчився відозвою Куна та Землячки навесні 1921 р.

* * *

Таким чином, наприкінці 1917 – 1920 рр. на території Кримського півострова як у калейдоскопі промайнув цілий ряд місцевих урядів. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. та наприкінці 1920 р. Кримм прокотилися хвилі небаченого до того по жорстокості терору. Крим двічі проголошувався соціалістичною республікою. Спроби кримсько-татарської еліти зайняти панівне становище на півострові закінчилися поразкою. Єдиний уряд, який реально намагався домогтися незалежності Криму, очолював литовський татарин.

ЗИМОВІ ПОХОДИ АРМІЇ УНР

• **Воєнно-стратегічне становище наприкінці 1919 р.** • **Перший зимовий похід.** • **Воєнно-стратегічне становище наприкінці 1920 – в жовтні 1921 р.** • **Другий зимовий похід**

Воєнно-стратегічне становище наприкінці 1919 р. У серпні 1919 р. об'єднані українські військові сили в складі Дієвої армії УНР та Української Галицької армії перейшли в наступ у напрямку зайнятих більшовиками Києва та Одеси. У цей же час на сході та півдні України активні дії розгорнула Добровольча армія генерала Денікіна. Похід українських армій на Київ мав лише короточасний успіх. 31 серпня 1919 р. у Київ водночас вступили українські частини та Добровольча армія. Щоб уникнути збройного конфлікту, командир 3-го корпусу УГА генерал А.Кравс вивів українські війська з Києва. «Так славно почався і так безславно скінчився похід об'єднаної Української Армії на Київ», – писав прем'єр УНР І.Мазепа.

Багато дослідників вважає, що Київська катастрофа виявила глибину ідеологічних розходжень між керівниками УНР і ЗУНР: «Тоді як Директорія й уряд УНР не допускали думки про спілку з Денікіним, провід ЗУНР ставив за головну мету боротьбу з Польщею і тому схилився до союзу з російськими білогвардійцями, в надії на допомогу Антанти проти Польщі».

Варто зазначити, що у «Робітничій газеті» (друкований орган ЦК УСДРП) 27 серпня 1919 р. робилося таке припущення щодо можливих взаємин з білим рухом: «зціпивши зуби» Денікін все ж визнає УНР і почне переговори, адже більшовики для Денікіна ворог більш небезпечний, сильний і організований. У подібному дусі своїм командуванням були орієнтовані і українські військові («не вдаватись до ворожих акцій проти денікінців»). С.Петлюра і його штаб не мали стратегічного бачення Київської операції. С.Петлюра, виїжджаючи на святковий парад на ст.Пост-Волинський, повернув до Кам'янця і не віддав жодних розпоряджень щодо захисту Києва.

Денікін у своїх спогадах писав: «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральні – тоді вони повинні негайно скласти зброю й розійтися по своїх домівках, або – приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконують цих умов, то їх належить вважати за таких же ворогів, як і більшовиків. Разом з тим, я вказував на необхідність приязного відношення до галичан, щоб відтягти їх з підлеглості Петлюрі. А якщо цього не буде досягнуто, то вважати і їх за ворожу сторону».

Боротьба з українством була головною складовою політики білих в Україні. У Києві, на другий день після своєї появи, «добровольці» поздирали українські вивіски, далі було закрито майже всі українські установи. Назву «Україна» заборонено, її замінили на «Південь Росії», «Малоросія». Було заборонено викладання української мови, хоча факультативно дозволили вивчення «малоросійської» мови. Ненависть до всього українського йшла поруч з антисемітизмом: шлях армії Денікіна був позначений антиєврейськими погромами (особливо «відзначилися» козаки Терської бригади). Один із учасників подій, який добровольцем вступив до армії білих, щоб боротися з більшовиками, пізніше згадував: «Нас із захопленням зустрічали в кожному селі і з прокльонами провозжали». У одній із офіційних газет УНР великими літерами було набрано: «Не хочеш Українську Республіку – Денікін дасть свою “режь публику”».

4 вересня УГА зупинилася на лінії Козятин – Бердичів. У цей час через стик галичан і денікінців пробивалась на північ Південна група радянських військ під командуванням Й.Якіра. Бої з нею тривали 11–20 вересня. Під ударами радянських частин 17 вересня галичани залишили Житомир, а корпус УСС – Новоград-Волинський.

24 вересня Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії. 7 жовтня денікінці перейшли в наступ і зайняли Бершадь, Івангород та Севастьянівку. Щоб допомогти наддніпрянцям, галичани взяли на себе частину їхнього фронту. 12 жовтня вздовж залізниці на Монастирище у наступ перейшов 3-й корпус УГА, але вже наступного дня противник почав контратакувати. На 20 жовтня було призначено загальний наступ українських армій. Спершу були певні успіхи. Але згодом наддніпрянці втратили Тульчин, Вапнярку і Томашпіль.

У цей час почалися сильні холоди, спалахнула епідемія тифу. Українські війська несли великі втрати убитими, пораненими, хворими. Епідемія у підрозділах УГА призвела до значних втрат – з ладу було виведено до 90% її особового складу. На початок листопада УГА втратила 10–11 тис. осіб (22%).

У цих умовах Начальна команда УГА на чолі з генералом М.Тарнавським пішла на примирення з денікінцями. 1 листопада делегація УГА на чолі з отаманом Лисняком зустрілась з уповноваженим Добрармії, командиром групи генералом Слащовим. Генерал повідомив, що згідно з наказом генерала Шиллінга, розмова про перемир'я може йти лише з УГА, оскільки вона екстериторіальна і прибула на Правобережжя під тиском воєнних обставин. А наддніпрянці – громадяни колишньої царської імперії, а тому мають відповідати згідно її законів.

Вранці 6 листопада 1919 р. на станції Зятьківці, у вагоні генерала Слащова відбулася зустріч обох делегацій, під час якої було підписано договір про перехід УГА в повне розпорядження Головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії, через командуючого військами Новоросійської області.

Цей договір викликав велике незадоволення С.Петлюри та Є.Петрушевича. Диктатор розцінив дії М.Тарнавського та А.Шаманека як державну зраду, звільнив їх з посади і віддав під військовий трибунал. Останній засідав 11–13 листопада і, детально розглянувши справу, виніс виправдовувальний вирок. На місце звільнених осіб Диктатор зробив нові призначення: Начальним вождем став генерал-четар О.Микитка, а начштабу – генерал-четар Г.Ціріц.

9 листопада на нараді з представниками Добрармії в Тиврові Г.Ціріц від імені уряду зробив заяву про те, що уряд не визнає договору, тому що М.Тарнавський не був наділений відповідними повноваженнями. У той же час Начальна команда УГА тепер має право від імені цілої соборної української армії вести переговори з представниками Добрармії, але домовленості можуть мати лише військовий характер. В ході наради було встановлено 48-годинне перемир'я.

Такий перебіг подій ледве не призвів до відновлення воєнних дій. Денікінці почали займати відповідні території згідно домовленостей, а українські війська не допускали цього через анулювання угоди. В хо-

ді перемир'я добровольчі частини увійшли в Жмеринку та Липовець. Останній було розділено демаркаційною лінією на дві частини.

11 листопада спільна українська місія прибула до Одеси, але генерал Шиллінг категорично відмовився прийняти посланця Наддніпрянської армії і заявив, що може вести переговори лише з представниками УГА. За таких умов Начальна команда звернулася до Диктатора з пропозицією укласти сепаратний договір. 15 листопада Є.Петрушевич дав згоду на нову угоду з Денікіним.

17 листопада укладено новий договір, який, зокрема, передбачав: 1) перехід УГА на бік російської Добрармії; 2) УГА зберігає свою організацію, мову, статuti, майно. Корпус Є.Коновальця не вважається галицькою частиною; 3) російське командування допоможе УГА в поповненні її рядів вихідцями з Галичини; 5) питання про майбутнє Галичини залишається відкритим; 6) УГА не воюватиме з армією УНР тощо.

18 листопада всій УГА повідомили про цю подію і припинення бойових дій проти добровольців. Наступного дня договір було ратифіковано. Всі військові-галичани, що перебували в Кам'янці-Подільському, слідом за Диктатором ще 16 листопада залишили місто, і вирушили до Вінниці.

Денікінські війська продовжили наступ і незабаром зайняли Проскурів, Ярмолинці і Дунаївці.

Відповідно до постанови Директорії УНР від 15 листопада 1919 р., Верховне керування справами Республіки покладалося на голову Директорії Головного отамана С.Петлюру, який мав право затверджувати всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів.

17 листопада члени урядових установ, штаби і військо залишили Кам'янець-Подільський. Більшість частин Дієвої армії УНР зосередилася в районі Старокостянтинів–Шепетівка–Чуднів.

Після невдалої наради з представниками політичних партій і представниками війська в Старокостянтиніві 26 листопада С.Петлюра і уряд виїхали до Любара. Залишки української армії на початку грудня розташувалися у трикутнику Любар–Шепетівка–Миропіль. А по боках цього трикутника були: зі сходу – Червона армія, із заходу – польські війська, з півдня – Добрармія Денікіна. У цей час отамани Волох, Божко і Данченко піднімають заколот. Вони вимагають від Головного Ота-

мана зречення від влади. С.Петлюра 3 грудня спішно виїжджає до Нової Чорторії. Заколотники не переслідували, оскільки були «зайняті» захопленням державної скарбниці. Тим часом підійшла дивізія Юрка Тютюнника і отамани швиденько втекли до Чуднова.

Перший зимовий похід. 4 грудня у Новій Чорторії відбулася нарада військового командування. На нараді Є.Коновалець заявив про демобілізацію Січових Стрільців. Начальник штабу української армії полковник Мишківський запропонував вирушити в похід, оскільки армія не зможе втриматися в зайнятому районі. Ю.Тютюнник доповів, що хоче пробитися до Дніпра і там вести боротьбу до весни, доки обставини дозволять повести її в ширшому масштабі. С.Петлюра запропонував М.Омеляновичу-Павленкові обійняти командування армією; той не дав відповіді, бажаючи порадитись зі своїми підлеглими.

Вранці 6 грудня С.Петлюра, зробивши належні розпорядження, негайно виїхав до Варшави, щоб провести там потрібну роботу щодо порозуміння з Польщею. Перед від'їздом він запропонував перебрати командування Дієвою армією М.Омеляновичу-Павленкові, оскільки командувач Василь Тютюнник був хворий і перебував у шпиталі. Заступником командувача було призначено Юрка Тютюнника.

6 грудня на військовій нараді під головуванням прем'єр-міністра І.Мазепи, Ю.Тютюнником було внесено пропозицію щодо призначення політичних референтів при кожній дивізії та при штабі армії, у компетенцію яких віднести: інформування населення, політичну розвідку, дипломатичні відносини і організацію повстання.

У Новій Чорторії було остаточно вирішено здійснити рейд по тилах Денікіна, який згодом дістав назву «Зимовий похід». В поході брало участь близько 10 тис. осіб. Бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель і 14 гармат. 75% загальної кількості складали штаби, немуштрові частини, обози і транспорти хворих.

Перед виступом у похід армію було поділено на чотири збірні групи: Запорізьку, Київську, Волинську та 3-тю Стрільцьку дивізію.

7 грудня 1919 р. о 12 годині ночі було здійснено прорив через лінію фронту в районі розташування частин Галицької армії в смузі Козятин–Вінниця–Хмільник.

Українська армія швидким маршем вирушила на південний схід. 26 грудня 3-тя стрілецька дивізія була знищена білими, з її решток було сформовано 3-й кінний полк. Наприкінці 1919 р. Київська група Тютюнника, пройшовши через місто Жашків, прямувала на Звенигородку; Волинська група Загородського рушила на Тальне; Запорозька, на чолі з Омеляновичем-Павленком, зосередилась на Уманщині.

Розпочаті переговори у Вінниці між делегацією Уряду УНР і Начальною Командою УГА не призвели до об'єднання армій. Сталося зовсім небажане – УГА перейшла на бік більшовиків. Відповідну угоду 31 грудня 1919 р. підписав щойно створений ревком Червоної Української Галицької армії (ЧУГА).

Під час звільнення від денікінців містечка Тального Волинській групі велику допомогу надали селяни Білашок і Майданецького. Одночасно з подіями у Тальному 1 січня 1920 р. запорожці звільнили Умань.

Після звільнення Умані у місті розпочалася активна просвітня, видавнича і агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів газети – до 20 тис. примірників, було видруковано декілька відозв, підписаних Ю.Тютюнником (загальний тираж близько 200 тис.).

В Умані армія була знову реорганізована із партизанської у три регулярні дивізії: Запорозьку, Київську і Волинську. Станом на 1 січня вони розташувалися по лінії Гайсин–Умань–Тальне–Торговиця–Звенигородка.

21 січня 1920 р. відбулася нарада командуючих дивізіями, на котрій було вирішено припинити боротьбу проти білих і розпочати боротьбу проти Червоної армії. У цей час червоні частини, що стояли на Звенигородщині, одержали наказ здійснити наступ на південь для ліквідації загонів Тютюнника.

Дієва армія УНР розділилася. Південній групі (Запорозьці, 3 дивізії і штаб армії) довелося мати бій з Добрармією. Північна група (Волинська та Київська дивізії) зразу ж розпочала боротьбу проти частин Червоної армії. Проти Північної групи було кинуте 60-ту дивізію Червоної армії та кінноту. Але знищити групу Тютюнника їм не вдалося.

Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2–7 лютого і наступ в бік Переяслава і Києва занепокоїв більшовиків. А після заняття Черкас далеко по Лівобережжю поширилися чутки, що «українське військо

уже до Дніпра дійшло». 11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і Волинської дивізій з'єдналася зі штабом армії УНР біля Медведівки. Командиром Запорозької дивізії призначили отамана Гулого-Гуленка. 17 лютого звільнено Золотоношу. Але армія змушена була повернутися на правий берег Дніпра. Після переправи військо отаборилося в Холодному Яру. В Мотронинському монастирі відправили молебень за щасливий похід і панахиду по загиблих козаках.

З Холодного Яру Дієва армія розпочинає рух у західному напрямку, одночасно різними дивізіями. Було визволено Гайсин, Умань, Ольвіопіль, залізничний вузол Христинівку. 25 березня біля Тального відбувся запеклий бій Київської дивізії з червоноармійцями. Наступного дня, отримавши підкріплення, вони витіснили тютюнниківців.

7 квітня отаман Заболотний звільнив Ананьїв. На допомогу йому Тютюнник послав 400 бійців при двох гарматах. Тоді ж на бік тютюнниківців перейшов 3-й кавалерійський полк 3-ї Червоної Галицької бригади (650 шабель). Після важких боїв козаки Київської дивізії взяли Вапнярку і Тульчин. У Тульчині потрапили у полон штаби 41-ї, 45-ї та 46-ї дивізій Червоної армії.

16 квітня 1920 року у Вознесенську війська Дієвої армії УНР захопили 28 гармат, 32 тис. гарматних набоїв, 48 кулеметів і 5 тис. рушниць та 2 млн. набоїв, чимало спорядження.

У квітні 1920 р. між представниками польського та українського урядів було укладено блок угод: загальну, торговельно-економічну та військову конвенції. 25 квітня 1920 р. три польських армії вступили на територію України. Разом з ними наступали дві дивізії військ УНР на чолі з Удовиченком і Безручком.

Виконуючи наказ Головного Отамана, армія УНР Зимового походу 5 травня 1920 р. була передислокована у напрямку Ямполь для прориву і негайного з'єднання з військами УНР. Вислані кінні відділи зустрілися з частинами полковника Удовиченка. Учасники Зимового походу 6 травня з'єдналися з іншими українськими частинами, які у союзі з польською армією наступали на Київ.

Бойовий склад Дієвої армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 р. налічував 2100 багнетів і 580 шабель. Українська армія Зимового походу складалась із Запорізької дивізії отамана Гулого-Гулен-

ка, Волинської дивізії отамана Никоніва, Київської дивізії отамана Ю.Тютюнника, Галицької кінної бригади отамана Шепаровича, Окремого кінного полку полковника Чижевського, кінної сотні Штабу Армії. Загальна чисельність армії складала 4319 осіб при 81-ому кулеметі та 12 гарматах.

Воєнно-стратегічне становище наприкінці 1920 – в жовтні 1921 р. 6 травня 1920 р. польська армія і війська УНР вступили в Київ, 9 травня вони форсували Дніпро, але на цьому наступ припинився. 26 травня радянські війська на Південно-Західному фронті перейшли в контрнаступ, який переріс у наступ на Львів. У цей час війська Західного фронту вступили на територію Польщі. 13 серпня розпочалася Варшавська битва, під час якої було нанесено поразку військам Червоної армії. Наприкінці вересня польські та українські війська вийшли на лінію Пінськ–Рівне–Старокостянтинів–Проскурів–Ямпіль (на Дністрі). Подальше просування військ призупинилося у зв'язку з початком переговорів. 12 жовтня між польською і більшовицькою делегаціями було підписано угоди про перемир'я і про попередні умови миру.

Один з параграфів договору про попередні мирні умови зобов'язував обидві сторони не підтримувати ворожих організацій. У жовтні 1920 р. армія УНР і загони російських білогвардійців (т.зв. 3-тя Руська армія) вели бої на Поділлі: взяли Жмеринку, Бар і Вінницю. Проте згодом наступив перелом. 14 листопада уряд УНР залишив Кам'янець-Подільський та остаточно виїхав до Польщі. 21 листопада залишки армії УНР відступили за р.Збруч.

Ситуацію, у якій опинились уряд і армія УНР після переходу в листопаді 1920 р. на територію Польщі, С.Петлюра оцінював лише «як ліквідацію однієї з мілітарних спроб боротьби з окупантською владою України». С.Петлюра заборонив розпускати будь-які військові відділи, які мали бути зосереджені «на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну».

Українське керівництво домоглося від польського уряду збереження української армії. Інструкція Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р. трактувала армію УНР як дружню та союзню, зобов'язувала адміністрацію забезпечити належні умови перебування

інтернованих у таборах: Олександрів Куявський, Вадовице, Петраков, Щипйорн, Ланьцут, Ченстохова, Стшалково. Всього в таборах на 20 січня 1921 р. нараховувалося 17464 старшин і козаків Української армії. На кінець 1921 р. чисельність інтернованих сягала близько 30 тис. У м.Ченстохові перебували урядовці і старшини Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР. Уряд УНР і Головний Отаман з військовою та цивільною канцелярією розмістилися у Тарнові в готелі «Брістоль». Всього українська політична еміграція нараховувала понад 100 тис. осіб.

У Польщі велася робота по зміцненню армії. Так, наприкінці січня 1921 р. була створена Вища Військова Рада (ВВР) армії УНР. Головою ВВР С.Петлюра затвердив генерал-поручника М.Юнаківа.

Велика увага приділялася підтримці партизансько-повстанського руху в Україні. З таборів інтернованих із спеціальними завданнями у різні губернії України відряджалися старшини армії УНР. На початку грудня 1920 р. було створено Відділ повстанських організацій на чолі з підполковником генштабу В.Зеєгоршем у складі 5 осіб. Але вже в січні 1921 р. на засіданні Ради Народних Міністрів було вирішено сформувати спеціальний орган – Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ). ППШ мав підлягати безпосередньо Головному Отаману. Він мав вирішувати всі питання, пов'язані зі збройною протидією більшовицькій владі та підготовкою майбутнього загального збройного повстання для повалення радянської влади в Україні. Очолив ППШ досвідчений фахівець партизанської боротьби, генерал-хорунжий Ю.Тютюнник. 16 лютого 1921 р. його було обрано членом ВВР.

Структурно ППШ складався з відділів: оперативного (керівник – полковник Ю.Отмарштайн), організаційного (полковник Л.Ступницький), розвідувального (полковник О.Кузьминський), адміністративно-політичного (полковник Добротворський).

Польська сторона взяла на себе зобов'язання створити умови для переїзду і розміщення ППШ у Львові, дозволила використовувати інтернованих українських старшин і козаків як посланців в Україну, а також звільнити з таборів 2 тисячі українських вояків та забезпечити їх необхідною амуніцією для походу на Україну і підняття широкомасштабного антибільшовицького повстання.

Згідно умов Ризького договору уряд між Польщею і Радянською Росією УНР і всі його організації втратили свій офіційний статус і право легального існування на території Польщі. Поляки офіційно відмежувалися від відкритої підтримки українських повстанців.

А тим часом керівництво ППШ у тісному контакті з польським Генштабом розробляло детальні плани всеукраїнського повстання. Для допомоги ППШ 12 березня 1921 р. у Львові при штабі 6-ї польської армії було створено український розвідувальний відділ під назвою «Евіденція-II». Відділ мав контрольні-перепускні пункти в Тернополі, Кременці, Дубно, Копиченцях, Рівному і Сарнах. Кожний пункт обслуговував призначену йому повстанську групу в Україні, розробляв маршрути для розвідників і зв'язківців. Наприкінці червня 1921 р. «Евіденція-II» була реорганізована в інформаційний відділ ППШ.

Політика більшовиків в Україні породжувала масовий спротив. Спалахували стихійні повстання. Повстанці відбивали обози з награваним майном і реквізованим хлібом, влаштовували залізничні катастрофи, чинили напади на комісарів і більшовицьких активістів. Необхідно було сформуванню на території України координаційно-керівні органи повстансько-підпільної боротьби. За участю емісарів ППШ у Києві в березні 1921 р. створюється Центральний Український Повстанський Комітет. Виникають губернські, повітові, міські і сільські повстанками.

ППШ підтримував зв'язки з антирадянською російською організацією «Російський політичний комітет», очолюваною відомим діячем партії есерів Б.Савінковим. На його основі була створена організація «Народний Союз захисту батьківщини і свободи», яку Б.Савінков намагався перетворити у всеросійський координаційний антирадянський центр. Але погляди Б.Савінкова щодо долі української державності стали на перешкоді справжній координації дій з цією організацією.

За попереднім планом початок повстання передбачався на 20 травня 1921 року. Але план не був реалізований. На черговій нараді ППШ і польського командування, що відбулася 17 червня у Варшаві, обговорювався новий план повстання. Однак про це стало відомо радянській розвідці, агентура якої проникла в ППШ. Уряд УСРР засипав польську сторону нотами протесту, звинувачуючи її в порушенні

умов Ризького договору. А Головне Політичне Управління (ГПУ) арештувало і знищило майже увесь склад Центрповстанкому, ліквідувало багато повстанських груп і загонів.

У серпні 1921 р. в Каліші С.Петлюра провів військову нараду за участю командирів дивізій, на якій вирішили перенести повстання на пізніший час. За рішенням Головного Отамана фаза підготовки до походу мала завершитися до 1 вересня 1921 р. Ю.Тютюнник погрожував прийняти власне рішення про початок антирадянського повстання в Україні у разі подальших затримок виконання зобов'язань, взятих на себе польською стороною.

Найвище піднесення повстансько-партизанського руху в Україні припало на липень 1921 р. За даними ППШ, у цей час діяло 42 великих загони: Заболотного (район дій Ольвіополь–Балта), Струка (Коростень–Житомир–Козятин), Брови (Новомосковськ–Павлоград), Мордалевича (Радомишльський повіт), Хмари (Черкащина), Удовиченка (Полтавщина), «Надбузька Повстанська дивізія» (Гайсинський і Уманський повіти) та ін. Деякі з них нараховували від 2 до 6 тис. багнетів і шабель. У чекістських донесеннях значилось: «загальна кількість бандитів у 1921 р. досягла 40 тисяч чоловік». А чисельність повстанських організацій була ще більшою. Так, за підрахунками чекістів, повстанські організації Поділля влітку – на початку осені 1921 р. нараховували близько 50 тис. осіб, у яких було 400 кулеметів і 6 гармат.

Закінчення військових дій на фронтах дозволило більшовикам кинути на придушення повстанців значні сили. За даними розвідки ППШ, у серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, окрема прикордонна дивізія Київського військового округу, технічні частини, авіапідрозділи, 23 бронепотяги тощо. Свої збройні формування мали органи внутрішніх справ і держбезпеки. У безпосередній близькості до польського кордону налічувалося 126 тис. багнетів і 22 тис. шабель. Прикордонна охорона складала 15 тис. багнетів і 1 тис. шабель.

На початку осені більшість повстанських формувань було розгромлено. Чекісти разом з частинами Червоної армії у 1921 р. ліквідували: отаманів – 444, рядових – 29612. Було захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвери та 169 бомб. Шалений репре-

сивний тиск призвів до відчутного ослаблення повстанських сил. За деякими (заниженими) даними, загальна чисельність повстанських формувань на жовтень 1921 р. становила всього 830 шабель і 440 багнетів. Час для загального повстання було згаяно.

На нараді ППШ з представниками польського Генштабу 24–25 вересня у Львові польська сторона доводила, що рейд в Україну є бажаним, але не конечним. Пропонувалося перенести його осередок від польсько-радянського кордону в район Одеси–Ольвіополя і на Полтавщину. Після заяви полковника О.Данильчука від імені Головного Отамана, що український Штаб хоче здійснити рейд в Україну за будь-яку ціну, було погоджено дату виступу – 10 жовтня 1921 року.

Для підвищення боєздатності і забезпечення належного розгортання у майбутньому, наказом Головної Команди Військ УНР від 10 жовтня 1921 р. започатковується реорганізація армії. Всі озброєні сухопутні сили УНР за характером своєї служби поділялися на польові, запасові і місцеві. Польові війська склалися з 6 дивізій, кожна дивізія – з 3-х стрілецьких і 1 гарматної бригад, 1 кінного полку і 1 технічного куріня. Передбачені чіткі штати, щоб при мобілізації всі ланки збільшувалися втриє, тобто армія могла розгорнутися в 18 дивізій.

7 жовтня 1921 р. під тиском уряду РСФСР було підписано протокол між Польщею і Росією, відповідно з яким польська сторона зобов'язувалася роззброїти українські частини та вислати за межі Польщі С.Пєтлюру, а також Б.Савінкова та білоруського генерала С.Булак-Балаховича, які мали одночасно здійснити російсько-білоруський рейд.

Завдяки прихильному ставленню офіцерів польського Генштабу, які попередили Тютюнника, вдалося обминути польські війська, послані на роззброєння українських військ. Долаючи перепони, повстанці зосереджувалися поблизу кордону в районі Рівного.

Другий зимовий похід. Офіційно Ю.Тютюнник став командуючим Повстанською армією 23 жовтня 1921 р., про що свідчить організаційний наказ. Начальником штабу армії був призначений полковник Отмарштайн. Всі командуючі групами та повстанські райони в Україні переходили з безпосередньої підлеглості Головному Отаманові в розпорядження Ю.Тютюнника.

Незважаючи на те, що польська сторона не надала необхідної кількості обіцяних коней, озброєння та спорядження (в умовах ранньої зими лише половина козаків була відповідно взута та одягнена), похід все-таки розпочався. Згідно плану виступило три групи: Волинська – головна, під безпосереднім командуванням Ю.Тютюнника, Подільська – під командуванням підполковника М.Палія; Бессарабська – генерала А.Гулого-Гуленка, яка була ще в стадії формування. Загалом вони нараховували до 1500 осіб.

Радянське керівництво на зміцнення місцевих гарнізонів кинуло війська 9-ї Кримської кавалерійської та 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій.

Першою виступила в похід Подільська група, яка 25 жовтня перетнула кордон в районі Гусятина. Два загони цієї групи вирушили в південному напрямку – на Лянцкорунь і Кам'янець-Подільський. Основне ядро групи рушило на схід. 1 листопада у бою було поранено командира групи підполковника Палія (під охороною його відправили до польського кордону). 17 листопада група під командуванням підполковника Чорного сягнула сіл Гута Катюжанська та Вахівка на північ від Києва, але змушена була повернутися на захід і 6 грудня перейшла польський кордон.

Бессарабській групі доручалося відвернути увагу ворога від головного угруповання Ю.Тютюнника. Але, перейшовши 19 листопада з околиць Бендер трьома загонами на радянську територію, вона зіткнулася з переважаючими силами ворога і після кількоденних виснажливих боїв, зазнавши чималих втрат, змушена була відійти на територію Румунії.

Повстанський загін генерала В.Нельговського, що перейшов в Україну ще в ніч з 19 на 20 вересня, мав завдання налагодити зв'язок між Волинською групою і повстанськими загонами. Діючи у складних умовах ворожого переслідування, що скеровувалося діючим в загоні агентом, загін втратив зв'язок зі штабом і не зміг виконати завдання. З боями і великими втратами він відступив за кордон.

Самостійно діяв загін Гопанчука, який мав зв'язатися з поодинокими повстанськими загонами і підіймати місцеве населення. Загін пройшов через Славути, Полонне і Брусилів та 24 листопада досягнув села Гуровщина в 25 км на захід від Києва.

Головна Волинська група під командуванням Ю.Тютюнника перейшла кордон в ніч на 4 листопада. 7 листопада група здобула Коростень. Однак втримати місто не вдалося. Під тиском переважаючих сил ворога група відступила на північ – на Дідковичі, з подальшим маневром на південь в район Радомишля, а потім на північний схід на Київщину. Набагато сильніший ворог скрізь чекав на всіх маршрутах і у всіх важливих пунктах. Втративши надію з'єднатися з Подільською групою і не відшукавши загону Нельговського, Ю.Тютюнник вирішив повернути назад до кордону.

17 листопада під селом Малі Мінки в районі містечка Базар група опинилася в оточенні. В запеклому бою, що став останнім боєм Повстанської армії, понад 400 вояків загинуло, понад 500 потрапили в полон. Лише штабній групі з частиною поранених, загальною кількістю до 100 осіб вдалося відірватися від переслідування і 20 листопада перейти кордон.

22 листопада «Надзвичайна комісія» у складі 5 чол. (помічник командуючого Київським військовим округом Гаркавий, голова губчека Лівшиц, заступник начальника особливого відділу КВО Іванов, начальник оперативного відділу ВЧК Фріновський, начальник кавалерійської дивізії Котовський), яка засідала у містечку Базар, констатувала, що в полон потрапило 537 повстанців. Перед комісією постало 442 чол., решта померла від ран, або перебували у важкому стані. Комісія вирішила: розстріляти 359 чоловік, «як злісних і активних бандитів», осіб вищого командного складу (41 чол.) відправити для додаткового допиту слідчими установами, колишніх червоноармійців (42 чол.) відправити до особливого відділу КВО для перевірки. Наказ про розстріл підписали командувач військами округу Якір, член Реввійськради округу Затонський, начальник штабу округу Паука.

Відтак похід закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Намір підняти загальноукраїнське збройне повстання закінчився невдачею. У донесенні ППШ від 20 грудня 1921 р. відзначалось, що поразка сталася через слабку підготовку до походу, погане його матеріальне забезпечення, наявність у підрозділах більшовицьких агентів, відсутність організованої систематичної розвідки та належного керування бойовими діями. В офіційних документах і спогадах учасників

походу окрім цих причин відзначається зволікання з початком походу, наявність в Україні значних більшовицьких сил, які репресивними ліквідаційними заходами підірвали сили повстанського руху, а також непослідовність і роздвоєність політики Польщі.

З документів Всеукраїнської надзвичайної комісії та інших джерел відомо про певну контрольованість ППШ радянською агентурою, дезінформування штабу. Починаючи з підготовки і до свого трагічного завершення Другий Зимовий похід постійно перебував під контролем і руйнівним впливом органів ВУЧК. Більшовики обрали тактику заманювання похідних груп в пастку та нанесення нищівного удару.

Безпосередні учасники рейду вказують ще на одну причину поразки – надмірну амбітність, честолюбство і самовпевненість Ю.Тютюнника, які спричинили серйозні тактичні помилки.

Поразка походу негативно вплинула на український рух. Починає занепадати повстанська боротьба. Керівництво УНР ще надіється на успіх у майбутньому. 2–4 грудня була проведена військова нарада. Своє бачення проблеми Петлюра викладає у листі до прем'єр-міністра «Про чергові завдання боротьби проти окупаційної влади на Україні».

* * *

За оцінками військових істориків перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду національно-визвольних змагань в Україні у 1917–1921 рр. Під час цього походу українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з більш численними ворогами. Була досягнута головна мета – збережена армія УНР. За весь рейд по запіллю ворога пройдено 2,5 тис. кілометрів, проведено більше 50-ти успішних боїв.

У той же час, Другий Зимовий похід, що мав за мету скоординувати повстанські дії і призвести до повалення радянського режиму на Україні, закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Підняти загальноукраїнське збройне повстання не вдалося.

СЕЛЯНСТВО І ВЛАДА В РОКИ НЕПу

• **Причини запровадження НЕПу.** • **Суперечності перших років НЕПу.** • **Голод в УСРР у 20-ті роки.** • **Курс на колективізацію.**

Причини запровадження НЕПу. Політика «воєнного комунізму», яка проводилася більшовицьким керівництвом у 1919–1920 р. з її продрозкладкою, насаджуванням комун і радгоспів, ліквідацією вільної торгівлі, викликала у селянства, яке складало більшість тогочасного населення Наддніпрянської України, гостре невдоволення, що вилилося в затяжний повстанський рух.

Прийнятий на Україні 24 березня 1920 р. «Закон про землю» обмежував куркульське землеволодіння і передбачав конфіскацію зайвого сільськогосподарського інвентарю і тяглової сили в заможних хазяїв. Навесні 1920 р. влада починає реалізовувати цей закон. До кінця 1920 р. заможні селяни втратили більше півмільйона десятин землі.

Активну роль у перетворенні в життя земельної політики радянської влади грали комітети бідноти. У Росії, де в умовах загострення соціального протистояння і продовольчого кризи з червня 1918 р. почали організовуватися комбідни, цей досвід фактично не прижився – на початку 1919 р. після перевиборів сільських рад вони були скасовані.

IV конференція КП(б)У (17–23 березня 1920 р.) поставила задачу політично організувати сільську бідноту і малопотужних середняків у класові організації для захисту їхніх інтересів, а також для проведення ряду законів про наділення землею безземельних і малоземельних селян і про хлібну розверстку. Відповідно до рішень конференції законом ВУЦВК від 9 травня 1920 р. створені комітети незаможних селян, у задачі яких входило: «а) якнайшвидше запровадити в життя закон про наділення землею й інвентарем безземельних і слабо забезпечених землею селян; б) впровадження закону про хлібну розверстку; в) допомога радянській владі в боротьбі за її зміцнення на селі (боротьба з бандитизмом, неграмотністю, з куркульським засиллям)».

У тих селах, де були сильні організації КНС, процес конфіскації надлишків землі в куркулів набув інтенсивного характеру. І Всеукраїнсь-

кий з'їзд комнезамів (1920 р.) виступив за повну ліквідацію куркульських господарств і передачу їхньої землі, інвентарю і тяглової сили в розпорядження працюючого селянства.

Наприкінці 1920 р. регулярна громадянська війна поступово перетворилася на боротьбу комуністичного режиму проти селянського загалу. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. у повстанських формуваннях нараховувалося, за офіційними даними, понад 100 тис. осіб. Тільки в лютому 1921 р. в Україні було зафіксовано 118 селянських повстань.

У грудні 1920 р. В. Ленін підписав проект постанови Ради праці і оборони про надзвичайні заходи по ліквідації «бандитизму» в Україні. В документі зазначалось, що очищення України від повстанців і забезпечення тим самим сталого радянського ладу є питанням життя і смерті для «Радянської України». 5 грудня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало боротьбу з «бандитизмом» основною роботою надзвичайних органів влади.

Зрештою, для боротьби з міцніючим українським повстанством за ініціативою Ф.Дзержинського наприкінці 1920 р. були створені спеціальні надзвичайні органи – воєнні наради. Уповноваженому Реввійськради Федерації М.Фрунзе доручили організувати Постійну раду з відповідними структурами на місцях. До її складу увійшли члени Раднаркому УСРР, секретар ЦК КП(б)У, представники військового командування, ВУЧК, деяких інших органів влади.

8 грудня 1920 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У затвердили «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка фактично підтверджувала пункти інструкції від 20 квітня, зміцнюючи саме репресивно-каральну модель стосунків нової влади з українським селянством.

Для боротьби з «політичним бандитизмом» влада сформувала 730 незаможницьких загонів, які налічували близько 50 тис. бійців. Інструкція надавала право надзвичайним трійкам протягом 24-х годин знищувати на місці «злісних ворогів радянської влади».

28 грудня спільною постановою Раднаркому УСРР і командуючого збройними силами України і Криму М.Фрунзе територія республіки ділилася на спеціальні губернські і повітові дільниці для мобілізації зусиль регіональних органів влади у боротьбі з повстанцями. При начальниках губернських дільниць утворювалися воєнні (або постійні)

наради, до складу яких разом з представниками військового командування входили голови губвиконкомів, губчека, губпродкомів, губвійськкомісари.

З 24 січня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом почала працювати безпосередньо при М.Фрунзе. Вже через п'ять днів вийшла постанова РНК УСРР «Про заходи боротьби з бандитизмом», адресована губернським воєннарадам. Серед інших ефективних заходів по «заспокоєнню» населення передбачалось «підсобників і приховувачів бандитів, а також усіх тих, хто постачає їм зброю, продовольство, тачанки і коней, карати нарівні з активними учасниками банд».

Поштовхом до запровадження нової економічної політики (НЕПу) найчастіше вважають повстання матросів і робітників Кронштадту, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під лозунгами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури.

З метою стабілізації соціально-економічної і політичної ситуації в українському селі, створення умов для господарського росту V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 р. прийняв «Закон про закріплення землі» на 9-річний термін за тими трудовими господарствами, що її обробляють. На місцях комнезами активно впроваджували в життя рішення партійних і державних органів по земельному питанню.

Суперечності перших років НЕПу. Голод в УСРР. НЕП передбачав систему заходів, спрямованих на використання «в інтересах будівництва соціалізму» товарного виробництва, ринкових відносин, економічних методів господарювання. Частина з них були безпосередньо стосувалася селянства:

- Заміна продрозверстки продовольчим податком. Селяни отримали право вільно використовувати товарні лишки продукції у господарському обігу, здавати землю в оренду, використовувати вільно найману працю. Держава допомагала кредитами, технікою, насінням, добривами. Все це стимулювало селян до збільшення виробництва продукції.

- Відмова від натуралізації господарських відносин і запровадження вільної торгівлі (державної, кооперативної, приватної). Це сприяло піднесенню виробництва, зміцненню економічної змички між містом і

селом. У 20-ті роки головним організатором і регулятором оптової і оптово-роздрібною торгівлі стали товарні біржі.

Проте ці заходи втілювались в життя не завжди послідовно і повно, оскільки значні сили в партії і тодішньому суспільстві були невдоволені непом, вбачаючи в ньому «повернення до капіталізму». Так, ще 27 лютого 1921 р. на пленумі ЦК КП(б)У, який проходив за участю секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів, було прийнято резолюцію такого змісту: вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у разі здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні.

Відмова від політики «воєнного комунізму» і перехід до непу, оголошені в березні 1921 р., не відразу змінили стосунки між режимом і українським селянством. Через посуху і неврожаї селяни були неспроможні сплачувати фіксований продродаток, розмір якого у дійсності не набагато відрізнявся від розміру продрозкладки минулого року (168 млн. пудів хліба на 1921 р. замість 170 млн. у 1920 р.). До того ж вилучення продродатку нерідко здійснювалося «воєннокомуністичними» методами. Там, де урожай визрів, хліб здебільшого брали примусово і не в певних розмірах, обумовлених новим законом про продродаток, а всі «лишки».

Продрозкладка, а потім продродаток стали каменем спотикання між селянством і більшовицькою владою. Селяни, і не лише «куркулі», не бажали миритися з безцеремонним втручанням держави в їх господарську діяльність, що вело до фактичної руйнації їх господарств, позбавлення політичної та економічної незалежності. У відповідь на «воєннокомуністичне» свавілля більшовиків супроти них спалахнула справжня селянська війна, пік якої припав саме на 1921 р., причому в Україні запровадження непу не змогло відразу нейтралізувати незадоволення селян. Ліквідація селянських заколотів отримала офіційну назву «боротьби з бандитизмом».

V-й Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1921 р.) оголосив широку амністію учасникам повстанського руху. Від кримінальної відповідальності звільнялися ті повстанці, які з'являлися з покаєнням і зобов'язувалися не приймати в подальшому участі у виступах проти

радянської влади. Було пом'якшено покарання в'язням, раніш засудженим за «бандитизм». Внаслідок амністії на ласку властям здалося близько 10–12 тисяч учасників повстанського руху. У травні 1921 р., після закінчення строку дії амністії, губчека та особливі відділи отримали наказ голови ВУЧК В.Манцева «напружити усі сили для винищення бандитів, які не бажають рахуватися з волею Радянської влади». Щодо повстанців, які добровільно здавалися в полон після 15 травня, дозволялося застосувати заходи відповідно до місцевих умов.

Постановою РНК УСРР від 19 травня 1921 р. надзвичайним трійкам по боротьбі з бандитизмом надавалося право розстрілу на місці. З часу створення трійок у травні 1921 р. і до кінця року на Запоріжжі було розстріляно 1076 осіб, в тому числі п'ятеро отаманів, 611 «активних бандитів», 53 «співучасники і приховувачі», 129 «злісних приховувачів зброї», 298 «злісних контрреволюціонерів й агітаторів».

Органи ВУЧК вели боротьбу з політичною збройною опозицією, виконуючи директиви ЦК КП(б)У і Постійної наради при РНК УСРР. 15 червня 1921 р. ЦК дав розпорядження створювати повітові наради по боротьбі з «бандитизмом», в яких значну роль повинні були відігравати представники ЧК. 25 червня політбюро ЦК КП(б)У закликав структури воєннарад і чекістські органи до тіснішої співпраці між собою. Російська Центральна комісія по боротьбі з бандитизмом, до складу якої входили представники й українських надзвичайних органів, влітку 1921 р. затвердила низку заходів для остаточної ліквідації повстанців України, мотивуючи свої рішення «особливим значенням України для всієї Федерації». В подальшому на своїх засіданнях політбюро ЦК КП(б)У регулярно розглядало хід і підсумки боротьби із збройною опозицією.

1 червня 1921 р. ВУЦВК затвердив положення про губернські і повітові воєннаради, яке передбачало об'єднання і керівництво роботою військових і громадянських органів більшовицької влади задля цілеспрямованої боротьби із збройною опозицією, розробку і проведення «ударних кампаній», усунення причин, які «живлять і підтримують бандитизм», встановлення твердого «революційного порядку». Народам надавалося право оголошувати облоговий чи військовий стан в окремих районах, віддавати під суд неполяльних до режиму громадян тощо.

Задля координації дій усіх державних воєнізованих підрозділів у серпні при воєннарадах створили військові ради.

Основні бої більшовицьких військ влітку 1921 р. відбулися з армією Н.Махна, яка після поразки під Покровською (Катеринославщина), перемістилась на Правобережжя. Після чергової відчутної поразки в серії боїв 20–23 серпня на Миколаївщині, отаман з невеличкою групою прибічників перейшов на територію Румунії.

За офіційними даними, в 1921 р. в Україні було ліквідовано 444 отамани, а загальна чисельність повстанських загонів скоротилась на 29642 осіб. За даними ВУЧК, на вересень 1921 р. в республіці налічувалося 64 загони, в яких продовжували боротьбу 3277 повстанців.

Інформаційні документи надзвичайних органів досить точно висвітлюють політичний та економічний стан України на початку 1922 р. «У неймовірно тяжких умовах існування, – говорилось в одному з бюлетенів ВУЧК, – зустрічає новий рік населення України. Класові протиріччя визначилися гостріше. Голод притупив усі почуття, які до недавня мали селяни».

Голод 1921–1923 рр. був наслідком політики правлячої партії, яка обкладала селян нереальними планами хлібозаготівель і добивалась їх виконання примусовими методами, незважаючи на неврожай, який охопив у 1921 р. степові райони. Катастрофічне становище склалось в Катеринославській, Донецькій, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях та на півдні Харківщини. Голод вдарив по губерніях, які до світової війни були одним з головних експортерів хліба у світі. Продовольчий стан Лівобережної України характеризувався як катастрофічний. В їжу деінде селяни вживали білу глину. В Гуляйпільському повіті приречені на голодну смерть їли котів і собак. Багато хто з голоду втрачав розум. Подекуди чисельність голодуючих становила 95% від загальної кількості населення району, а померлих – до 25%.

Деякі дослідники вважають, що у 1921–1923 рр. від голоду вимерло майже дві третини населення Запорізької губернії, і це, мовляв, було карою влади за підтримку місцевими селянами махновців.

Точних даних про кількість голодуючих немає. Якщо в Запорізькій губернії голодувало майже 100% населення, то в інших губерніях ці цифри були меншими. Дослідники вважають, що голодувало від 4 до

7 млн. чоловік. За підрахунками О.Мовчана в травні 1922 р. голодувало 5,6 млн. чоловік (25% населення УСРР). Поряд з голодом лютувала епідемія холери.

Голоду можна було уникнути, якби були перерозподілені ресурси Правобережжя та Лівобережжя на користь Півдня. В той же час, керівництво РКП(б) вимагало від партійно-державного апарату України не припиняти постачання промислових центрів Росії. В голодуючих районах хлібозаготівлі продовжувались. На 1922 р. для України було заплановано розмір продподатку до 95 млн. пудів хліба. На кінець жовтня вже було зібрано 80,6 млн. пудів. Жодна з голодуючих губерній не була звільнена від продподатку.

Керівництво республіки довгий час приховувало голод, відмовляючись від допомоги, яку пропонували міжнародні організації. Лише в грудні 1921 р. факт голоду було офіційно визнано (в доповіді Мануїльського «Голод та посівна кампанія» на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У). У другій половині 1922 р. було дозволено надавати допомогу організації «Американська адміністрація допомоги» (АРА). Але, більша частка допомоги йшла в Росію.

Під час голоду були зафіксовані випадки людожерства. Точних даних про кількість загиблих внаслідок голоду та епідемій, які його супроводжували, немає. Так, згідно розрахунків Наркомздоров'я УСРР до осені 1922 р. померло близько 47,5 тис. чол., в той же час населення республіки зменшилося, в т.ч. й за рахунок зменшення природного приросту, на 235 тис. осіб (тобто на 1%). Але на півночі УСРР населення навіть зросло, адже на територію України прибуло близько 435 тис. переселенців з голодуючих регіонів Росії. Внаслідок цього офіційна статистика «не побачила» скорочення населення в УСРР.

Дослідник О.Мовчан обраховує чисельність втрат у 1,5 млн. (сюди включаються ненароджені й померлі від епідемічних хвороб, які загострені голодом). Інші вчені вважають, що в 1921–1923 рр. постраждалими були від 4 до 10 млн., а померло близько 2 млн. українців.

Восени 1922 р. була ліквідована комісія допомоги голодуючим (Помгол), оскільки голод в Поволжі було ліквідовано. На Україні продовжували вмирати селяни. Вважається, що голод в УСРР було ліквідовано у 1923 р. Проте випадки голоду, хоч і в менших масштабах, в

окремих регіонах республіки були і в наступні роки. Так, у 1925 р. голод охопив Вінницьку і Могилів-Подільську округи на Поділлі.

Надзвичайні заходи, яких вживали продовольчо-каральні органи, вже не могли збільшити надходження податків і лише викликали страшенну лють у селянства. На початку 1922 р., на думку керівництва ВУЧК, український «бандитизм» за територіальною ознакою поділявся на дві зони: 1) «голодний бандитизм» розвинувся у Харківській, Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Кременчуцькій, Чернігівській губерніях, в окремих районах Полтавщини, Миколаївщини, Одещини; 2) формування, що мали явне політичне забарвлення, оперували в Київській, Волинській, Подільській, Кременчуцькій і Одеській губерніях.

Запеклу боротьбу проти влади продовжували загони отаманів Кучми, Слона (Харківщина), Ковальова, Петрененка, Фоміна (Донбас), Галайди, Левченка, Скрипченка (Полтавщина), Загороднього, Вовчури, Грізного (Кременчуцька губ.), Петраша, Голика, Свища, Іванова (Катеринославщина), Чаварди, Давидова, Хваткіна (Запоріжжя), Рака, Медведєва, Ющенко, Хижняка (Чернігівщина), Орлика, Струка, Чорного Ворона, Пекаря (Київська губ.), Богомолова, Тараса, Супруна (Волинь), Лиха, Орла-Гальчевського, Коваленка (Поділля), Сірка-Коршуна, Пастирняка-Волинця (Одеська губ.) та багатьох інших. Всього по Україні на початок 1922 р. органами ЧК було зареєстровано понад 60 збройних загонів загальною чисельністю понад тисячу бійців. Є підстави вважати, що повстанців діяло значно більше.

Для прискорення ліквідації повстанства надзвичайні органи вживали великий арсенал різноманітних військових і карально-репресивних методів впливу. Найбільш популярними були: запровадження військового стану, обшуки й облави, обмеження пересування громадян, широке використання заручництва, створення інституту так званих відповідачів, п'яти-, десяти- і стохатників, кругова порука, арешти та ув'язнення і, зрештою, розстріли.

Каральна політика радянської влади щодо українського селянства приносила певні результати. Документи ЧК-ГПУ відтворюють історію поступового згасання повстанського руху. Лише за першу половину 1922 р. надзвичайні органи провели 539 операцій, внаслідок яких було ліквідовано 40 повстанських загонів і 29 підпільних організацій та

заарештовано 895 осіб. Було вбито 53 і полонено 69 отаманів, і відповідно 830 і 2049 рядових учасників збройної опозиції, вилучено 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів.

Влітку 1922 р. знову посилюється селянській опір режимові. В документах ГПУ зазначається, що у червні «у зв'язку з підготовкою до збору врожаю і проведення продподаткової кампанії поступово почали проявляти свою політичну фізіономію багато банд, які до цього часу вважались дрібнокримінальними зграями».

На 1 липня 1922 р. в Україні та Криму органи ГПУ налічували понад 80 збройних загонів опозиції загальною чисельністю 1,5 тис. бійців, у тому числі на Волині – 17 угруповань, у Подільській губернії – 12, на Харківщині – 5, на Полтавщині – 7, у Кременчуцькій губернії – 8.

Доповіді ГПУ містили інформацію, що останні прояви «політичного бандитизму» відносяться до 1923 р., коли з Польщі перейшли формування прибічника отамана Гальчевського. За даними ГПУ, на 1 квітня 1923 р. в Україні діяло 26 окремих збройних загонів загальною чисельністю всього у 168 осіб. З 1 лютого до 1 травня 1923 р. повстанці за цей же час здійснили 165 збройних нападів на населені пункти, потяги, органи влади, промислові об'єкти.

ЦК КП(б)У в закритому листі до місцевих партійних осередків від 12 січня 1924 р. визнавав, що у грудні 1923 р. «виявилось посилення бандитизму в усіх губерніях і містах України, особливо у Полтавській, Чернігівській, Донецькій та Одеській губерніях».

Влітку 1924 р., у зв'язку з недородом, зростанням безробіття, звільненням окремих категорій в'язнів з тюрем і концтаборів знову спостерігалася певна активізація «політичного бандитизму». У другій половині року на Поділлі з-за кордону буквально увірвався загін отамана Хмари, якому від імені УНР було видано мандат командуючого правобережними повстанськими силами. А на Волині в цей час оперували відділи отаманів Тараса і Гордієнка.

На Полтавщині органи ГПУ зафіксували новий вид збройного опору владі – так званий «червоний» чи «радянський бандитизм». ЦК КП(б)У визнавав, що цей різновид повстанства «виник передусім на ґрунті тяжкого економічного стану тієї частини незаможного селянства, яка... до НЕПу брала активну участь у проведенні політики Радвлади і ком-

партії по розкуркуленню села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією та в іншій революційній роботі на селі. Тоді ця частина селянства знаходилась в порівняно кращих матеріальних умовах. Тепер же, коли взагалі все селянство, внаслідок розмикання «ножиць», переживає тяжкі часи, – ці бідняки опинились у найгірших умовах, ніж інші».

Іншою причиною у розвитку «радянського бандитизму» називалися зловживання окремих представників сільських і районних властей на місцях, коли часто, зводячи особисті рахунки, незаконно переслідували селянин-бідняків і стягували з них незаконні податки. Подібні незаконні дії самі селяни називали «радянським бандитизмом».

Популярним гаслом збройних формувань, які відносилися владою до «червоного бандитизму», було: «Геть неп і радбуржуї!». У загоні Матюхи на Полтавщині брали участь члени партії-комуністи. Весь загін складався з бідняків. Отаман намагався вести власну документацію, навіть виготовив печатку з надписом «Окружний військовий революційний комітет на Полтавщині».

У 1924 р. було зареєстровано 401 напад на промислові об'єкти й установи і 70 нападів на транспортні комунікації. 418 повстанців під час бойових дій загинули, 134 були поранені.

У середині 20-х рр. повстанський рух мав значно менший розмах, ніж на початку 20-х. Значна частина загонів різних отаманів характеризувалася в зведеннях як «кримінальні». Співробітники ГПУ визнавали, що рівень кримінального «бандитизму» не знижувався, хоча органи держбезпеки заарештовували по 500–600 осіб щомісяця.

Послаблення повстанського руху було пов'язане з економічною стабілізацією, що почала даватися взнаки приблизно з 1923 р., з подоланням жахливих наслідків голоду, зміцненням нового державного ладу. У 1923 р. держава запровадила єдиний сільськогосподарський натуральний податок. І хоча в 1924–1925 рр. селяни платили податки з 18 видів сільгосппродукції, водночас стався перехід до грошового оподаткування, більш зручного для селянського господарювання.

Влітку 1925 р. під час голоду на Поділлі знову активізувалися повстанські загани. У липні 1925 р. Подільський губком надіслав усім округовим комітетам партії таємного листа, в якому підкреслювалося, що діючі на території Могилівщини «банди» мають зв'язки серед міс-

цевого населення і підтримку, що проявляється у переховуванні повстанців, надання їм продовольства тощо.

Селянство поступово відмовлялося від політичного протистояння владі. У березні 1926 р. ГПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: «Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема».

Курс на колективізацію. Нова економічна політика дозволила селянам вибирати з-поміж різноманітних форм кооперації, стимулювала до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. У 1925 р. в Україні діяло понад 11300 сільгоспкооперативів, а протягом наступних років обсяг валової продукції сільського господарства республіки значно зріс і перевищив у 1927 р. рівень 1913 року.

До 1927 р. основою сільського господарства України залишалися індивідуальні селянські господарства. Держава спрямувала розвиток соціально-економічних процесів на селі через організацію кооперації, шляхом проведення цілеспрямованої податкової та кредитної політики, технічної допомоги тощо. Але з прийняттям компартією курсу на індустріалізацію країни поставало питання й про визначення подальшого напрямку розвитку сільського господарства. Держава дивилася на село як на невичерпне джерело ресурсів, які мали забезпечити успіх індустріалізації.

30 грудня 1926 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка стала певним імпульсом для розгортання колективізаторського руху. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початок жовтня 1928 р.

Ці процеси супроводжувалися свідомим тиском на заможні селянські господарства. «Куркулям» збільшили сільськогосподарський податок, припинили продавати їм техніку і, нарешті, позбавили їх виборчих прав.

У 1926 р. до Кримінального Кодексу УСРР внесли ст. 127, згідно з якою передбачалося позбавлення волі громадян через суд на строк до 3-х років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних, на думку властей, «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску їх на ринок».

У 1927 р. темпи зростання фінансових витрат не могли не позначитися на економічній кон'юнктурі. Розпочалася «криза непу». Резолюції XV з'їзду ВКП(б), який працював у грудні 1927 р., останній раз передбачали можливість розвитку усіх форм кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової. Зазначалося, що перехід до колективного господарювання повинен відбуватися «тільки за згодою на це з боку трудящих селян».

Але хлібозаготівельна криза взимку 1927–1928 рр., перекреслила ці рішення партійного з'їзду. Селяни не погодились на зниження цін на сільськогосподарську продукцію і відмовились продавати державі хліб. У відповідь власті наважились на насильну хлібозаготівлю. Для проведення заготівлі мобілізувалися партпрацівники. Виїхавши в січні 1928 р. до Сибіру, Й. Сталін запропонував таку програму дій: вимагати від «куркулів» негайної здачі всіх «надлишків» хліба за державними цінами, а у випадках відмови – вживати надзвичайні заходи і реквізувати ці «надлишки»; протягом найближчих трьох-чотирьох років здійснити часткову колективізацію сільського господарства.

Хоча офіційна статистика й повідомляла, що в 1926–1927 рр. середняки і бідняки мали у своєму розпорядженні 74 % товарного хліба, заможні селяни – 20 %, а радгоспи та колгоспи – всього 6 %, саме «куркуля» оголосили винним у хлібозаготівельній кризі.

На початку 1928 р. із вжиттям надзвичайних заходів фактично відновлюється продрозкладка, адміністративне свавілля, пряме насильство над селянами. Звичайно, це викликало незадоволення і протидію селянства. Мали місце підпали колгоспних будівель і складів, вбивства комуністів і держслужбовців, знищення їхніх хат і господарств. За офіційними даними, протягом першої половини 1928 р. подібних терактів по Україні було зареєстровано 117, а з жовтня 1928 р. по серпень 1929 р. – 848.

За допомогою жорстокого тиску в січні-лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Але селяни більше не довіряли ні компартії, ні радянській владі взагалі.

Фактично розпочалась нова війна між державою і українським селянством. Наприкінці 1927 р. протести селян набули рис стихійних виступів. А вже на початку 1928 р. дії селян набули певної масштабності

і цілеспрямованості. ГПУ заарештовувало десятки селян, які на сходах виступали проти самобкладання.

Охарактеризувавши на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) хлібозаготівельну кризу 1927–1928 рр. як «серйозний виступ капіталістичних елементів села проти радянської політики», Сталін настояв на подальшому «загостренні класової боротьби» і обґрунтував необхідність «належної відсічі антирадянським силам».

Було розроблено цілу систему методів такої «відсічі». Зокрема, передбачалося: позбавлення куркулів та їх сімей виборчих прав; виявлення всіх джерел прибутковості, що їх мають куркульські господарства, та оподаткування їх в експертному порядку; виявлення приховування земельних лишків у куркулів та передача таких до земельного фонду; позбавлення прав куркульських господарств на одержання ними сільськогосподарського кредиту; проведення самооподаткування перекласти на заможні кола населення; під час реалізації держпозик розповсюджувати, головним чином, серед заможної групи господарств.

«Наступ на куркуля» супроводжувався примусовим виселенням, розправою над жіночими страйками-волинками, закриттям млинів, антирелігійною пропагандою. Осіб, які виявляли незадоволення, притягували до карної відповідальності. У звітах ГПУ з'явився навіть спеціальний розділ «Сільська контрреволюція».

Селянство спочатку намагалось протидіяти тиску влади законними засобами, і лише коли зневірилось, стало на шлях відкритої конфронтації.

Безпорадність селян штовхала їх на пошуки інших форм опору. Вистачало щонайменшого приводу, аж до самозванства, щоб згуртувати і організувати незадоволених. Досить характерним є такий випадок. У жовтні 1928 р. Уманський окружний відділ ГПУ після 15-годинної перестрілки на одному з хуторів затримав людину, яка видавала себе за незаконно народженого сина імператора Миколи II – «царя Михайла». При обшуку в хаті знайшли списки осіб, які надавали «цареві» матеріальну підтримку, та виявили підземний склад зброї, медикаментів, продовольства. Заарештований виявився сектантом М.Жмурчком, який був схожий з Миколою II. Жмурчук обіцяв селянам підняти проти

рад повстання і сісти на престол. Селяни сотнями приходили подивитися на царя і віддати останні кошти на боротьбу з режимом. У цій справі ГПУ заарештувало понад 30 осіб.

Однією з форм протесту німецьких селян-колоністів проти політики влади був масовий еміграційний рух. Радянське керівництво, усвідомлюючи негативні економічні наслідки виїзду за кордон хазяйновитих німців, вживало заходів, спрямованих на обмеження еміграції. З кінця 1926 р. було заборонено діяльність організацій, які надавали допомогу бажаючим виїхати з країни. У 1928 р. влада перейшла до прямих репресій щодо ініціаторів виїзду.

У грудні 1928 р. за директивою ЦК СРСР, оргвідділ ВУЦВК надіслав окружним виконкомом розпорядження під назвою «Програма практики вивчення наступу на куркуля за час від XV партз'їзду». В ній пропонувалося детально проаналізувати практичну роботу місцевих органів влади щодо заможного селянства з таких питань: хлібозаготівля, селянська позика, самообкладання, посівна кампанія, землеустрій, економічні та політичні наслідки «наступу на куркуля».

А наслідки були очевидні. Нормальний природний процес зростання і зміцнення селянських господарств після 1927 р. припинився. У зимові місяці 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в більш гострих формах. Наступ влади на селянство тривав, відповідно зростав і опір.

У 1928 р. Секретний відділ ГПУ УСРР за належність до «сільської контрреволюції» репресував 492 особи. Того ж року було засуджено понад 30 тис. «куркулів», а їхнє майно повністю або частково конфісковане і розпродане. За першу половину 1929 р. були заарештовані ще 134 «сільські контрреволюціонери».

За даними ЦСУ УСРР, у 1927 р. так звані куркульські господарства становили 204,5 тис. одиниць (4 % всіх селянських господарств у республіці), а у 1929 р. – лише 73 тис. (1,44 %).

З літа 1929 р. було введено обов'язкові планові завдання хлібоздачі за розкладкою по кожному селу, а згодом – самообкладання на сільських сходах по кожному господарству.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних

ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ В УСРР. УКРАЇНІЗАЦІЯ

- **Українізація в УСРР.**
- **Українізація в інших регіонах СРСР.**
- **Проблема справедливого територіального розмежування з РСФРР.**
- **Утворення Молдавської АСРР.**
- **Розвиток національних меншин в УСРР.**

Українізація в УСРР. В той час, як в центральній частині СРСР під впливом непу посилювалася політична стабілізація, обстановка в національних окраїнах залишалася складною і напруженою. Тут вплив і влада партії більшовиків, що складалася переважно з росіян, були нетривкими. Україну, наприклад, Сталін називав тоді «слабкою ланкою» радянської влади. Необхідно було вживати термінових заходів. XII з'їзд РКП(б) в квітні 1923 р. проголосив так звану політику коренізації. Її метою було зміцнення контролю над національними окраїнами, не перекреслюючи принцип суверенітету, який на словах відстоювали більшовики. Перед місцевим апаратом ставилися вимоги поповнення своїх лав за рахунок місцевих кадрів, користування мовою місцевого населення в державних установах і закладах, сприяння видавництву журналів, книг, газет місцевими мовами, розвиткові національної культури.

Український різновид політики коренізації дістав назву – українізація. Подібно до НЕПу, це була вимушена, компромісна політика правлячої партії. Для збереження влади необхідно було надати партії й уряду більш національного характеру (хоча б на певний час). Крім того, більшовики змушені були рахуватися з процесом українського національного відродження, насамперед в галузі культури. Після поразки національне свідоміх силу відкритій збройній сутичці з більшовиками, боротьба за збереження і розвиток культури стала боротьбою за національну державність, за незалежність. Важливу роль відігравав і зовнішній фактор. Українізація покликана була продемонструвати українцям за Збручем і Дністром, що умови для задоволення національних прагнень створено лише в радянській Україні.

завдань і планів» узаконювала репресивні заходи щодо «куркульсько-спекулянтських елементів» у вигляді адміністративних штрафів, розпродажу майна, порушування кримінальних справ тощо. Надзвичайні заходи ставали дедалі жорстокішими і набували більшого розмаху. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено «скласти списки на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших заходів в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України». Того ж року, за повідомленням ГПУ УСРР, з 8139 заарештованих «куркулів» було заарештовано до концтаборів та вислано 11034 особи.

У зв'язку з труднощами, які виникли у ході проведення хлібозаготівельних кампаній, керівництво країни вирішило, що найприйнятнішим засобом розв'язання хлібної проблеми має стати масове створення колгоспів і радгоспів, через які держава могла б без перешкод забирати хліб у селян. У листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) затвердив курс на масову колективізацію сільського господарства. Настала доба «великого перелому» в житті українського села.

* * *

Таким чином, у період переходу країни до нової економічної політики селяни вели запеклу боротьбу з владою, захищаючи власні господарські інтереси. Репресії проти українського селянства у 1920-1922 рр. не змогли викоренити повстанський рух. Селянство не відразу відчуло переваги непу. Цьому заважали як стихійні лиха, так і намагання більшовиків закріпитися в українському селі і керувати ним на власний розсуд, що було однією з причин голоду 1921–1923 років. Опір селян грабівницькій політиці більшовиків дістав далеку від суті явища назву «політичний бандитизм».

Основні завдання і напрями українізації були визначені у декреті Раднаркому УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», декреті Всеукраїнського ЦВК і Раднаркому від 1 серпня того ж року «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» та інших документах.

Українізація розвивалася у гострій боротьбі, їй чинили опір як впливові московські партійні діячі (Зінов'єв, Ваганян, Ларін та ін.), які звинувачували український уряд у примусовій українізації росіян, так і обрусілі партійні верховоди з Харкова. Так, секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь в березні 1923 р. на шпальтах газети «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У, видавалася в Харкові російською мовою) висунув теорію «боротьби двох культур». Російську культуру він вважав «вищою культурою міста», а українську – «нижчою культурою села», і робив висновок, що українізувати партію і робітництво – це значить підтримувати нижчу культуру на шкоду вищій. Ідеї, висловлені Лебедем, були широко поширені серед партійно-державного керівництва України і знаходили підтримку в Москві. Проти українізації виступали тисячі зросійщених робітників, міських обивателів і партійно-державних чиновників.

Незважаючи на це, українізація досягла неабияких успіхів. Особливо активізувалась вона з 1925 р., коли на пост керівника КП(б)У прислали з Москви Лазаря Кагановича (єврей, родом з Київщини), який відзначався запопадливістю у втіленні офіційного курсу партії.

Політику українізації активно підтримували національно свідомі члени керівництва КП(б)У – Микола Скрипник, Олександр Шумський (один з колишніх лідерів боротьбистів). З еміграції повернувся М.Грушевський та інші культурні і політичні діячі, що включилися у процес національного відродження. До кадрів українізації приєдналися й сотні вихідців з Галичини, які прибули в Східну Україну, щиро повіривши в заяві більшовицького керівництва.

За короткий період сталися серйозні зміни в українізації самої КП(б)У і державного апарату. Від 1922 по 1933 р. частка українців у складі КП(б)У збільшилась з 23% до 60%, в той же час частка росіян зменшилась з 54% до 23%. Серед службовців державного апарату в 1923-1927 рр. частка українців зросла з 35% до 54%.

Для державних службовців на деякий час обов'язковим стало складання іспитів з української мови, яка активно запроваджувалася в органах управління. Якщо в 1922 р. українською мовою велось 20% діловодства, то в 1927 – уже 70%. Проте і в цей час українці зосереджувались переважно на нижніх щаблях партійно-державної ієрархії, а біля керма стояли неукраїнці – єврей Каганович, поляк Косіор та ін.

Центром українізації став наркомат освіти, який очолював О.Шумський, а після звинувачень його в «національному ухилі» – М.Скрипник. Завдяки їх наполегливості долалися численні труднощі (нестача вчителів, підручників тощо) і опір шовіністично настроєних викладачів і студентів вузів, які не бажали вивчати українську мову.

В українізації культури було досягнуто вражаючих успіхів. У 1929 р. проводили навчання українською мовою понад 80% шкіл, понад 75% технікумів і 30% інститутів. Рідною мовою навчалось більше 97% українських дітей. У 1933 р. з 426 газет 373 були україномовними.

Цікавий приклад у своїх спогадах навів Іван Майстренко, який з серпня 1929 р. працював в Одесі спочатку заступником редактора, а потім редактором «Одесских новостей», перетворених на «Чорноморську комууну»: «мої редактори української мови наполягали, щоб я співробітників-одеситів (євреїв) замінив українцями, з кращою українською мовою. Ні, казав я їм, українська газета в Одесі мусить бути одеситською, мусить пахнути Одесою. Тільки тоді Одеса стане українським містом і центром українського Чорномор'я».

Процес українізації дійшов навіть до армії. Мільйонними тиражами видавалися твори класичної і нової літератури, не лише художньої, а й популярної, наукової, технічної. Винятково важливий вклад у справу українізації внесла Всеукраїнська Академія Наук і засновані нею у великих містах науково-дослідні інститути. До 1930 р. видано до 300 томів наукових праць. До цього слід додати десятки різних наукових збірників, наукових записок які видавалися у регіонах. Під редакцією академіка Сергія Єфремова видано 6 томів великого академічного російсько-українського словника, 20 томів термінологічних словників з математики, геології, хімії, економіки, медицини та інших галузей наук. Вийшло також майже 40 книжок українознавчого журналу «Україна», редагованого М.Грушевським.

Українізація в інших регіонах СРСР. Одночасно українізація поширювалась і на інші регіони СРСР, в яких компактно проживало багато українців.

У 1930–1931 рр. в більшості шкіл районів Кубані, де проживало багато українців, було заведено вивчення української мови, в цих школах працювало чимало вчителів з України. При Кубанському педагогічному інституті утворено український відділ. У більшості районів з українським населенням виходили газети українською мовою.

У культурно-мистецькому житті Кубані також відбувалися зміни. У 1921 р. в станиці Старо-Корсунській Краснодарського району створено об'єднання молодих українських письменників-кубанців. У 1926–1928 рр. розпочалась діяльність українських літературних організацій у станиці Полтавській та Краснодарі. У 1927–1929 рр. у Краснодарі виходить український громадсько-педагогічний журнал «Новим шляхом». У 1930 р. в Краснодарі виходить перший випуск журналу Української секції Кубанської асоціації пролетарських письменників (КАПП) «Ленінським шляхом»; вийшов друком альманах Української секції КАПП «Великий колектив». У 1931 р. Краснодарська українська секція КАПП видала літературно-художній періодичний альманах «Наступ». У 1931 р. у видавництвах Північно-Кавказького краю вийшло 149 назв українських книг та брошур загальним тиражем 968 тис. примірників.

З 1934 р. на Кубані було відмінено вивчення української мови в школах і закрито українські газети. Українських діячів репресовано, зокрема професорів і студентів Краснодарського педінституту.

Постановою Далькрайвиконкому «Про практичне переведення українізації» від 20 березня 1931 р. передбачалося в шести районах Далекосхідного краю з найбільш високою часткою українського населення (Спаський, Ханкайський, Чернігівський, Калінінський, Завитинський та Олександрівський) до 1 жовтня 1931 р. перевести на українську мову все офіційне діловодство, а також роботу культурно-освітніх установ. Ще 7 районів були визначені районами часткової українізації, в яких мало бути забезпечено обслуговування українського населення на рідній мові шляхом створення спеціальних бюро для перекладу при відповідних райвиконкомках та господарських організаціях.

Одним із головних напрямків політики українізації стало переведення на українську мову системи освіти та культурних закладів в українізованих районах. План українізації культурно-освітніх установ Далекосхідного краю передбачав українізацію в 13 районах 809 комплексів шкіл 1-го ступеня, які мали охоплювати 86,2% українських дітей шкільного віку; 6 груп ФЗС, 42 груп денних шкіл колгоспної молоді та 24 вечірніх, 309 дошкільних установ, 209 хат-читалень та 26 бібліотек. 3 жовтня 1931 р. мало бути організовано українське виділення при Благовіщенському агропедінституті. Президія Далькрайвиконкому звернулася до ВУЦВК з проханням організувати шефство над районами Далекосхідного краю. 10 серпня 1931 р. Секретаріат ВУЦВК з метою «заснувати систематичні зв'язки з українською трудящою людиною Далекого Сходу й допомогти далекосхідним організаціям в обслуговуванні її українською мовою», ухвалив взяти над 9-ма українськими районами Далекого Сходу культурне шефство.

У 1931 р. було створено крайовий Український Державний пересувний театр. З березня 1932 р. у Хабаровську почала виходити крайова україномовна газета «Соціалістична перебудова». З 1 травня 1932 р. на українську мову переводилися районні газети Спаського, Завитинського, Олександрівського і Шмаківського, з 1 липня 1932 р. – Ханкайського, Яковлівського та Іванівського районів.

Однак визначені терміни переведення цих газет на українську мову не дотримувалися. Терміни остаточного переходу до обслуговування українських районів на рідній мові постійно змінювалися. А згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. всі українські культурно-освітні установи на території РСФРР були ліквідовані.

Проблема справедливого територіального розмежування з РСФРР. Уряд України у 1924 р. запропонував ЦВК Союзу РСР розглянути проект закону «Про зовнішні кордони УСРР». У підготовці цього ґрунтового документу взяли участь провідні вчені України – економісти, історики, етнографи, лінгвісти. Спираючись на дані переписів населення 1897, 1920 та частково 1922 років, український уряд пропонував передати республіці від РСФРР ряд повітів Курської та Воронезької губерній, населених у переважній більшості українцями.

Згідно даних за 1922 р. в цих губерніях мешкало понад 1704 тис. українців.

Для розгляду проекту Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР. До її складу ввійшли по два представники від кожної з зазначених сторін. На своєму першому засіданні, яке відбулося 1 липня 1924 р., вона визначила етнографічний принцип, як головний при вирішенні питання проблеми кордонів. Але підкреслювалося, що необхідно враховувати і економічне тяжіння та зручність адміністративно-територіального поділу спірних територій. Після численних консультацій і бурхливих обговорень комісія виробила компромісний варіант. Вона запропонувала включити до складу УСРР в Курській губернії Путивльський, Грайворонський (за винятком Бутовської волості) і Белгородський повіти, а також чотири волості Корочанського, три Новооскольського і одну Суджанського. Від Воронежської губернії – лише один Валуйський повіт.

Не зважаючи на переважно українське населення, з економічних і адміністративних мотивів було запропоновано залишити у складі РСФРР Рильський, Суджанський, Корочанський (за винятком чотирьох волостей), Новооскольський (без трьох волостей) повіти Курської губернії та Острогозький, Росошанський, Богучарський, Павлівський, Калачевський повіти Воронежської губернії.

Досягти згоди між делегаціями не вдалося і голова комісії О.Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де проект постанови Союзної Комісії зазнав подальших змін.

16 жовтня 1925 р. ЦВК СРСР прийняв постанову «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою». Згідно цієї постанови до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278081 чоловік, у той час як від України було відторгнуто територію з населенням 478 909 чоловік.

Постанова ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. не вирішила питання про справедливе територіальне розмежування. Це викликало масові звернення українського населення до ВУЦВК і ЦВК Союзу РСР, змушувало радянські і партійні органи знову звертатися до центру про

врегулювання кордонів, враховуючи національні інтереси населення прикордонної смуги. Виникли нові територіальні суперечки. Особливо гострий конфлікт точився навколо залізничної станції Чортково Таганрозької округи.

Не дивлячись на неодноразові звернення українського уряду, ЦК КП(б)У, українського населення прикордонних територій до центральних радянських і партійних органів, питання справедливого встановлення північно-східних кордонів України так і не було вирішено.

Утворення Молдавської АСРР. Більш як п'ятирічна практика дипломатичної боротьби Радянської Росії а потім СРСР за перегляд «Бессарабського питання», провал радянсько-румунської конференції 1924 р. у Відні спонукав радянське керівництво шукати нові підходи до вирішення проблеми. Один з них вбачався у створенні молдавської автономної державності в складі УСРР.

«Московська» ініціативна група румунських комуністів-інтернаціоналістів на чолі з І.Діку і «українська» ініціативна група молдавських комуністів, очолювана Г.Котовським запропонували власні програми створення молдавської республіки. Стосовно статусу майбутньої республіки та її меж точилися гострі дискусії. Прихильники Г.Котовського вважали, що необхідно створити Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі УСРР, відносини між якими повинні здійснюватися на федеративних засадах.

Група І.Діку доводила необхідність створення на Лівобережжі Дністра Молдавської СРР, яка б «приєдналася до Союзу як рівноправний член, щоб, таким чином, набути більш солідне міжнародне становище». І.Діку, А.Будулеску, А.Ніколау, обстоюючи необхідність створення саме союзної республіки, пропонували включити де-юре до її складу і Бессарабію, що перебувала на той час у складі Румунії. В цьому вони вбачали суттєвий фактор поширення соціалістичної революції на Бессарабію та Румунію. Необхідність прямого входження майбутньої Молдавської СРР до СРСР румунські комуністи-інтернаціоналісти пояснювали тим, що Україна буде «не в силах» надавати значну фінансово-економічну допомогу для задоволення першочергових потреб майбутньої молдавської республіки».

7 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про утворення молдавської автономії у складі УСРР. Велику активність під час підготовки даного рішення виявив М.Фрунзе – тоді член політбюро ЦК КП(б)У, заступник голови Раднаркому України, командуючий Збройними силами України і Криму. Велика прихильність М.Фрунзе до ідеї створення молдавської державності пояснюється, з одного боку, його бессарабським походженням та особистою дружбою з Г.Котовським та іншими молдавськими комуністами, а з іншого – ЦК РКП(б) вбачав у ньому саме того, кому можна доручити політичний нагляд за процесом формування молдавської автономії.

У зв'язку з різними даними стосовно кількості молдавського населення Лівобережжя Дністра, які надходили від різних органів, Конституційна комісія змушена була констатувати: «Рішення про організацію Молдавської республіки чи області, губернії, округи чи району відкласти до того часу, коли буде дано всі вичерпні матеріали по даному питанню». За таких умов підготовча робота не проводилась і на місцях. На це звернув увагу ЦК РКП(б) М.Фрунзе у доповідній наприкінці липня 1924 р. ЦК РКП(б) миттєво відреагував. 29 липня 1924 р. була прийнята постанова політбюро ЦК РКП(б) «Про Молдавську АСРР». У ній зокрема зазначалось: «Вважати необхідним, насамперед з політичних міркувань, виділення молдавського населення у спеціальну Автономну Республіку в складі УСРР і запропонувати ЦК КПУ дати відповідні директиви українським радянським органам».

Після цього ЦК КП(б)У направив відповідну директиву Одеському губкому партії та губвиконкому. Одеський губком був зобов'язаний через місяць доповісти про практичні наслідки проведеної роботи.

За короткий проміжок часу молдавське питання трічі обговорювалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У і чотири рази на політбюро ЦК РКП(б). Виникла проблема з визначенням майбутньої столиці АСРР. Найбільше для цього підходив Тирасполь (з точки зору зручності можливого розміщення державних установ, наявності житлового фонду та комунальної інфраструктури). Але це місто було відкинуто із військово-стратегічних міркувань.

Заходами ЦК КП(б)У передбачалося «від імені Молдавської секції Одеського губкому, сільрад декількох сіл і районів з молдавським на-

селенням і групи молдаван-бессарабців, які проживають на території УСРР, внести до Одеського губкому і губвиконкому письмові пропозиції про якнайшвидше виділення із Одеської губернії частини Придністров'я, населеної молдаванами і утворення на ній АСРР». Було визначено попередній зміст постанов, які належало прийняти Бюро Одеського губкому і Президії губвиконкому після розгляду цих заяв.

ЦК КП(б)У спланував кампанію в пресі за створення Молдавської АСРР. Політпрацівники кавалерійської бригади Г.Котовського взяли найактивнішу участь в агітації серед молдавського населення. Але бажаної активності з боку молдавського і тим більше українського населення Лівобережжя Дністра добитися не вдалося. Проте в республіканській та місцевій пресі протягом усього підготовчого періоду, а особливо на його завершальному етапі, вміщувалася інформація лише про успішний хід підготовки до утворення АСРР та повну підтримку з боку трудящих мас Лівобережжя Дністра.

ЦК КП(б)У, провівши відповідні консультації з ЦК РКП(б), прийняв 19 вересня 1924 р. постанову про утворення Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки в складі УСРР. В ній були визначені територія і кордони, внутрішнє районування, структура майбутнього уряду, і також вказано, що «при проведенні національної політики в АСРР тримати курс на розвиток народної молдавської мови». Про абетку було сказано коротко: «Шрифт ввести російський – «кирилицю». Водночас десятиим пунктом постанови визначалось, що «молдавська, українська і російська мови повинні бути рівноправними по території АСРР. Діловодство в усіх частинах республіки повинно вестися мовою більшості населення кожної її частини».

Цією постановою ЦК КП(б)У підтримав одну з пропозицій групи І.Діку – включити юридично до складу АСРР «територію Бессарабії, тимчасово окуповану румунськими військами».

Для позитивного розв'язання бессарабського питання необхідно було будь-що створити на Лівобережжі Дністра Молдавську автономну республіку. Обґрунтовуючи це, голова Раднаркому України В.Чубар на III сесії ВУЦВК у жовтні 1924 р. зазначав: «Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати границі нової області та, щоб в ці кордони не попали села й райони, де населення в біль-

шості російське чи українське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономної Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували нормальний економічний і культурний розвиток, щоб всі райони, які економічно зв'язані між собою, були цілком включені до меж цієї автономної республіки».

12 жовтня сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про утворення Автономної Молдавської СРР». До її складу увійшли частина Балтського округу Подільської губернії та Одеського округу Одеської губернії і ряд населених пунктів Тульчинського округу Подільської губернії. Таким чином, у МАСРР налічувалося 582 населені пункти, об'єднані в 126 сілрад, де мешкало 419 238 чол. Склад населення був багатонаціональним: молдаване – 183 285 чол. (48,7%), українці – 146 981 чол. (34,2%), росіяни – 35 443 чол. (7,9%), євреї – 28 321 чол. (5,1%), німці – 10 867 чол. (2,1%), болгары – 6 494 чол. (1%).

Після уточнення кордонів, здійсненого паритетними комісіями (до них увійшли представники губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і Революційного комітету МАСРР), 21 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК розглянула питання про включення м.Балти і частини Балтського району до складу МАСРР.

Процес формування території МАСРР на Лівобережжі Дністра, уточнення її кордонів з Україною тривав майже до кінця 1926 р. У вересні 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про регулювання кордонів Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки», в якій визначалися населені пункти, що додатково мали відійти до автономної республіки. Це спричинило певні зміни національного складу. Так, за одними даними в 1926 р. молдаване становили 34,2% загальної чисельності населення республіки, українці – 50,4%, росіяни – 5,7%, євреї – 4,8%, інші національності, а їх було понад 40 – 4,9%. Всього на території автономної республіки, яка становила 8,1 тис. км², мешкало 545 500 чол. У інших джерелах вказується, що у 1926 р. в МАСРР проживало 30,1% молдаван, 48,5% українців, 8,5% росіян, 8,5% євреїв, 4,4% інших національностей.

Розвиток національних меншин в УСРР. Для України період проведення політики коренізації знаменний національним відродженням не лише українського народу, а й національних меншин, які становили п'яту частину населення УСРР.

Першочергова увага була звернута на організацію навчання дітей рідною мовою. У 1929–30 навчальному році в республіці діяло 1539 шкіл із російською мовою навчання, 786 – єврейською, 628 – німецькою, 381 – польською, 121 – молдавською (поза межами Молдавської АСРР), 73 – болгарською, 16 – грецькою, 15 – чеською, 10 – узбецькою, 8 – татарською, 2 – ассирійською. Підготовку вчителів, інших спеціалістів здійснювали кілька національних інститутів і 9 національних секторів (факультетів) загальних інститутів народної освіти, а також 8 педагогічних, 19 індустріальних, 18 сільськогосподарських технікумів та 14 національних відділень інших технікумів.

Культурно-освітню роботу проводили понад 600 національних бібліотек, майже 100 клубів, понад 350 сільських будинків культури та понад 300 хат-читалень. Мовами національних меншин у республіці виходило близько 500 газет і понад 100 журналів, на випуску літератури спеціалізувалося окреме державне видавництво – Держнацменвидав. У системі Академії наук діяв Інститут єврейської культури, а у 1931 р. був відкритий також Інститут польської культури.

Увесь спектр проблем соціально-економічного і духовного відродження національних меншин обговорювався на першій (1927 р.) і другій (1930 р.) Всеукраїнських нарадах та на першій Всеукраїнській конференції культосвітніх працівників національних меншин 1931 р. Висновки й рекомендації цих та інших нарад і конференцій подавалися до ВУЦВК та РНК УСРР і реалізувались через відповідні постанови, декрети та розпорядження.

Різнопланову роботу серед національних меншин України спрямовували спеціальні інститути, утворені партійними і державними органами. При ЦК КП(б)У діяли бюро і секції, у наркоматі внутрішніх справ був утворений відділ, а в наркоматі освіти – Рада національних меншин. З квітня 1924 р. при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті розпочала роботу Центральна Комісія у справах національних меншин та її відділення на місцях.

Досягнуті значні позитивні зрушення в національно-культурному відродженні національних меншин обумовили його піднесення на якісно вищий рівень. Головною ознакою змін стало утворення національних районів та виділення за національною ознакою сіл і селищ. Ця робота розпочалася 1923 р. і продовжувалась до кінця 20-х років.

Утворення національних районів зняло певну соціальну напругу, викликану адміністративно-територіальною реформою 1922–1923 рр. Виділення національних сільських і селищних рад, утворення національних районів сприяло поживленню економічного, культурного та громадського життя в них, гармонізації міжнаціональних відносин. Діловодство, освіта, судочинство, робота культурно-освітніх закладів у цих національних формуваннях проводилися мовами тієї чи іншої національної меншини. Водночас у національних адміністративно-територіальних структурах гарантувались мовні інтереси інонаціонального населення, а зносили цих структур із вищими керівними органами здійснювались українською мовою.

Правова основа формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановами ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважачим німецьким населенням» від 11 червня 1924 р. та Раднаркому УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 р., підтвердженою IV сесією ВУЦВК 19 лютого 1925 р. Даними актами встановлювалося, що національний район може утворюватися при наявності на його території не менше 10 тис. громадян тієї чи іншої національності, а національна сільська рада – при наявності 500 чоловік. У цей час звичайний район в УСРР утворювався при наявності на його території 25 тис. чоловік, а сільська рада – 1000 чоловік.

1924 р., ще до утворення в складі УСРР Молдавської АСРР, були виділені 5 німецьких національних районів – Молочанський і Пришибський на Катеринославщині, Зельцький і Ландауський в Одеській губернії та Люксембурзький у Донецькій губернії. А на початку 1927 р. існувало вже 11 національних районів – 7 німецьких, 3 болгарських і 1 польський. Згодом було виділено ще 8 російських національних районів, 3 єврейських і 3 грецькі. Таким чином, на кінець 20-х років в УСРР було утворено 25 національних районів.

Населення того чи іншого району не обов'язково мало бути інонаціональним. До складу таких районів входили й села з інонаціональним населенням. До складу національних районів входило 37 українських сільських рад та понад 300 інонаціональних.

Національні сільські ради виділялись і в звичайних українських районах. Всього в українських районах знаходилось 644 національних сільських рад.

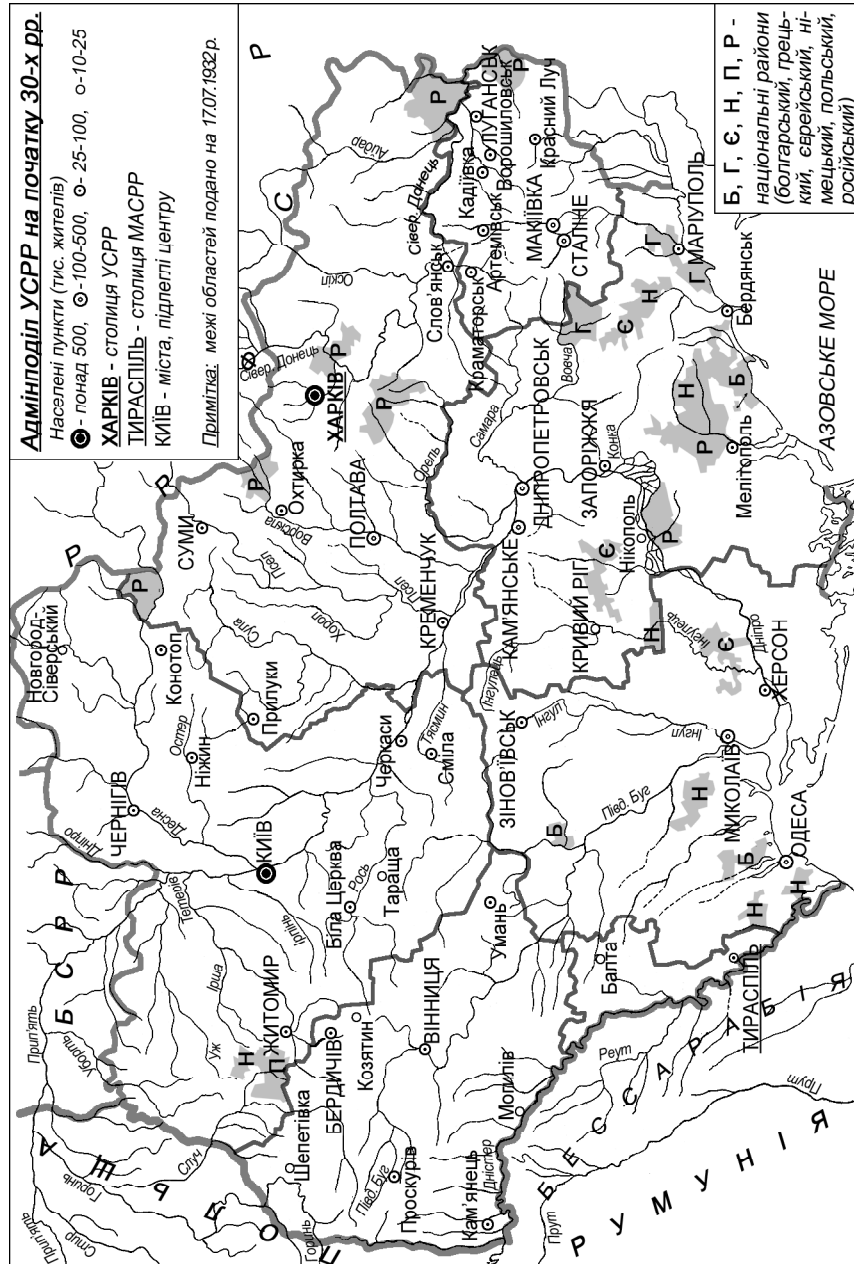
Одночасно з сільськими утворювались й селищні національні ради. Їх налічувалось декілька десятків, у тому числі 56 єврейських, 9 російських і 2 німецькі.

Ради та їх виконавчі комітети в національних селах, селищах і районах мали, в рамках тогочасного законодавства УСРР, вирішувати всі питання економічного, політичного і духовного життя на підпорядкованих їм територіях. Вони розробляли плани соціального розвитку районів, селищ і сіл та дбали про їх фінансове, матеріально-технічне й кадрове забезпечення, вирішували широкий спектр проблем – від капітального будівництва до художньої самодіяльності.

Інонаціональне населення національних районів, за існуючим законодавством, набувало статусу національних меншин (це стосувалося і українців). Постановою «Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури» ВУЦВК і РНК УСРР 6 липня 1927 р. визначені норми, на основі яких регулювалися мовні питання. Державні органи застосовували, як переважачу для офіційних зносин, мову місцевої національної більшості. Всі службовці державних органів в національно-територіальних одиницях обов'язково повинні були володіти мовою місцевої національної більшості, а також українською мовою.

Трагічну долю українського народу наприкінці 20-х – 30-х роках розділили й національні меншини республіки. Хвиля за хвилею прокочувалися судові процеси в справах різних «націоналістичних», «контрреволюційних» організацій. Найгучнішими з них були «справи» «Польської організації військової» і «Національної спілки німців на Україні».

Політбюро ЦК ЦК(б)У 9 грудня 1934 р. зобов'язало обкоми партії «направити в німецькі і польські райони керівних працівників обкомів для роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить най-

менших спроб антирадянської діяльності чи агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які нелояльно ставляться до Радянської влади, у віддалені місця СРСР». 20 грудня того ж року ЦК КП(б)У ухвалило постанову про переселення з прикордонних районів республіки 8 тис. селянських господарств, уточнивши згодом, що переселенню підлягають поляки і німці. Ця акція обумовила ліквідацію Мархлевського польського і Пулинського німецького національних районів, здійснену за постановою ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р.

Що ж стосується національних шкіл, то їхню долю вирішила постанова ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». Їх створення цією постановою кваліфікувалося як «насадження вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим». Менше ніж за п'ять місяців ці школи реорганізували в українсько- та російськомовні. Реорганізували також й національні вузи і технікуми, факультети й національні відділення. Були закриті, а фактично розгромлені, й інститути єврейської і польської культури.

Завершальною акцією нищівного погрому політичного і культурно-освітнього життя національних меншин стала ліквідація національних районів і сільських рад, здійснена на підставі постанов ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1939 р. і ЦК КП(б)У від 5 березня того ж року.

* * *

Великий розмах українізації не відповідав інтересам тоталітарної держави. Наприкінці 1920-х – на початку 30-х років московське керівництво розгорнуло шалену боротьбу проти «буржуазного націоналізму» і «націонал-ухильництва». Ще в квітні 1925 р. в листі Сталіна до Кагановича і всіх членів КП(б)У об'єктом критики став письменник Микола Хвильовий. На початку 1928 р. в новому «національному ухилі» було звинувачено економіста Михайла Волобуєва. Всі, хто наважувався захищати суверенітет України, зазнавали переслідувань і репресій. Наступала епоха відверто імперської політики. З українізацією було покінчено.

УКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЦТВО ЗА УМОВ НАСТУПУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

• Поворот до командної економіки. • Зміни у трудовому законодавстві. • Соцзмагання. Нові заходи дисциплінарного впливу

Поворот до командної економіки. У другій половині 20-х – на початку 30-х рр., в умовах утвердження більшовицьких концепцій побудови індустріального суспільства, інтереси робітництва перетворилися на об'єкт політичних маніпуляцій і соціально-економічних експериментів з боку тоталітарного режиму, наслідком яких став поворот до командної економіки.

У здійсненні програми індустріального розвитку політика комуністичної партії була націлена на те, щоб отримати якнайбільшу віддачу від робітників на виробництві через інтенсифікацію їхньої праці. Хронічна нестача бюджетних ресурсів у соціально-побутовій сфері внаслідок їх перерозподілу на користь капітального будівництва і розвитку промисловості трактувалася як вимушений, але необхідний захід, як тимчасові труднощі перехідного етапу.

Для підпорядкування інтересів робітництва державним інтересам слугував досить широкий спектр заходів, зміст і масштаби яких знавали постійного розширення: від методів позаекономічного примусу до заходів репресивного характеру. Звужувалася правова захищеність робітників, законодавчо запроваджувалася система примусу. Система адміністративного примусу запроваджувалася з подвійною метою: забезпечити виконання виробничих програм і політичну лояльність робітництва. Застосування ж репресивно-каральних дій у робітничому середовищі мало на меті «підхльостування», наочно показуючи, що чекає на уявних і реальних противників існуючого режиму.

Для тоталітарного режиму характерним було ігнорування впливу позавиробничої сфери, способу життя робітників та умов виробництва на рівень свідомого виконання покладених на них обов'язків.

Загальний порядок робіт на підприємствах визначався правилами внутрішнього розпорядку, які встановлювалися за погодженням між

адміністрацією і відповідною профспілкою і затверджувалися інспектором праці. Відповідно до правил, що діяли до 1928 р., серед обов'язків робітників було виконання розпоряджень адміністрації та покладеної на них роботи, навіть якщо вони були незгодні з розцінкою або нормою. Невихід на роботу був можливий тільки з поважних причин: хвороби робітника, пожежі, участі в суді в ролі свідка або засідателя, у випадку арешту.

Основними порушеннями трудової дисципліни вважалися: невиконання розпоряджень адміністрації; порушення правил техніки безпеки; недобросовісне і недбале ставлення до своїх обов'язків; випадки хуліганства, прояви негативної поведінки по відношенню до інженерно-технічного персоналу. Якщо робітники висували якісь вимоги, що виходили за рамки пунктів колективного договору, вони також потрапляли до розряду порушників труддисципліни.

Серед найважливіших обов'язків адміністрації були: вчасне постачання робітників необхідними інструментами і матеріалами; вчасна видача заробітної плати і розрахункової книжки; видача спецодягу. Згідно з правилами, затвердженими Народним Комісаріатом Праці (НКП) СРСР 19 липня 1927 р., звільнення за порушення правил внутрішнього розпорядку допускалося виключно при наявності санкції розціночно-конфліктної комісії (РКК). Поряд з правилами, які визначали коло обов'язків працівників і адміністрації, функціонував табель стягнень до них, що передбачав міру покарання.

Проявами падіння трудової дисципліни у 1927–1928 господарському році були часті розмови у робочий час, недбале ставлення до обладнання, крадіжка інструментів, порушення правил внутрішнього розпорядку, відмова від роботи, хуліганство. Набули розповсюдження прогули. Серед причин останніх – нераціональна організація виробничого процесу, погані житлові умови, віддаленість житла від місця роботи, тривалий термін хвороб робітників, гостра нестача хліба та довгі стояння у чергах тощо.

Певною мірою ст.47 Кодексу законів про працю легалізувала неявку на роботу, оскільки обмежувалося право адміністрації на розрив трудового договору у випадку, коли робітник не з'являвся на роботу більше 3-х днів поспіль або 6-ти днів на місяць без поважних причин.

Одним з перших проявів наступу на окремі завоювання робітництва, задекларовані радянським трудовим законодавством, була постанова Наркомату юстиції (НКЮ) УСРР від 3 червня 1927 р., яка законодавчо обґрунтовувала свавільні дії адміністрації і звужувала повноваження РКК. Так, адміністрація підприємств отримала право звільняти робітників під час скорочення штатів. Це суперечило закону, до того ж профспілки не могли використати пункт про переваги найбільш нужденних робітників або тих, які утримували сім'ї.

У 1928 р. відбулося подальше згортання повноважень РКК. Зокрема, вони не мали права розглядати питання про невивплату зарплати, невивплату підйомних при переводі на роботу в іншу місцевість, про невивплату вихідної допомоги при звільненні через раціоналізацію виробництва, якщо сам робітник не порушить перед нею цих питань.

Зміни у трудовому законодавстві. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1926 р. «Про умови праці на сезонних роботах» встановлювала, що розірвання трудового договору наймачем допускалося у випадку невідвідування роботи більше одного місяця внаслідок тимчасової втрати працездатності, і більше двох тижнів – внаслідок інших поважних причин. Згідно з постановою «Про умови праці тимчасових робітників і службовців» від 14 січня 1927 р. при наймі робітника на невизначений термін розрив трудового договору наймачем допускався у випадку неявки на роботу більше одного тижня внаслідок тимчасової втрати працездатності, або більше трьох днів підряд – з інших поважних причин. Наступним кроком влади стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 червня 1928 р., яка зробила можливим розрив трудового договору у випадку, коли робітник не з'явився на роботу протягом трьох днів в місяць без поважних причин.

Велике невдоволення робітників викликали результати кампанії переукладання колективних договорів на 1928 р., коли адміністрації надавалося право після двох стягнень на третє звільняти робітників.

На ролі трудової дисципліни у підвищенні продуктивності праці наголошувалося у 1928 р. на Пленумі ЦК КП(б)У, де зазначалося, що у вугільній і металообробній галузях завдання підняття трудової дисципліни повинно бути центральним в роботі госпрганів, партійних

організацій і профспілок. На нараді, скликаній Сталінським окружним комітетом КП(б)У, відзначалося прагнення окремих партійців поставити питання так, щоб робітники звільнялися, якщо вони один раз не вийшли на роботу.

Нестача робітників потрібних кваліфікацій не давала адміністрації можливості застосовувати у всіх випадках табель стягнень. На заводі до його застосування стояла і профспілка, що особливо обстоювала інтереси кадрових робітників. У 1928 р. простежувалася певна закономірність – зростала кількість конфліктів, вирішених шляхом узгодження з профспілкою, причому переважно на користь робітників.

Соцзмагання. Нові заходи дисциплінарного впливу. Переломним моментом для робітництва став початок 1929 р., коли радянські, партійні, профспілкові органи докладали чимало зусиль для впровадження соцзмагання як нового соціалістичного методу праці. Адже підсумки виконання виробничих програм I-го і II-го кварталів 1928–1929 рр. засвідчували невиконання плану в галузі продуктивності праці. Вважалося, що змагання піднесе виробничі показники на вищий рівень, зміцнить трудову дисципліну. На цій проблемі акцентувалася увага в листі ЦК ВКП(б) партійним організаціям про підняття трудової дисципліни (21 лютого 1929 р.). Партійними організаціями пропонувалося мобілізувати широкі робітничі маси на боротьбу за підйом продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни, уникання прогулів, викорінення недбалого ставлення до обладнання, інструментів, механізмів, звернувши при цьому особливу увагу на створення такої моральної обстановки на підприємстві, при якій прогульники і порушники трудової дисципліни відчували б себе морально засудженими й ізольованими в своєму товариському середовищі.

Нова тенденція втілювалася шляхом подальшого звуження правового поля, що перетворювало робітників на слухняних виконавців владних розпоряджень. Заходи громадського впливу (показові суди, стінгазети, «чорна» дошка) доповнювалися адмінстягненнями. Постанова РНК СРСР від 6 березня 1929 р. надала право адміністрації підприємств самостійно накладати на порушника дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи, що суперечило законодавству.

Наприкінці 1929 р. посилювалися пошук і викоренення «класово ворожих елементів». Частково це пояснювалося наслідками реалізації рішень пленуму ЦК ВКП(б) про суцільну колективізацію (листопад 1929 р.). У звітно-статистичній роботі державних органів масового характеру набула підготовка зведень про соціальний склад робітників.

У 1929 р. комуністична фракція Всеукраїнської ради профспілок визнала за потрібне, щоб під час кампанії переукладання колективних договорів було проведено низку заходів, які б надали набору робочої сили класового спрямування, а саме: встановити такі умови, за яких би куркульські, заможні елементи не мали вільного доступу на підприємства. З окремих округів до Політбюро ЦК КП(б)У надходили відомості про недостатньо жорстке застосування табеля стягнень.

З початку 1930 р. в органах НКП і НКЮ, а також у профспілкових органах, розпочалася чистка, метою якої було добитися ліквідації «примиренства» та «правого ухилу». У січні 1930 р. відбулася реорганізація НКП. Його остаточно перетворили на додаток до партійно-державного механізму із втратою властивих йому функцій догляду за дотриманням трудового законодавства.

Правила внутрішнього розпорядку, затверджені НКП СРСР 17 грудня 1930 р., фактично забороняли робітнику відмовлятися від надурочної роботи, а також від виконання роботи за розцінками та нормами, з якими він був не згоден. Жорстко фіксувався початок і кінець робочого дня.

Постанова НКП СРСР від 10 квітня 1930 р. надавала право адміністрації звільняти робітника, якщо його перехід на іншу роботу викликав неодноразове вироблення браку, без попередження і вихідної допомоги. Своєрідним доповненням до цього була Ст.57 КЗП, згідно з якою у випадку систематичного недовироблення норми робітник міг бути звільнений.

З 1931 р. відмінялася правомочність колективних договорів стосовно забезпечення робітників спецодягом, а єдині норми і термін його використання встановлював тепер лише НКП СРСР. У разі пошкодження, привласнення спецодягу чи спецвзуття, що відтепер були власністю підприємств, робітник відповідав у п'ятикратному розмірі заподіяної шкоди.

З кінця 1931 р. встановлювався ще один засіб громадського впливу – виробничі товариські суди. Арсенал засобів впливу на притягнутих до відповідальності був досить широким: від попередження до порушення перед профорганізацією питання про виключення із членів спілки на певний термін та клопотання перед адміністрацією про усунення від роботи.

Логічним продовженням боротьби з прогулами на державному рівні стало видання у листопаді 1932 р. урядової постанови, яка передбачала звільнення працівника навіть за один день відсутності на роботі.

Одним з найбільш суттєвих порушень трудового законодавства стала кампанія по самозакріпленню, яка підривала права робітника на вільний вибір місця праці і мала стати перешкодою плинності робочої сили. Для боротьби з плинністю при профспілкових організаціях встановлювалися «громадські заслони», до складу яких входили представники адміністрації, комсомолу, преси і робітники-ударники. Крім того, категорично заборонялося протягом 6 місяців приймати на роботу всіх звільнених за власним бажанням, ретельно перевірялися документи новоприбулих. В цілому, до кінця I-ї п'ятирічки самозакріпилось (з урахуванням примусовості) не більше третини від загальної кількості робітників, тобто близько 216 тис. осіб.

Введення наприкінці 1932 р. паспортної системи означало упорядкування і розподіл міграційних потоків, ліквідувало свободу вибору місця проживання.

Низький рівень забезпечення робітників за картковою системою при введенні з 1 березня 1929 р. забірних книжок часто призводив до різноманітних зловживань і неузгоджень при користуванні ними. Тяжкими залишалися житлово-побутові умови робітництва. Ситуація, коли більшість житла, де проживали робітники, була у власності державного сектора, дозволяла державі перетворити його на один із важелів регулювання потоку робітничих кадрів та посилення їх віддачі на виробництві. У 1929 р. з'явився проект постанови про виселення з рудничних селищ протягом 7 днів влітку і 2-х тижнів узимку тих, кого звільняли за табелем стягнень та за власним бажанням. Особи, які звільнялися у зв'язку зі скороченням штатів, також підлягали виселенню із житла, що було власністю рудоуправлінь та підприємств.

КРИМСЬКА АСРР У 20–30-ТИХ РОКАХ

• **Терор і голодомор в Криму на початку 20-х років.** • **«Татаризація» Кримської АСРР.** • **Кримський півострів у 30-х роках**

Терор і голодомор в Криму на початку 20-х років. Наприкінці 1920 р. – на початку 20-х рр. населення Кримського півострову зазнало небаченого в своїй історії терору і страти голодом.

Дані про масштаби червоного терору і кількість його жертв дуже різняться. Емігрант С.Мельгунов навів цифру в 56 тис. осіб. Кримський дослідник В.Петров прийшов до висновку, що мінімальна кількість загиблих складає 20 тис. Татарський комуніст М.Х.Султан-Галієв (знаходився в Криму з 13 лютого по 29 березня 1921 р., різко викривав свавілля, яке там творилося) назвав цифру в 70 тис. загиблих.

Інший татарський комуніст Велі Ібраїмов, виступаючи на пленумі обкому 22 серпня 1921 р., сказав: «...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК і Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче і татарське населення».

Для порівняння: у 1918–1920 рр. в Криму білими й інтервентами було заарештовано 1428 осіб, із них членів РКП(б) – 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників – 135, селян – 32. Засуджено до страти 281 особу. Навіть якщо ці дані й не досить вірні та деякою мірою занижені, все ж вони не йдуть ні в яке порівняння з кількістю вбитих більшовиками у Криму під час червоного терору. Надзвичайний стан залишався в Криму фактично до листопада 1921 р.

У 1923 р., під час обговорення керівниками Радянської Росії рукопису роману «В тупике» М.Тартаковський спробував отримати пояснення у Дзержинського. Він поставив пряме запитання: для чого все це було зроблено? Той відповів: «Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використають ці повноваження».

Проте репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки, загострили політичні умови в Криму, сприяли розвитку бандитизму і

Одним з найхарактерніших прикладів державної політики антисоціального спрямування були кампанії по насильному розповсюдженню державних позик.

Найбільше різних покарань зазнавали робітники, яких звинувачували у шкідництві. Поодинокі випадки «викриттів» і арештів «шкідників» поступово набирали масового характеру. Якщо у карному кодексі, чинному в 1927 р., знайшла відображення постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про обмеження застосування виключної міри соціального захисту (розстрілу)» стосовно так званих господарчих злочинів, а пропаганда й агітація каралися позбавленням волі на термін не менше 6 місяців, то за законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної власності» розкрадачів майна і тих, хто його псував, прирівнювали до ворогів народу. Встановлювалося покарання: розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін, не менший 10 років, з конфіскацією майна. На межі 20–30-х рр. процес виявлення і покарання «шкідників» у середовищі робітників під виглядом боротьби з економічною контрреволюцією почав набирати обертів.

* * *

Таким чином, зростання виробничого потенціалу в УСРР наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. супроводжувалося антисоціальною політикою тоталітарного режиму щодо робітництва. Поступове розширення меж застосування каральних заходів проти робітників свідчило, що значна частина робітництва, в тому числі й висококваліфікована, не підтримувала деякі заходи радянської влади, засуджувала насильницький характер відносин держави з виробниками матеріальних благ.

«зеленого» руху, основу якого склали бійці колишньої армії Врангеля, що переховувалися в лісах і горах, а також всі незадоволені радянською владою, серед яких була значна кількість кримських татар. У травні-червні 1921 р. сплеск «біло-зеленого» руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітами. Дійшло до того, що в Ялту з Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

Для «зелених» оголосили амністію і кримські татари із зелених повернулися у свої селища, а врангелівці майже всі виїхали на північ. У припиненні руху «зелених» активну роль зіграв В.Ібраїмов, у липні 1921 р. призначений уповноваженим представником від комісії Всеросійського ЦВК у справах Криму.

За переписом населення, проведеному в квітні 1921 р., у Криму проживало 719 531 особа. Росіяни налічували 298 666 осіб (42,2% всього населення), татари – 196 715 (26%), українці – 72 352 (9,5%), євреї – 49 406 (6,9%), німці – 42 350 (5,9%), греки – 23 868 (3,4%), вірмени – 12 017 (1,7%), болгары – 10 572 (1,5%), поляки – 5 734 (0,9%), караїми – 5 564 (0,7%), латиші та естонці – 4 177 (0,5%).

Господарство півострова було зруйновано. Промислове виробництво, в порівнянні з 1913 р., упало в три рази. На одну третину скоротилася посівна площа, наполовину знизилася врожайність. У жалюгідному стані опинилися сади і виноградники. Різко зменшилося поголів'я худоби. Населення мало гостру потребу в хлібі, одязі тощо.

Нова економічна політика в Криму, як і в УСРР, здійснювалася непослідовно. До середини 1921 р. у Криму продовжувалося стягнення продрозкладки. Кримревком подав до Москви завищені дані про урожай, якого нібито було зібрано 9 млн. пудів (фактично ж збір хліба у 1921 р. склав всього 2 млн. пудів, тобто на одного мешканця півострова припадало близько 50 кг). Вже влітку 1921 р. проявилися ознаки голоду. Надалі це лихо набуло катастрофічного розмаху. Народний комісаріат продовольства РСФРР визначив для Крима в голодному 1922 р. нездійсненну задачу – зібрати продподаток у 1,2 млн. пудів, заборонивши засіювати поля до того часу, поки цей податок не буде внесено.

Голодомор торкнувся у першу чергу кримських татар передгірних і гірських районів, що не вели зернового господарства. Навесні 1922 р. голодувало щонайменше 500 тис. чоловік. Голодна смерть у 1921–1922 р. забрала життя близько 75 тис. кримчан. Загальне число померлих на весну 1923 р., за деякими підрахунками, перевищило 100 тис. осіб, з них 75 тис. – кримських татар. Наслідки голоду вдалося ліквідувати лише до середини 20-х років.

Якби не допомога різних регіонів країни, міжнародних організацій, у тому числі Американської організації допомоги (АРА), єврейського «Джойнта», місії Фритьофа Нансена, папи римського, турецького Червоного півмісяця, менонітів, зарубіжних татарських і мусульманських благодійних товариств, жертв цієї трагедії було б набагато більше. Одним із заходів по боротьбі з голодом була евакуація з Криму «заїжджого населення»: до 50 тис. росіян і українців, 10 тис. підданих Туреччини, 3 тис. вірменів тощо. З початку року по травень Крим залишили понад 6,3 тис. чол., не рахуючи стихійного виїзду.

«Татаризація» Кримської АСРР. Як це не парадоксально звучить, саме у цей період виникає проблема статусу Криму. Активно дебатуються питання: в складі якої республіки (РСФРР або України) знаходитись, чи мати власну автономію і якщо мати, то якого рівня, чи вважати, окрім російської, державною мовою на півострові кримсько-татарську? Активісти кримсько-татарського руху (Б.В.Чобан-Заде, А.С.-А.Озенбашли, Х.С.Чапчакчи, С.-Дж.Хаттатов та ін.) відстоювали концепцію національної «повної автономії» з правом самостійних зносин із закордон і ведення зовнішньої торгівлі. На «повну автономію» претендували і німці-колоністи. Виникла ідея перетворення півострова у всеросійську оздоровницю. Постановою Колегії Наркомнацу та Оргбюро ЦК РКП(б) в Крим направили М.Х.Султан-Галієва, який доповідав наркому у справах національностей Й.В.Сталіну та в ЦК РКП(б): «Ще до поїздки в Крим я вважав, що оголошення Криму ЧЕРВОНОЮ ОЗДОРОВНИЦЕЮ до її політичного самовизначення було помилковим. Необхідно було запланувати спочатку автономність Криму, для того, щоб він сам потім, за своєю ініціативою, оголосив себе оздоровницею. Відвідавши Крим, я ще більше переконався в цьому».

Султан-Галієв запропонував здійснити «декларування Криму автономною Радянською Соціалістичною Республікою з Конституцією, що відповідає Конституції Дагестану і Гірської Республіки», тобто, фактично – територіальною автономією з урахуванням особливостей поліетнічності населення. Обласна нарада татар-комуністів (у тому числі казанських) 13 травня 1921 р. висловилися за проголошення Криму інтернаціональною республікою, що входить в РСФРР.

8 жовтня 1921 р. ВЦВК затвердив положення «Про Кримську Радянську Соціалістичну Республіку». Через 10 днів з'явилася постанова ВЦВК і РНК про утворення Кримської АРСР. 10 листопада 1921 р. І Всекримський Установчий з'їзд Рад прийняв її Конституцію. Головою КримЦВК став Ю.Гавен, головою РНК Криму – С.Г.Саїд-Галієв. Незабаром було сформовано 13 наркоматів і 3 управління.

Відновлення господарства супроводжувалося змінами в адміністративно-територіальному поділі республіки. У 1921 р. Кримська АРСР була поділена на 7 округів і 20 районів. У 1923 р. округи були скасовані, а райони укрупнені, їх стало 15.

Складовою частиною національно-культурного будівництва стала політика коренізації. Проведення системи таких заходів у Криму історики позначили терміном «татаризація». Особи кримськотатарської національності користувалися перевагами при висуванні на керівні посади, з їхнього середовища в першу чергу готувалися національні кадри республіки. Такий курс пояснювали культурною відсталістю кримських татар, необхідністю найшвидшого її подолання.

Наприкінці 20-х років у житті республіки настав новий етап. У партійних організаціях і профспілках громили «правих уклоністів». Відбувся політичний процес по «справі Велі Ібраїмова», що у 1924–1927 р. був головою Кримського ЦВК. Велі Ібраїмова було обвинувачено в антирадянській діяльності і зв'язках з націоналістичними організаціями, зокрема, з партією Міллі Фірка. У 1928 р. він був розстріляний. Справа В.Ібраїмова відкрила серію переслідувань серед кримськотатарського населення, в основному службовців та інтелігенції. У грудні 1928 р. ГПУ організувало справу 63 колишніх мілліфірковців. Протягом наступних років були арештовані і знищені видні члени колишньої партії.

Кримський півострів у 30-х роках. Основним завданням уряду республіки наприкінці 20-х років було відродження господарства. У 1929 р. було перевершено довоєнний рівень промислового виробництва. Проте на січень 1930 р. на біржах праці республіки ще числилося 28,5 тис. безробітних. До кінця першої п'ятирічки (1932 р.) обсяг промислової продукції у Кримської АРСР на 20% перевершив сільськогосподарську. Але, здійснювана по вказівці зверху індустріалізація обернулася для Криму низкою негативних наслідків: хімічні підприємства забруднювали своїми відходами землю, воду, повітря; промисловість базувалася переважно на привізній сировині.

Прискореними темпами й адміністративними методами проводилася колективізація на селі. Помітну роль у ній зіграла така акція із переселенням євреїв з України і Білорусії, витрати на яку взяла американська організація «Джойнт». У 1923–1934 рр. переселилося 5441 сімейство, що об'єдналися в колгоспи.

Колективізація супроводжувалася активним опором частини селянства, випадками убивства активістів. Проте, до початку 1931 р. місцева влада рапортувала про завершення суцільної колективізації Криму. До 1934 р. посівна площа одноосібних селянських господарств складала лише 3,8%. У 1930–1931 рр. у Криму було розкуркулено і вислано 4325 селянських родин (до 25–30 тис. чоловік). Розкуркулювання тривало до середини 30-х років. У 1932–1933 рр. Крим, як і Україна пережив жакливий голод.

Пропозиції про підвищення статусу республіки до союзного відкидалися як контрреволюційні. Нова Конституція КримАРСР 1937 року фактично позбавила апарат державного керування всякої автономії.

Продовжувало змінюватися територіальний поділ Криму. У 1930 р. утворено 16 районів, у тому числі 5 татарських, 1 німецький, 1 єврейський, 1 український. У 1935 р. були утворені ще 2 татарських райони. У самостійні адміністративні одиниці виділені міста Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта і Феодосія.

Значна робота проводилася в сфері народної освіти. Було введено загальне початкове навчання в селах і семирічне – у містах. У 1941 р. в Криму діяло 5 вищих навчальних закладів і 40 технікумів, видавалося 60 газет, у т.ч. кримськотатарською мовою – 10.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921). – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 248 с.

Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – Киев: РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.

Верига В. Листопадовий рейд. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.

Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.

Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт продакшн, 1994. – 256 с.

Голод 1921–1923 років в Україні: Збірн. документів і матеріалів / Упоряд. О.М.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлева. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України. – К.: Либідь, 1993. – 408 с.

Даниленко В.М. та ін. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2002. – Т.1. – 320 с.; Т.2. – 352 с.

Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.

Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Істор. нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник автор. колект. й відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1966. – 179 с.

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.

Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000. – 260 с.

Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919. – Львів, 1998. – 488 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

Махно Н. Воспоминания / Репринт. изд. – К.: Украина, 1991. – Кн.1. – 216 с.; Кн.2–3. – 164+184 с.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Репринт. вид. – Львів: Каменяр, 1994. – 604 с.

Прушинський М. Драма Пiлсудського. Війна 1920. – К.: Лiбра, 1997. – 336 с.

Революція на Україні по мемуарам белых / Репринтне видання 1930 р. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 436 с.

Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К.: Інститут історії України, 1996. – 265 с.

Рубльов О.С. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 320 с. / Україна крізь віки: У 15 т. – Т.10.

Савченко В.А. Симон Петлюра. – Харків: Фолио, 2004. – 415 с.

Семанов С.Н. Махно. Судьба атамана. – М.: АСТ-Пресс, 2004. – 320 с.

Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 544 с.

Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К., Львів: Інститут українознавства, 1996. – 371 с.

Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. – К., 1995. – 206 с.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996.

Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 767 с.

Олійник Сергій Васильович
Трубчанінов Сергій Васильович

УКРАЇНА В ПЕРІОД МІЖ
ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Конспект лекцій

Редактор С. В. Трубчанінов
Коректор Л. О. Ольхова
Художній редактор А. В. Затварницька

Підписано до друку 24.10.2006 р. Формат 60x84 1/16. Гарнітура Arial Cyr.
Друк офсетний. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 8,9.
Наклад 300.

Приватне видавництво «Оіум»
Свідоцтво ХЦ №009 від 12.10.2001 р.
тел. (03849) 9-08-14 e-mail: oium@kp.rel.com.ua

Друк ПП Мошинський В.С.